

Magyar Képzőművészeti Egyetem
Doktori Iskola

Köz | helyek

DLA értekezés
Udvardy Emese
Budapest
2018

Témavezető:
Dr. habil, DLA Kőnig Frigyes,
egyetemi tanár

Én, **Udvardy Emese**, kijelentem, hogy a benyújtott értekezés a szerzői jog nemzetközi normáinak tiszteletben tartásával készült. Jelen értekezést korábban más intézményben nem nyújtottam be és azt nem utasították el.

Tartalomjegyzék

A dolgozat célja, felépítése	5.
TÉR	7-15.
Hely	10.
Mélység / távlat / távolság / tágasság	11.
Üresség / semmi	14.
MEGISMERÉS (1. exkurzus)	16-23.
Valóság / tapasztalat	16.
Nyelv	19.
EGYÉN ÉS TÉR (ÉN)	24-39.
Test / testiség / testi tapasztalat	27.
Elmozdulás / haladás / séta / út / útvonal	29.
Otthon / otthonosság	35.
Táj / terep / természet	38.
CSELEKVÉS A TÉRBEN / MUNKA (2. exkurzus)	40-44.
TÁRSIASSÁG / KÖZÖSSÉGEK (MI)	45-68.
Az egyén és a „Más(ik)”	45.
Idegen(szerű)ség	50.
Társiasság	53.
Közösség / társadalom	56.

Kötőerők	61.
MŰKÖDÉS KÖZBEN	69-87.
Erkölc / morál / etika	69.
Személy / erkölcsi személy	78.
Emberi méltóság	82.
MUNKATERÜLET	
(A Murális műhelyben folyó tevékenység)	88-97.
Felhasznált irodalom	98.
Képmelléklet	116.
Szakmai életrajz	267.

A dolgozat célja, felépítése

Írásom célja, hogy ismertesse azokat a fogalmakat és érintkezési pontokat, amelyekben az ember térben való létezése etikai megközelítést tesz lehetővé.

Az emberlét 'tereiről' beszélek. Nem látásrendszerekkel és a hozzájuk tartozó ismeretrendszerekkel, illetve ezek történeti változásaival foglalkozom. Ami érdekel, az a konkrét ember, vagy egy emberi közösség és egy adott tér kölcsönhatása. Az emberé, aki környezetével többszintű, szövevényes kapcsolatban álló biológiai, pszichológiai és szociális meghatározottságokkal bíró lény; és a téré, amely mindennek a bonyolult vonatkozásrendszernek helyet ad. Ez az egymásrahatás a cselekvésben, az explorációban, a manipulációban éppen úgy létrejön, mint a szemlélésben, az emlékezésben, vagy az átélésben. A tér a fejünkben 'folytatódik'. Ezért ha egy adott térben tartózkodunk, időzünk vagy lakozunk – ráadásul többedmagunkkal –, a különböző téri tapasztalatok, attitűdök és orientációk sem egymástól függetlenül működnek.

A dolgozatban a tér fogalmának nem természettudományos meghatározását használom. Ehelyett a térrel kapcsolatos különböző lélektani, társadalomtudományi, esztétikai, illetve fenomenológiai megközelítésekből indulok ki. Ezekben az értelmezésekben a tér nem végtelen, homogén és semleges közeg, hanem több szinten zajló, több idősíkot egyesítő, csak homályosan körülírható, vagy csak sejtett jelentéssel és jelentőséggel felruházott interakciók közege. Vagyis nem egy átlátható, a látásnak engedelmeskedő 'geometrikus' térről van szó, mely döntően hatalmi-panoptikus és ideologikus kényszereknek van alárendelve, noha azok kétségkívül át- meg átszövik. Az a 'tér'-fogalom, amelyből kiindulok, kitér „*a szem képzeletbeli totalizációja elől [...]*”¹ A makro- és mikrovilágok helyett maradok az emberléptékűség mezovilágában.

Az etikát átszövi és meghatározza egy-egy adott kor téri tapasztalata. Az egyes életterületek kapcsán felvetődő erkölcsi követelmények és normák a konkrét terekben zajló szituációkban valósulnak meg, vagy hagyatnak figyelmen kívül. És megfordítva, az egyes terekkel, illetve téri tapasztalatokkal való bánásmód, az azokhoz fűző viszony, befolyásolja az erkölcsi követelményrendszerek kialakítását.

Munkámat hét nagyobb részre tagoltam. Az első rész a tér, illetve a hely fogalmának egy lehetséges és általam használt meghatározását járja körül. A második rész (Megismerés) exkurzusként a térbeli létezés és orientáció tágabb kontextusával, míg a harmadik rész

¹ Michel de Certeau: *A cselekvés művészete*, ford. Sajó Sándor - Szolláth Dávid - Z. Varga Zoltán (Kijárat Kiadó, Budapest, 2010), 119. o.

(Egyén és tér [Én]) ennek konkrétabb megvalósulásával foglalkozik. A negyedik rész (Cselekvés a térben/Munka) az egyén és tér egymásra kölcsönösen ható viszonyát vizsgálja a tevékenységen keresztül, míg az ötödik rész (Társiasság/Közösségek [Mi]) azokat az alapvető mozzanatokat járja körül, melyek egy embercsoportot – az adott tér függvényében – közösséggé, nagyobb léptékben pedig társadalommá formálhatnak. A hatodik rész (Működés közben) ennek a folyamatnak normatív elemeit, etikai hozadékait firtatja. Végül a hetedik részben (Munkaterület [A Murális műhelyben folyó tevékenység]) a fenti témákkal kapcsolatos gyakorlati tapasztalataimat ismertetem.

A dolgozat írása közben számos megközelítést, vélekedést, szempontot, eszmerendszert stb. és különféle diszciplínák magyarázatait vettem kiindulási alapul (lásd Felhasznált irodalom, valamint a lábjegyzetek). Ebből következően bizonyos fogalmak – némileg módosuló, bővülő, avagy szűkülő tartalommal – vissza-visszatérnek az egyes fejezetekben, de ezeket nem jeleztem külön. Nem törekedtem a gondolati szálak tudatos összefésülésére és ezáltal egy könnyen olvasható szöveg létrehozására sem.

TÉR

A tér tapasztalata különös feszültséget hordoz magában. Természetes és magától értetődő a számunkra, hogy – másokkal együtt – a térben mozgunk, cselekszünk, sőt, hogy gondolatainkban, álmainkban is jelen van egyfajta tértapasztalat. Eközben pedig képesek vagyunk olyan térfogalmakat és -koncepciókat is kidolgozni, amelyek látszólag teljességgel nélkülözik ezeket a mozzanatokat.

Magának a térnek a létezése egy minden más tapasztalatot megelőző keretet ad életünknek.

„A tér mögött már nincs semmi, amire visszavezethető lenne. A tér elöl nincs kitérés valami más felé. Az, ami a tér sajátja, önmagából kell megmutatkozzék.”²

A legelemibb, mindennapi tértapasztalatban az alany és a tárgy, a szubjektum és az objektum egy folytonosan alakuló viszonyrendszerben áll egymással; gondoljunk csak adott terek érzelmi színezetére; az egykor kedves, de rég elhagyott-elfeledett helyek ismételt felkeresésének tapasztalatára stb. Ezenközben valamennyi megismerés-típus – köztük a művészeté és a tudományé – csakis úgy jöhet létre és vezethet újabb eredményekre, ha a tér tapasztalatát bizonyos mértékig objektivizáljuk és eltávolítjuk önmagunktól, illetve az abban megjelenő tárgy- és eseményegyüttestől. Ez egy sajátos fogalmi gondolkodás és egy többé-kevésbé neutralizált térstruktúra kialakításával lehetséges, mind a mindennapi, mind pedig a tudományos megismerés során is.³

A hétköznapi kiöblösödő-összeszűkülő, ránksimuló-nekünkfeszülő, meghitt-kísérteties tértapasztalatával szemben, a megismerés és megnevezhetőség mozzanatát lehetővé tevő tér – elméletileg – semleges; elemei, irányai és horizontja, részei és a közöttük húzódó határok egyenértékűek, összességükben semlegesek. Szubjektum (megfigyelő, alany) és objektumok (tárgyak, dolgok, más alanyok) ezáltal válnak összevethető, összemérhető, viszonylag stabilan jelen lévő, rögzített elemeivé.⁴ A fogalmilag leírható tér egy olyan,

2 Martin Heidegger: 'A művészet és a tér,' [1969] ford. Bacsó Béla In U.ö.: "...költőien lakozik az ember...", vál. és szerk. Pongrácz Tibor, ford. Bacsó Béla et al. (T-Twins Kiadó - Pompeji Alapítvány, Budapest-Szeged, 1994), 211-217. o., 213. o.

3 „A tudomány által konstruált terek az objektív, tehát fogalmilag rögzített tárgyra vonatkozó megismerés igényeit szolgálják és egy meghatározott, magát ugyanebben a térben elhelyező szubjektum korrelátumaiként értelmezhetőek. [...] A magát egy objektív térben más tárgyakhoz képest elhelyező szubjektum nyilvánvalóan nem ebbe a térbe bezárva konstruálta meg elméjében a kérdéses tér struktúráját. [...] A szembenállás éppen a megismerés, a fogalmi rendezés révén megvalósuló eltávolítás eredménye. [...] A tárgyra vonatkozó megismerés alanya csakis egy geometrizált (szabályos) struktúra segítségével állíthatja szembe önmagával a tárgyait. A geometrizált térben válnak a jelenségek egyértelműen, pontról-pontra elhelyezhetőkké. [...] Az egyértelmű elhelyezés feltétele a fogalmi meghatározottság.” (Szabó Zsigmond: 'A tér és a művészet,' In *A tér a szobrászatban – a szobrászat tere*, Műcsarnok, Budapest, 2005, 21-28. o., 23-24. o.)

4 „De annak, hogy az anyag alakot ölthessen, hogy a rend megszerveződjék, ára van; az ár, amit meg kell fizetni, az idő, vagyis a halál. Minden forma halandó, a halál együtt születik az étellel.” (Jean-Claude Carrière:

lényegileg nem módosuló kiterjedt 'háttér' képez, amely előtt egy adott dolog, objektum vagy esemény a többi elemhez képesti viszonyrendszerében megnevezhető, összevethető és vizsgálható. Tetszőlegesen megválasztott elemegyüttesek válhatnak 'háttérre', illetve emelhetők ki abból; a neutrális tér struktúráján ez mit sem változtat, nem bontja meg annak egységét.⁵

Ez a semleges, objektív 'tér'-fogalom teszi lehetővé azt a kiterjedt, interdiszciplináris megközelítésmódot, amelynek segítségével a felmerülő kérdéseket, problematikákat, és bizonyos, szorosan együvé tartozó idea-komplexumokat vizsgálni lehet.

A tér, lévén, hogy független a dolgok anyagától és formájától, saját realitással bír.⁶ Egy olyan 'ősjelenség', amely a dolgok, a folyamatok és önmagunk dinamikus alakulása és változása mellett is megmarad változatlan. A hely konkrétságával szemben, ami önmagában egyfajta sajátos 'ittség'-et és rámutathatóságot feltételez, a tér absztraktabb fogalom; a dolgok és személyek strukturált együtteseit hordozó alap.

Mindennapi értelmében a tér egy olyan közbülső intervallum, amely kiterjedésével a szabad mozgást (exploráció), míg strukturáltságával a cselekvést (manipuláció) teszi lehetővé. Egy olyan terület, amely esetleges tágassága ellenére az átláthatóság, a dolgok és jelenségek valamikénti elrendezettségét, és ezáltal kezelhetőségét feltételezi.⁷ A mindennapi tértapasztalatban olyankor tudatosul bennünk ennek fontossága, amikor a teret akadályozó, fenyegető minőségként, vagy végletes formájában (túltelítettségként/szűkösséggként vagy ürességgként) tapasztaljuk meg. Ez egyfelől a kontroll-vesztés és az ebből fakadó elbizonytalanodás átmeneti vagy tartós érzésével jár együtt; másfelől azonban a

'A szfinx kérdései', In Jean-Claude Carrière - Jean Delumeau - Umberto Eco - Stephen Jay Gould: *Beszélgések az idők végezetéről*, ford. Kamocsay Ildikó, Európa Könyvkiadó, Budapest, 1999, 127-218. o., 154. o.)

5 „A megismerés tere egy olyan tér, amelyben egy alak, egy forma, más formákhoz képest fölismerhető a vele szemben elhelyezkedő megfigyelő számára. A megismerés tere csupán háttér és 'térfogat', ami előtt, illetve amiben egy forma megjelenhet. Teljesen tetszőleges, hogy mit tekintünk háttérnek és mit formának, ameddig az őket egymáshoz illesztő szabályos struktúrán nem változtatunk. Egy ilyen térnek csak dimenziói, kiterjedései vannak, de nincs dimenzionálhatósága, mélysége.” (Szabó Zsigmond: 'A tér és a művészet,' In *A tér a szobrászatban - a szobrászat tere, i.m., 25-26. o.*)

6 „[...] a tér minden anyag lététől függetlenül, sőt mint az anyag összetevődése lehetőségének első oka, saját realitással bír.” (Immanuel Kant, „A térbeli irányok megkülönböztetésének első indokáról,” [1768], ford. Ábrahám Zoltán in *Uő.: Prekritikai írások 1754-1781*, Osiris / Gond-Cura Alapítvány, Budapest, 2003, 511-520. o., 514. o., kiemelés az eredetiben)

7 Vö. A *Magyar nyelv* című szótár (1862) szerint a 'TÉR' jelentése, értelmezése a következő: „Kisebb nagyobb széledesű, szétnyulású, körözetű, öblözetű, s bizonyos határok közé szorult, vagy *olyannak képzelt* hely, mennyiben fölötte vagy benne valami elfér, állhat, ülhet, feketik, elnyúlhatik stb. [...] Különösen bizonyos célra, működésre szolgáló ilyen hely. [...]” (Kiemelés – U. E., online: <http://ter-1.szojelentese.com/>, letöltés: 2017. 09. 27.)

személyiség 'újrapozícionálásának' folyamatát is tudatosabbá teszi, ami általában sokkal észrevétlenebbül – mintegy a 'háttérben' – zajlik.

A tér-nyerés nem azonos a helyek szabadba tételével, noha mindkettő a dolgok bizonyos együvé tartozását feltételezi. Azonban a tér fogalma magában foglalja a különböző tér-részek ('tájékok') és az azokhoz kapcsolódó – sok esetben kultúrafüggő – normarendszerek figyelembe vételét és alkalmazását. A tájékok, vagyis a fent és a lent, az elől és a hátul, valamint a jobb és a bal struktúrája és viszonyrendszerei képezik a helyek, és a helyeket alkotó dolgok értelmezhetőségének és kezelhetőségének alapját. *“Hiszen a tér részeinek egymáshoz viszonyított helyzete előfeltételezi a tájékokat is, amelynek megfelelően e részek ebben a viszonyban el vannak rendezve, s a tájék a legelvontabb értelemben nem egy térbeli dolognak egy másik térbeli dologgal való kapcsolatában (ami voltaképp a helyzet fogalma), hanem e helyzetek rendszerének az abszolút világtérhez való viszonyában rejlik. Minden kiterjedt testre igaz, hogy részeinek egymáshoz viszonyított helyzete kielégítően megismerhető magából a dologból, a tájék azonban – tudniillik a részek elrendezésének iránya – a rajta kívül levő térre vonatkozik; ám nem e tér helyeire, hiszen ez nem volna más, mint ugyanezeknek a részeknek egy külső viszonyból tekintett helyzete, hanem az általános térre mint egységre, melyben minden kiterjedés annak egy-egy részéként tekintendő.”*⁸ Mindennapi tapasztalatunkban a helyeket és az azokban feltűnő dolgokat (és ezek dinamikus alakuló viszonyait) tudattalanul is egy mozgásra és cselekvésre ösztönző 'térserűségbe' helyezzük, melynek fontos eleme a főként kinesztetikus érzet- emlékeken alapuló kezdetleges „tájéktudat” (Scheler), és az erre ráépült, illetve ezt kiegészítő optikai érzékelés közvetítette információk. A tér előzetes absztrakciójából kizárólag a mozgás képessége (a szabad mozgás lehetősége) által nyerhető ki bármiféle tér-tapasztalat.⁹

Mindebből az következik, hogy az egyéni – emlékek, tapasztalás, ismeretek és emóciók formálta – „megélt tér” (Minkowski) és a konvenciók, praktikus gyakorlatok, a kultúra

8 Immanuel Kant, „A térbeli irányok megkülönböztetésének első indokáról,” [1768], ford. Ábrahám Zoltán in Uő.: *Prekritikai írások 1754-1781*, Osiris/Gond-Cura Alapítvány, Budapest, 2003, 511-520. o., 514. o.

9 „[...] az a tény, hogy a tapintástér nincs közvetlenül hozzárendelve az optikai térhez, hanem a hozzárendelés csak a kinesztetikus érzetek közvetítése révén következik be, arra is utal, hogy az ember a teret mint üres formát, legalábbis mint még nem megformált 'térserűséget' már bármiféle érzékelés tudatossá válása előtt megéli, mégpedig azoknak a megélt mozgásra ösztönző motivációknak és azoknak az élményeknek az alapján, amelyek jelzik, hogy képesek vagyunk a mozgásokat végrehajtani (hiszen ezek azok a mozgásra ösztönző motivációk, melyeknek a kinesztetikus érzetek elsődlegesen köszönhetőek). Ez a primitív mozgástér, ez a 'tájéktudat' még akkor is meglesz, amikor a 'kiterjedés' állandóan egyidejű sokféleségének adottságát biztosító optikai tér teljesen leépül.” (Max Scheler: *Az ember helye a kozmoszban: tanulmányok*, ford. Csátár Péter, Osiris Kiadó, Budapest, 1995, 54. o., kiemelés az eredetiben)

egésze által formált, és azokra visszaható nézet- és normarendszerek egymásra rétegződése együttesen képezi azt a tér-fogalmat, ami a legtágabb értelemben vett életvezetésünkben működik.¹⁰

Hely

A 'tér' absztraktabb fogalmához képest a 'hely' jóval konkrétabb minőségek hordozója, ám nem adódik magától. A megismerés kitüntetett tárgyaihoz rendelt értékpreferenciák és az azokhoz kapcsolódó emocionális tartalom, valamint a dolgok jelentés- és jelentőségnyerése csak fokozatosan alakítja a helyszíneket helyekké.

Mindennapi értelmében a 'hely' a cselekvésre alkalmas, bizonyos meghatározott statikusságból és körülhatárolhatóságból fakadó biztonságérzetet hordozó terület. A még ismeretlen helyszín kaotikus 'lehetőségteréhez' képest egyfajta szünet, vagy felfüggesztés mozzanatát hordozza. A helyek nem üres tartályai a dolgokkal és más cselekvőkkel végzett kommunikációnak, nem pusztá hátterei az éppen adódó társadalmi viszonyrendszerek alakulásának. 'Ittségükkel' és rámutathatóságukkal speciális objektumokként viselkednek – birtokba vehetőek. A helyeket kialakító dolgokhoz és személyekhez sokrétű kapcsolat fűz; az egyéni és kollektív identitás, illetve –emlékezet, a kultúrafüggő értékpreferenciák, maguknak a helyeknek a történetisége stb. bonyolult egymásra rétegzettségben működik együtt.

Helyek a bennük megjelenő dolgok bizonyos egymáshoz tartozásával jönnek létre, sőt, bizonyos esetekben maguk a dolgok hordoznak számunkra helyeket. Természetesen ez azt is előfeltételezi, hogy határozott különbséget teszünk a dolgok 'közös helye' és a dolgok 'saját helye' között.¹¹

A tér a dolgokban van, ám reflektáló gondolkodásunk a térből tartályt csinál, hogy a dolgok és események részleteit egy relatív ürességben, egyfajta homogén háttér előtt gyűjtse

10 „Az élet a térre is kiterjed, anélkül azonban, hogy a szó valódi értelmében vett geometriai kiterjedéssel bírna. Szükségünk van kiterjedésre, perspektívára, ahhoz, hogy éljünk. A tér legalább annyira nélkülözhetetlen az élet fejlődéséhez, mint az idő.” (Eugène Minkowski: *Le temps vécu. Études phénoménologiques et psycho-pathologiques*, Párizs: 1933, p 367. [*Lived time. Phenomenological and psychopathological studies*, ford. Nancy Metzler, Evanston: 1970, p 400.], id. O. F. Bollnow: *Human space*, Hyphen Press, London 2011, 23. o. saját ford. – U. E.)

11 Vö. Arisztotelész: *A természet (Physica)*, ford. és jegyz. Bognár László (L'Harmattan, Budapest, 2010), 63. o.

egybe, ahol nem zavarja meg azok folyamatos egymásba alakulása és „örökös újdonságvirágzás[a]”.¹²

A hely-teremtés és ellentéte („helyéhség” / „helyínség” – Heidegger) a dolgok közötti viszonyok átláthatóságát célozza. Az emberben erősen meglévő igény a világban való ’nyomhagyásra’, a dolgok csoportosításának, rendszerezésének és eszerinti kezelhetőségének kontrollálása mint törekvés, a dolgok – és rajtuk keresztül a világ – bizonyos mértékű uralására ad lehetőséget.¹³ A birtokba vétel mozzanata egyaránt lehetőségfeltétele a hatalom, pontosabban a potencialitás gyakorlásának és az abban megnyilvánuló felelősségvállalásnak, csakúgy, mint a mindenkori valóságtapasztalat megteremtésének.¹⁴

Mélység / távlat /távolság / tágasság

Az ember a világra ’nyitott’ lény. Specializátlanságának köszönhetően képes eloldozni magát közvetlen környezete feltételeitől, illetve bizonyos mértékig önnön szükségleteitől is. ’Világra való nyitottsága’ feltételezi, hogy az ember önmaga ’világának’ (’világainak’?) létrehozója és alakítója. Ehhez azonban a dolgok bizonyos meghatározott szempontok szerinti egységben szemlélése szükséges. Az emberi megismerés folyamata azzal a sajátossággal bír, hogy miközben folyamatosan tágítja világunk külső és belső határait, azonközben el is távolít a dolgoktól, jelenségektől, folyamatoktól, sőt bizonyos értelemben önmagunktól is. Az ember reflexív öntudata és felelőssége éppen abból fakad, hogy képes tárgyyszerűen birtokolni önmagát, a dolgokat és más személyeket, vagyis hatalma van önmaga és környezete felett. Szerencsés esetben a distanciálásra való törekvés megmarad a dolgok egységben szemlélésének, és nem fordul át azok eltárgyasításába.

12 Vö. Henri Bergson: ‘A lehetőség és a valóság,’ ford. Dékány András in U.ő.: *A gondolkodás és a mozgó. Esszék és előadások* (L’Harmattan Kiadó - Szegedi Tudományegyetem Filozófia Tanszék, Budapest, 2012), 75-87. o., 78. o.

13 „Miért rendezett a világegyetem? Hogyan erőlteti rá magát a szabály a szabálytalanra, a forma az anyagra? Honnan van az, hogy a gondolkodásunk újra megtalálja magát a dolgokban? [...] A rendezetlenség egész egyszerűen az a rend, amelyet nem keresünk. Nem szüntethetünk meg egy rendet, még gondolatban sem anélkül, hogy ne teremtenénk egy másikat helyette. [...] Ily módon minden rendezetlenség két dolgot foglal magában: egy rendet, rajtunk kívül; bennünk pedig egy attól különböző rend elképzelését, mely egyedül érdekel bennünket.” (Henri Bergson: ‘A lehetőség és a valóság,’ in U.ő.: *A gondolkodás és a mozgó. Esszék és előadások, i.m.*, 81. o.)

14 „Amit reálisnak tapasztalunk, az sohasem mentes normalizálási folyamatoktól; ebben az értelemben a realitás mindig ’helyrerázódik’. A tapasztalati rend megváltozásával maga a valóság is megváltozik.” (Bernhard Waldenfels: *A normalizálás határai. Tanulmányok az idegen fenomenológiájáról*, ford. Csátár Péter - Kukla Krisztián, Gond-Cura Alapítvány, Budapest, 2005, 298. o.)

A 'világ' viszonylag egységes szövetet képező háttere előtt vagyunk képesek a megismerésünk, érdeklődésünk, affekcióink, törekvéseink és vágyaink fókuszába vett dolgokat felismerni, fogalmilag meghatározni. Ahhoz, hogy – akár újszerűen – bánni tudjunk velük, értelemmel kell felruháznunk őket. Ez viszont csak úgy lehetséges, ha ezen értelemképződés tere és ideje egységes rendszert alkot, mintegy folyamatosan megteremtve a 'valóságosság' érzését. Természetesen ez a rendszer sosem lehet értéksemleges, torzításmentes, minthogy tapasztalataink, szokásaink, kultúránk, ismereteink, emócióink, testi meghatározottságaink stb. is alakítják.¹⁵

Az ember a világhoz a dolgokon (asszimiláció) és az embereken (szocializáció) keresztül kapcsolódik, velük együtt, rajtuk keresztül és általuk kommunikál – optimális esetben ez a folyamat az egyikükhöz-másikukhoz való kötődéssé formálódik át. A 'világra való nyitottság' azonban csakis az ember életében folyamatosan érvényesülő dialektika, a tér és a hely, vagyis nyitottság és körülhatároltság, szabadság és intimitás, kockázat és oltalom, távoli és közeli egymás mellett létezésének, egymásba alakulásának és összevethetőségének – sokszor nem is tudatosuló – háttérfolyamata előtt érvényesíthető. Az észleléstől kezdve, a megismerés folyamatán át, egészen a konkrét téri orientációig áthatja létezésünket.¹⁶

Az önmagunk köré szerveződő tér a közeli-távoli differenciája mentén rendeződik. Maguk a helyek, illetve a térré szerveződő helyek sorozata valóságosságukat a közelség 'három-', és a távolság 'kétdimenziósságából' nyerik. A közeli és távoli helyek viszonylataiban döntő

15 „Az értelemképződés tere és ideje tehát egységes rendszert alkot. Ez a rendszer azonban nem kiterjedés nélküli időpontokból, és az egész homogén tér pillanatnyi keresztmetszeteiből áll [...]. Minden térbeliség időlenyomat – sok egymásbapréselt lépték torzított egyidejűsége és fordítva, minden idő-fázis kiterjedt, sok egymásrillesztett ritmus meghatározott perspektívában megjelenő egybetartottsága. [...] Nem kívülről, kozmotheorosz-ként tekintek rá a világra, mint 'nagy tárgyra', hanem én magam, a saját testem mozgó, önmagát észlelő tömegével együtt, ugyanahhoz a térhez tartozom, mint amelyik előttem feltárul. Egy bizonyos pontjáról látom a kiterjedt valóságot és ezért nem jelenhet meg nekem a tér objektív, torzításmentes, az összes lehetséges léptéket egyesítő koordináta-rendszerként.” (Szabó Zsigmond: *A keletkezés ontológiája*, ELTE BTK Filozófiai Intézet – L' Harmattan Kiadó – Magyar Filozófiai Társaság, Budapest, 2005, 91. o.); „[A] térbeli dolgok kohézióját, tömegét éppen az összeegyeztethetetlen nézetek egymásbaillesztettsége, egyidejű jelenléte adja.” (Szabó Zsigmond, *i. m.*, 92. o.)

16 „A mélység teszi lehetővé, hogy a dolgok élesek, határozott kontúrral rendelkező dolgok maradjanak, mégha éppen nem is őket nézem. A mélység az egyidejűség dimenziója. Nélküle nem lenne Világ, vagy Lét, pusztán az élesen exponált dolgok egy mozgó zónája, ami csak úgy tudna kimozdulni korábbi helyzetéből, hogy űrt hagyna maga után – és nem volna más, csak ezeket a különféle 'nézőpontokat' egymáshoz kapcsoló 'szintézis'. Ehelyett, a mélység révén ezek a nézőpontok, a maguk összeegyeztethetlenségében is egyszerre léteznek, egymásba csúsznak, egymásba ékelődnek, együtt egyetlen nyitott egészet alkotnak. [...] A mélység eredetileg adva van (*urstiftet*) abban, amit élesen látok [...] – külön ráirányuló 'intencionális' aktus nélkül – [...] az éppen átélt jelen-pillanattal együtt.” (Maurice Merleau-Ponty: *A látható és a láthatatlan*, ford. Farkas Henrik-Szabó Zsigmond, L'Harmattan Kiadó – Szegedi Tudományegyetem Filozófia Tanszék, Budapest, 2006, "Munkajegyzetek, Mélység, 1959. november", 245. o., kiemelés az eredetiben)

számunkra, hogy a tőlük elválasztó köztes tér lemérhető távolságú-e, hogy elérésükhöz rendelünk-e valamilyen cél-, avagy érték-képzetet, illetve hogy mennyire keltik fel bennünk a megközelíthetőség és a hozzáférhetőség technikáit vagy narratíváit és mindezek fokozatait.¹⁷

Közös világunkban való létezésünk a távolság és a közelség fogalmának aszimmetriáján alapul. A távolság és a kiterjedés meghatározása a tér felosztásának változatos és kultúrafüggő technikáit implicálja, melyek azonban egyazon értelmezési keretet – az emberi test pozitúráját, helyzetét és struktúráját, valamint az emberi lények közötti viszonylatokat és viszonyrendszereket – veszik alapul. Tágasság és szűkösség, szabad mozgás és akadályoztatottság, kívülállás és intimitás stb. fogalmai is eszerint telítődnek többletértelemmel, érzelmi- és értéktartalommal. A távolság semlegességével szemben a közelség fogalma mindig érték- és érzelem-telített.

A tágasság a szabad mozgás számára alkalmas nyitott tartományt idéz, ami megelőlegezi számunkra a felfedezés, a felmérés, a tájékozódás és a cselekvés lehetőségét. Ezek az egymást követő fázisok együtt járnak a téri orientáció relativizálódásával és átstrukturálódásával. Az ismeretlen helyszínek, az új tapasztalatok, a szokatlan módon összekapcsolódó és jelentéssel telítődő dolgok mind újabb tereket és távlatokat nyitnak, további explorációra, orientációra és reflexióra ösztönöznek. A távolság a számunkra adódó tér folytonos továbbfejlesztésének lehetőségét hordozza magában. Az ember csakis így – térbelileg – létezhet, mivel a maga által formált tér fenntartására és kiterjesztésére kényszerül. Az emberlét erkölcsi értelemben vett megvalósítása úgy is értelmezhető, mint az arra való folyamatos törekvés, hogy térszükségletünket másokhoz igazodva alakítsuk,

17 „Az ember arra ítéltetett, hogy minden egyes pillanatban egy helyen létezzen. [...] A világ összes többi helye ténylegesen abból a helyből kiindulva szerveződik eleven, dinamikus, érzelmi feszültségekkel teli perspektívává – ez a közeli-távoli perspektívája –, melyben minden egyes pillanatban vagyok. [...] az emberi lét mélyén makacs vágy honol, hogy a távoli közelivé változzon, a közeli pedig távolra kerüljön; vagyis az ember nem fogadja el a térben létező dolgok helyzetét, és hajlik arra, hogy tagadja a tér szerkezetét. Ennek pedig az az oka, hogy bár az embernek mindig egy meghatározott helyen kell léteznie, e helyhez fűződő viszonya számára nem lényegi és nem is konstitutív. [...] az embernek nincs *habitatja*, vagyis nincs semmiféle olyan hely, ahol természet adta módon tudna élni. Túlságosan kevés figyelmet szenteltünk annak a ténynek, hogy a Föld az ember számára, szigorúan véve, lakhatatlan. Az embernek ugyanis ahhoz, hogy élni tudjon rajta, technikai produktumokat kell saját személye és minden földi hely közé iktatnia, melyek módosítják a környezetet, és ennek köszönhetően az ő személyéhez igazítják azt. S minthogy az ember a földkerekség minden egyes helyén különböző technikákat képes létrehozni, végül eléri azt, hogy mindenütt tudjon élni. Ez az ember térhez fűződő viszonyának paradox oldala. S mivel egyetlen tér sem kongruens vele, így nem kötődik valamilyen meghatározott térhez, másfelől viszont egyetlen térnek sem szülötte. Térre van ítéltetve, de minden térhez képest heterogén. S innen van az, hogy az ember folyvást azon törte a fejét, hogy helyváltoztatási eszközöket találjon fel, melyek – ilyen vagy olyan módon – megsemmisítik a teret [...]” (José Ortega y Gasset: ‘A “Weltverkehr” egynémely témája,’ ford. Csejtei Dezső - Juhász Anikó In: Uő: *Elmélkedések Európáról*, L’Harmattan Kiadó - Zsigmond Király Főiskola, Budapest, 2007, 93-97. o., 93-94. o., kiemelés az eredetiben)

megosztva velük a magunk terét. A tér-nyerés és tér-vesztés mozzanata együttesen jelentkeznek.

A tágasság fogalma további ambivalenciát rejt magában, ha normatív értelmét firtatjuk. A szabad mozgás, megismerés és cselekvés lehetőségfeltétele a szabadság megvalósíthatóságának alapját képezi, ám csaknem ugyanilyen erős lehet az elveszettség, a kapaszkodók nélküliség, szélsőséges esetben a 'kívülség' tapasztalata is.

A távolság leküzdése egyszerre implikálja a legtágabb értelemben vett ismeretlen elérhetőségét és a vonzó messzeség elérhetetlenségét. A horizont elhárít céljaink és törekvéseink elől. Az ismerős – és így közelinek vélt vagy annak tudott – dolgok összefüggés-szövetének hirtelen és akaratlan szétszalazódása, az intimitás elillanása vagy meggyengülése radikálisan távolíthat el életünk bevett kereteitől – az addig ismerősnek tekintett idegenszerűségével szembeállít, beleértve önmagunkat is. A „*távlat betörése*” (H. Kunz) a távlat csáberejének melankóliájává (és így áttételesen a szem elől tévesztett önmagunkra való újbóli rátalálás igényévé) alakul át.¹⁸

Üresség / semmi

A világ dolgai, jelenségei, entitásai azért megragadhatóak számunkra, mert akként mutatkoznak meg, mint amik. A valóság ezen megmutatkozások 'helyre tett'-ségéből születik. A beláthatatlan lehetőségmezőből (potencialitás) a dolgok egy bizonyos módon mutatkozva nyerik el sajátos jellegüket (aktualitás). 'Léthez / létezéshez jutva' kerülnek be a világ tér-idejébe, miközben mások kikerülnek onnan. A lét és a nem-lét, a valami és a semmi, világ és avilág¹⁹ ilyen formán egymástól szétválaszthatatlanok; csakis egymásra vonatkoztatva nyerik el értelmüket. A 'hely' konkrétsága, körülhatárolhatósága, érzelmileg telített és stabilitást biztosító jellege az 'üresség' fogalmát a puszta 'hiány'-ként való értelmezésből kimozdítja és a még megformálatlan lehetőség- és értelem-kezdemények forrásának tekinti.²⁰

18 Vö. O. F. Bollnow: *Human space* (Hyphen Press, London, 2011), 92. sk. o.

19 „Az avilág fogalmán a világgal 'szemben' állót értem, vagyis azt, ami már/még nem tartozik a világhoz, ami maga nem világ. Ez a dimenzió azonban nem nevezhető egy másik világnak, mivel ez önellentmondó lenne. A világ szót értelmezhetjük úgy is, mint ami belátható a világosság által, ami megmutatkozik, ami világlik. Ekképp az avilág mindaz, ami nem mutatkozik meg [...]” (Lurca Zsuzsanna: 'A kifordítottság hermeneutikája' In *A hozzátartozás struktúrái. Hermeneutikai és alkalmazott filozófiai kutatások*. Szerk.: Veress Károly, Bolyai Társaság – Egyetemi Műhely Kiadó, Kolozsvár, 2010, 187-206. o., 187. o., 2. lábjegyzet)

20 „A 'semmi' a köznyelv terminusa, melynek csak akkor lehet értelme, ha a tevékenység és az előállítás emberre jellemző területén maradunk. A 'semmi' annak a hiányát jelöli, amit keresünk, amire vágyunk, amit várunk. Még ha feltételezzük is, csakugyan, hogy a tapasztalat valaha egy abszolút ürességet mutat nekünk, korlátozva lenne, körvonalakkal rendelkezne, tehát még mindig valami lenne. Valójában azonban nincsen

A térbeli 'üresség' és analóg módon az időbeli 'felfüggesztettség' absztrakt képzete, egyaránt azt a lehetőség alapot teremti meg, amelyek viszonylatában a dolgok helyzet- és sorrend-variációit, valamint az általuk kijelölhető célok lehetőségfeltételeit kialakítjuk, azokat koherens világgá formálhatjuk. A tér ekkor, mint még meg nem formált, még be nem rendezett, még helyre nem rázott 'téryszerűség' van jelen. Még nem áll rendelkezésünkre, még akadályt képez a számunkra, mert kaotikus értelemnélküliségével, a hangsúlyok és tág értelemben vett viszonyítási pontok hiányával szembesítve, nélkülözi a mélységi dimenziót.

üresség. Csak a teljességet észleljük, sőt fogjuk fel. Egy dolog csak azért tűnik el, mert egy másik helyettesítette őt. A megszüntetés így helyettesítést jelent.” (Henri Bergson: 'A lehetőség és a valóság,' ford. Dékány András in U.ő.: *A gondolkodás és a mozgó. Esszék és előadások*, L'Harmattan Kiadó - Szegedi Tudományegyetem Filozófia Tanszék, Budapest, 2012, 75-87. o., 80. o.)

MEGISMERÉS (1. exkurzus)

Valóság / tapasztalat

A megismerés a legteljesebb mértékben közömbös valóságelemek 'helyrerázásával', és munkába vételével veszi kezdetét.²¹ Szüntelen közönyös áramlásukat, kaotikusságukat rögzíteni igyekszünk, hogy tapasztalataink és tevékenységünk során 'világokat' formáljunk belőlük. A birtokba vétel és a rendteremtés szándéka a valóság benyomásait összefüggéseikben rögzíti, jelentést és értelmet fűz hozzájuk, miközben új és új kapcsolódási pontokat keres és teremt közöttük. Az ember megismerés-kényszerre ítéltetett.²²

A valóságról már mindig is csak közvetett módon, azt előfeltételezve beszélhetünk: egyrészt már előre adott számunkra észleleteinkben és benyomásainkban, ugyanakkor cselekvéseink által előidézett is. Ez lehetetlenné teszi a valóság mibenlétére való rákérdést. Maga a hétköznapi testi észlelés és -cselekvés is arra a hitre épül, hogy mindaz, amit és ahogyan észlelünk, illetve végbeviszünk, valóságos. Önmagunkat és másokat erre a „*homályosan tudott horizont*”-ra vonatkoztatva határozzuk meg, ami ezáltal a közös világhoz tartozás érzését nyújtja.²³

A 'van' ürességét az intellektus tölti meg értelemalakzatokkal. Az ember a környező világ jelenségeit nemcsak gyakorlati céljai elérése érdekében – mintegy mennyiségileg és felületileg – rendszerezi, de igyekszik azokat mélységükben is megismerni. A dolgok és folyamatok lényegi összefüggéseinek megértését célzó szándék (a múltbéli tapasztalatok

21 „[...] a világ megjelenése egyfajta félelmetes semlegességben, a dolgok közötti preferencia és személyválogatás nélkül világítja meg mindazt, amire rávetül.” (Michel Henry: 'Az élet fenomenológiája,' ford. Farkas Henrik, in Uő. *„Az élő test. Válogatott tanulmányok*, Bencés Kiadó, Pannonhalma, 2013, 5-33. o., 11. o.)

22 „[...] a realitás abban mutatkozik meg, hogy akadályt jelent a számunkra [...]. Valósnak ebben az esetben azt neveznénk, amellyel szemben *konstrukcióink* érvényre jutnak, vagy *amin zátonyra futnak*.” (Bernhard Waldenfels: *A normalizálás határai. Tanulmányok az idegen fenomenológiájáról*, Gond – Cura Alapítvány, Budapest, 2005, 291. o., kiemelés az eredetiben)

23 „[Husserl szerint] a szemléleti mezőhöz tartozó valóság: adottság. A világ azonban nemcsak a tisztán rögzíthető tapasztalatok és érzetek világa, hanem 'a meghatározatlan valóság homályosan tudott horizontja' is. Spontán és leíró szemléletű, megfigyelő és elemző, egyszóval reflektált tudatműködésünk a rendelkezésre álló világra a meghatározottság és a meghatározatlanság kettősségeként egyidejűleg vonatkozik. Magamat erre a valóságra vonatkozóan határozom meg mint embert, és egyúttal tapasztalataim alapján belátom, hogy 'ami rám érvényes, érvényes az összes többi emberre is'. A valóság fenomenológiai értelemben közös világunkhoz tartozás élményéből, illetve a természetes környezet interszubjektív alapjellegeből ered.” (Heller Ágnes idézi Biczó Gábor: '1. Az asszimiláció fogalmának fenomenológiai elemzése, Bevezetés', in U.ő.: *Asszimilációkutatás – elmélet és gyakorlat*, MTA PTI Etnoregionális Kutatóközpont Munkafüzetek 96., MTA Politikai Tudományok Intézete Etnoregionális Kutatóközpont, Budapest, 2004., 10-11. o., online: <http://mek.oszk.hu/02200/02201/02201.pdf>, letöltés: 2016.11.16.)

felidézhetőségével, a pillanatnyi benyomások szelektálási módjával, és a mindezekből együttesen kiinduló célképzetekkel kiegészülve) adja a megismerés perspektivikusságát.²⁴ Egyre bővülő hétköznapi tapasztalatai a megismerő számára a dolgokat mindig valamilyen összefüggésrendszerben helyezik el, melyben némelyek kisebb, mások nagyobb hangsúlyt kapnak, a valóság elő- és háttérét képezve ezáltal.²⁵ A valóság relief jellegét a dolgok és jelenségek viszonyba állítása, egymáshoz tartozásuk meghatározása, a hozzájuk és kombinációikhoz való viszonyulás adja. A viszonyrendszer szükségszerűen együtt jár a megkülönböztetés és a jelentésadás mozzanataival. Értelemadó-intencionális tudat nélkül a jelenségek áradása megmaradna pusztán lehetőségmezőnek. Ám a valóságos – amit megtapasztalunk – leválik a jelenségek mint értelemképződmények alkotta lehetőségegyüttesről, vagyis a valóságos megelőzi a lehetőséget.²⁶ Az értelemadó tudat intencionális viszonyulásmódja ruházza fel értelemmel a jelenségek alakzatait és kombinációit, hogy majd a dolgokkal való manipuláció és tevékenykedés során olyan tapasztalat-együttesekhez jusson, amelyeket a reflexiót követően élményként tudatosít. A tapasztalatok újszerűsége folyamatosan játékba hozza a valóságot alkotó dolgok lehetőség-potenciálját, így 'világunk'-at mindig át- és újraalkotni kényszerülünk. Az aktuális tapasztalati területek együtt alkotják a különösség-általánosság és sajátosság-idegenség alakuló koordinátarendszerét. A teljesen soha meg nem ismerhető valóság jelenségei és dolgai együtt nyitott játéktereket képeznek: aközött, amiért és ahogyan a dolgokkal foglalkozunk és maguk a dolgok között, amiképpen vannak, differencia van, ami

24 Vö. „[...] már a világgal szembeni nyitottság is alapjában véve *megterhelést* jelent. Az ember, az állatoktól teljesen eltérő módon, túláradó ingerek céltáblája; a felé áradó benyomások 'célszerűtlenül' nagy tömege éri, s valahogy meg kell birkóznia ezzel a sokasággal. Nem 'külvilág' áll vele szemben, melynek jelentéstartalmát ösztönei közel vinnék hozzá, hanem 'világ' – vagy helyesebben, negatív módon kifejezve: egy előre láthatatlan struktúrájú *meglepetéstér*, melyet először is meg kell munkálni az 'elővigyázat' és az 'előrelátás' által, vagyis tapasztalni kell. Már itt fizikailag és egzisztenciálisan sürgető feladatba ütközünk: az embernek a saját eszközei és a saját tevékenysége révén *tehermentesítenie kell önmagát, azaz egzisztenciális feltételeinek fogyatékosságát a tulajdon tevékenysége révén létfenntartásának lehetőségeivé kell átválttatnia.*” (Arnold Gehlen: *Az ember. Természete és helye a világban*, ford. Kis János, Gondolat Kiadó, Budapest, 1976, 47. o., kiemelés az eredetiben)

25 Vö. „Amikor észlelünk valamit, akkor nem ahhoz hozzátéve észlelünk még valami mást is [...], hanem *valamit mindig valamilyen összefüggésben* észlelünk. Valami tehát attól az, ami, hogy változó összefüggésekben határozódik meg, és bizonyul annak, ami [...]. Valóságnak az bizonyul, amire 'újra meg újra visszatérhetek'.” (Edmund Husserl: *Karteziánus elmélkedések*, ford. Mezei Balázs, Atlantisz, Budapest, 2000, 27. §.; 74. o., id. Bernhard Waldenfels: *A normalizálás határai. Tanulmányok az idegen fenomenológiájáról*, Gond – Cura Alapítvány, Budapest, 2005, 293. o., kiemelés az eredetiben, az idézetet kis mértékben módosítottam – U.E.)

26 Vö. „[A] valóság valóság jellege mindig csak egy új belátás létrejötte révén válik egyértelművé. A valóság [...] az épp előre látható lehetőségek ellenében jut érvényre. Azzal nyilvánítja ki tehát a tudattól való függetlenségét, hogy keresztülhúzza a tudat előzetes várakozásait. [...] Épp ez az előreláthatatlanság és uralhatatlanság adja meg – állíthatjuk – a valóság tapasztalati értelmét.” (Tengelyi László: *Tapasztalat és kifejezés*, Atlantisz, Budapest, 2007, 24. o.)

válaszadásra, odanézésre, gondozásra ösztönöz bennünket. Ekképpen a megismerés egy olyan lezárhatatlan folyamat, amelyet a jelentést hordozó létezők maguk generálnak azáltal, hogy folyamatosan alakuló értelem-együttesek részeiként mindig új – és a maga teljességében soha fel nem tárható – többletértelmet hordoznak. A dolgokat már mindig valamiként, egy előzetes értelemösszefüggés háttére előtt szemléljük; létezésük így nyer realitást. Az így megismert létezők egésze a 'tudott Lét'-tel azonosítható, mindazzal a strukturált tapasztalattal, ami tudatosított és reflektált, és ami más 'világokkal' konfrontálódva és/vagy kiegészülve formálódik valamiféle teljességgé.²⁷

A megismerésen keresztül az ember létfeladatát teljesíti. A folytonosan változó dolgok és jelenségek közötti kauzalitást nem érzékileg fogja fel (noha a világ megtapasztalásának módjai és minőségük is egyénekenként jelentősen eltérhet egymástól). Az érzékelt dolgok jelentésségükben egy olyan 'szimbolikus világot' alkotnak, ami segít áthidalni a külső valóság és belső látásmódunk differenciáit. A mindennapi tapasztalati világ egységét a dolgoknak a megismerő szubjektumok általi ilyen vagy olyan elrendezettségéből és értelmezéséből fakadó tapasztalatok együttese, közös megalkotása és továbbalakítása eredményezi. A dolgok elsajátítása és birtokba vétele egyrészt semlegesíti (mindenkori tapasztalatainkhoz és szándékainkhoz 'rendelkezésre állóvá' teszi) azokat, másrészt a jelenségeket egy áttekinthető, 'helyére tett', megkonstruált, heterogén és értéktelített teregészbe illeszti.²⁸ Eközben a megismerő szubjektumok önértéke, önismerete is bővül, amikor egy-egy tapasztalat újszerűségében egész 'világuk' átértelmeződik, új jelentéshangsúlyokat kap. Az addigi, jól bevált fogalmi-értelmi, emocionális és

27 „A világ felbukkanásjellege arra utal, hogy azt nem számszerűségek, mennyiségek, fizikai és kémiai folyamatok uralják, egységét sokkal inkább az értelem működése mint megértés alapozza meg az értelem- és jelentésadásban. [...] A világ, amely felbukkanva megjelenik, nem a dolgok összessége, s még csak nem is értelem-összefüggések és utalások halmaza, hanem mindezek működés közben. A világ a megértésben és a megértés által működik.” (Schmidt Dániel: 'A hagyomány meghatározó szerepe a létmódusok kutatásában.' In *A hozzátartozás struktúrái. Hermeneutikai és alkalmazott filozófiai kutatások*. [Szerk.: Veress Károly] Bolyai Társaság – Egyetemi Műhely Kiadó, Kolozsvár, 2010, 25-40. o., 35. o.); „De addig, amíg egyfelől a konkrét, partikuláris létező, másfelől az ugyancsak konkrét, partikuláris igazsága, megmutatkozása és értelme *tapasztalható*, a lét, az igazság, a megmutatkozás, az értelem a maga egész teljességében *nem tapasztalható*; de nem is tapasztalaton túli, bár a tapasztalhatóságon mindig túlhaladó, túlnyúló és a végtelenbe/re nyíló. Magához a tapasztalatihoz *hozzátartozik* ez a túlnyúló és végtelenbe nyíló dimenzió. Ennek a hozzátartozásnak az alapján lehet a tapasztalati a maga konkrét partikuláris meghatározottságában mégis teljes egész.” (Veress Károly: 'A hozzátartozás mint alapstruktúra' In *A hozzátartozás struktúrái. Hermeneutikai és alkalmazott filozófiai kutatások*. [Szerk.: Veress Károly] Bolyai Társaság – Egyetemi Műhely Kiadó, Kolozsvár, 2010, 41-70. o., 45. o., kiemelés az eredetiben)

28 „Az, ami van, pontosan *mint* megalkotott fogható fel csupán – fontos: nem mint 'teremtett', hanem mint megalkotott, mint aminek alkata, '*alkot-mánya*' van – s a megértés záloga egy céllal rendelkező cselekvő éppen adott jelenléte.” (Erazim Kohák: 'Az ökológiai tapasztalat változatai', ford. Kállay Géza In *Természet és szabadság. Humánökológiai olvasókönyv*, Szerk.: Lányi András, ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézet Humánökológiai Szakirány – Osiris Kiadó, Budapest, 2000, 86-100. o., 87. o., kiemelés az eredetiben)

egzisztenciális keretek akadállyá változnak – vagy épp szorongást keltően elasztikussá. Ekkor a megértés/értelmezés kényszere egy olyan köztes teret hoz létre, amelyben az addig ismerősnek hitt dolgokban rejlő lehetőségek és értelemek újjáteremteni kívánt viszonyainak és utalásrendszereinek megformálása zajlik. Az újonnan felbukkant értelem-egységek – a korábbiakhoz kapcsolódva, vagy azokat kioltva – olyan új irányokat és perspektívákat eredményeznek, amelyek egész szemléletmódunkra hatással vannak.²⁹ A múlt jelentősége, a jelen értéke, a jövő céljai átformálódnak, a korábitól eltérő módon és más hangsúlyokkal rétegződnek egymásra. Az erre a folyamatra adott reflexió – mint minden megismerés – utólagos, hiányos, ámde produktív is.³⁰

Nyelv

A világ egyneműségükben kaotikus fenomenjeit a fogalmi gondolkodás rendszerezi. Már maga az emberi érzékelő- és mozgásrendszer is úgy épül fel és működik, hogy a dolgok pusztja jelenlétét, a legkülönbözőbb ok-okozati rendekbe, 'alakzatokban' gyűjti, az ezenközben feltároló tulajdonságaikhoz számos motoros és taktilis tapasztalatot, valamint lehetséges célképzetet fűz. Az így megalkotott variábilis értelemalakzatok – elszakadva a mindenkori szituációktól és testi szükségletektől – semlegesítve és áttekinthető módon jelennek meg a tudat számára. A világ jelenségei ezáltal olyan formát és jelentőséget nyernek, amely kellőképpen rugalmasan transzponálható a különféle absztrahált vonatkoztatási rendszerek háttére elé, legyen szó érzékelésről (pl. konstancia-jelenségek),

29 „Az új értelem mindig egy olyan *új irány, kiterjedés* megjelenésével, feltárlásával jár együtt, mely a korábban érzékelt explicit tartalmakon sehol nem jelent meg. A mélység, a teresség, a dimenzionáltság tehát sohasem kész adottság, a benne kinyíló tartalomtól függetleníthető tiszta forma. A keletkezés ontológiájában a kiterjedés, a tér nem a priori adottság, mindenféle tartalomtól független szemléleti forma. Éppoly kevésbé az, mint az idő.” (Szabó Zsigmond: *A keletkezés ontológiája*, ELTE BTK Filozófiai Intézet – L' Harmattan Kiadó – Magyar Filozófiai Társaság, Budapest, 2005, 93. o., kiemelés az eredetiben)

30 „A tudás a teremtmények legfőbb esélye arra, hogy leküzdjék a nemlétezés törvényét, a szerencsétlenséget, amely a 'van' és a 'kell' elválásából adódik. Egy dolog, amely nem Isten, akkor *létezik, ha elkülönül attól, ami nem saját maga*. Nem létezhet, ha csak a tökéletesedés számtalan formája *nyomot nem hagy rajta*. Ebben a helyzetben [...] a tudás orvosság, amennyiben általa minden tudással rendelkező szubjektum képes saját formáján túl más formákat is birtokolni.” (Yves R. Simon: *Tekintély és társadalom. Az autoritás fogalma*, ford. Kovács Benedek, Szent István Társulat, Budapest, 2004, 36. lábjegyzet, 187-188. o., kiemelés az eredetiben); „A világ elsajátítása mindig, a legmagasabb rendű teljesítményeket is beleértve, egyszersmind önmagunk elsajátítása is, a kifelé irányuló állásfoglalás egyben befelé irányuló állásfoglalás is, és az ember konstitúciója által az ember elé állított feladat mindig éppen úgy jelent tárgyi, kifelé megoldandó feladatot, mint önmagával szemben felállított feladatot. Az embernek nem élete van, hanem *életvitele*.” (Arnold Gehlen: *Az ember. Természete és helye a világban*, ford. Kis János, Gondolat, Budapest, 1976, 231. o., kiemelés az eredetiben)

érzelmekről (pl. hangoltság), vagy akár a dolgok jelentőségével és értékével kapcsolatos intellektuális, netán erkölcsi-vallási belátásokról.³¹

Tér és nyelv összefüggéseit vizsgálva a kiinduló kérdés az, hogy térszemléletünk a priori módon megelőzi-e valamennyi, a teret leíró/kezelő nyelvi kategóriát, vagy fordítva áll a dolog, és inkább (kulturálisan meghatározott) nyelvi-fogalmi gondolkodásunk formálja meg azt. Röviden szólva: létezik-e nyelv előtti gondolkodás, vagy sem? A legvalószínűbb feltételezés szerint a világ (szenzomotoros-szomatikus érzékelőrendszerünkön alapuló) téri leképezésének sajátos fejlődéslogikája van, amit azonban a nyelv, mint a szelektív-reflexív figyelem irányítója, befolyásol. Érzékelő- és nyelvi rendszerünk egymást kiegészítve és részben összekapcsolódva működik.

Érzékelésünk, illetve gondolkodásunk tartalmi rendszerezhetősége, nem meglepő módon, idegrendszeri felépítésünk függvénye. A világot a „Mi?” és a „Hol?” alapvető kategóriái szerint képezzük le. A Hol-rendszerhez tartozó agyi területek a cselekvéslehetőségek lokalizálását és hogyan-ját végzik, azt a tágabb szituáció-együttest azonosítják 'térkép'-szerűen, ahol a cselekvés (majdan) lezajlik. A Mi-rendszer a dolgok és jelenségek kategóriákba sorolására, plasztikusan értelmezhetővé tételére fókuszál, vagyis mindarra, ami azokat a folyton változó szituációk háttére előtt azonosíthatóvá és felismerhetővé teszi. A két rendszer nem választható külön, mivel a lehetséges cselekvés-variációk mozgásfantáziákként való elképzeléséhez is szükség van a manipulálandó dolog kategorális beazonosítására (vagyis hogy mi az, és mihez lehet[ne] vele kezdeni).³²

Mind a látórendszernek, mind pedig a nyelvnek van egy *struktúráért* és egy *tartalomért* felelős alrendszere. A látás esetében a tartalom-alrendszer finomabb felbontású, folyamatos felülírást és összehasonlítást igényel, jellemző rá az euklideszi geometria, az abszolútság és a pontosság. A struktúra-alrendszer ennél durvább felbontású: topológia,

31 „[...] minden egyes fogalom a szó szoros értelmében az a szerv, mellyel a dolgokat megragadjuk. Csakis az a látás teljes, ami a fogalmon keresztül megy végbe.” (José Ortega y Gasset: *Elmélkedések a Don Quijotéről. Korai esztétikai írások*, ford. Csejtei Dezső, Juhász Anikó és Scholz László, Nagyvilág Kiadó, Budapest, 2002, 135. o., id. Csejtei Dezső - Juhász Anikó: 'Utószó. Ortega és Európa – egy vonzalom állomásai' in José Ortega y Gasset: *Elmélkedések Európáról*, L'Harmattan Kiadó - Zsigmond Király Főiskola, Budapest, 2007, 99-122. o., 109. o., kiemelés az eredetiben)

32 A mozgásfantáziák kialakulásához lásd: A. Gehlen, *Az ember, i.m.*, különösen a 254. sk. o., például: „[...] minden dolog – tisztán optikailag – 'mozgáselírásokat' foglal magában: jelzi, hogy milyen fogásokat lehet alkalmazni, milyen – és milyen irányú – akciókat enged meg a dolog.” (Gehlen, *i.m.*, 265. o.); a Mi-Hol-rendszer működéséről lásd: *A téri megismerés és a nyelv* [Vál. és szerk.: Lukács Ágnes - Király Ildikó - Racsmány Mihály - Pléh Csaba], Gondolat, Budapest, 2003; Pléh Csaba: 'A tér és a nyelv világa' (Akadémiai székfoglaló előadás a Magyar Tudományos Akadémián 2005. február 24-én.) In *Magyar Pszichológiai Szemle*, 62. köt., (2007), 3. szám, 279-312. o.; Racsmány M. - Király I.: 'A beszélt tér: avagy hol van a kutya elása?' [Language and Space / Paul Bloom, Mary A. Peterson, Lynn Nadel, Merrill F. Garrett] - könyvismertetés' In *Magyar Pszichológiai Szemle* 54. köt., (1999), 1. szám, 79-85. o.

viszonylagosság és hozzátétőlegesség jellemzi. A nyelv esetében a főnevek és az igék képezik a tartalom-alrendszert, míg a prepozíciók és ragok a struktúrát. A vizuális struktúra, amely idegrendszeri szinten a téri viszonyítóeszközökhöz kötődik, fiktív szinten egy virtuális struktúrává alakul át, amely független a valóságban megélt tartalomtól (pl. a 'keresztül' fogalma – egy országon, egy papírlapon stb.).

Az egymáshoz (a hely, az irány, a távolság, stb. alapján) viszonyított entitások lokalizációjából jön létre környezetünk kognitív térképe. A téri kifejezések ehhez kapcsolódva mindig valamilyen referenciakeretbe ágyazódnak, mely perspektívát és viszonyítási keretet ad értelmezésükhöz, s befolyásolja azok pontosságát. Beszéd közben többféle vonatkoztatási rendszert³³ – vagy ezek keverékét – használunk, melyek arra szolgálnak, hogy meghatározzanak egy koordinátarendszert, amelybe illesztve a dolgok tulajdonságai (beleértve az Én-t is) hitelt nyernek. Egy-egy kultúra meghatározott és domináns referenciakeretet alkalmaz. A fejlődés az éntreferenciális (egocentrikus) kognitív keret irányából a tárgyhoz viszonyított allocentrikus referenciakeretre épülő mentális térkép kialakításának irányába halad, miközben fokozatosan megtanuljuk felismerni és nyelvileg is kifejezni, hogy egy adott szituáció-együttesben mit kell vonatkoztatási (háttér), illetve céltárgyként (figura/alak) azonosítanunk, hogy ezek milyen viszonyban (tartály/tartalmazó vagy felület) és elrendezésben (felületadó vagy támaszkodó) kapcsolhatók egymáshoz. A tárgyak egymáshoz viszonyított téri helyzetének nyelvi leírásában nemcsak a 'kint'/'bent' és a 'határ'/'határoeltság' szempontjából értelmeződik számunkra azok relációja, hanem megkülönböztetjük őket felület-, illetve tartály-szerűségük alapján is (pl. nagy lángos és nagy hajó). A téri helyzeteket, illetve az azokban zajló szituációkat is tartály-jellegük szerint értelmezzük (pl. *beleszeretni valakibe/valamibe*, illetve *kiszeretni valakiből/valamiből*). Az általánosan jellemző tartály-preferencia az emberi test felépítésének analógiáját követi. Amikor a tárgyakkal benépesített világ teréről beszélünk, akkor sok esetben nem úgy beszélünk róluk, hogy *mik valójában*, hanem úgy, hogy *hol vannak* (pl. „Az asztal tartja a vázát.” helyett „A váza az asztalon van.”). Továbbá figyelembe vesszük az egyes szituációkban végzett cselekvések kiinduló-, illetve végpontjait, ösvény-jellegét (pl. „Kivettem a poharat a szekrényből.” / „Betettem a poharat a szekrénybe.”), akár spontán, akár okozott, illetve elszenvedett mozgásról legyen is szó. A magyar nyelv különösen sokrétűen használja ki az

33 *Extrinzikus* – abszolút; *deiktrikus* – rámutató, utaló, vagyis egocentrikus; *intrinzikus* – a tárgyhoz viszonyított, vagyis allocentrikus.

ösvénykódolást a téri viszonylatok leírásában (pl. házban, házba, házból, házhoz, házon, házra stb.). Emellett a tárgyak viszonyrendszerének kódolásában tekintetbe vesszük azok tengelyeit, melyek egyrészt felépítésükről (teteje/alja), másrészt a mi nézőpontunk és cselekvésünk irányáról (oldala/eleje/háta) tudósítanak. Ezáltal a tárgyaknak több helyi és kontextusfüggő kanonikus vízszintes orientációja létezik (pl. a szekrények jellemzően a hátukkal a fal felé helyezkednek el stb.).

A dolgok különbözőségéből fakadó jelentésség mint idegenség nyújt összehasonlítási alapot a megismerés számára. A fogalomalkotás és megnevezés kiegészíti a dolgokról kapott érzéki benyomásainkat. Benyomásaink maguknak a dolgoknak a 'valós'-nak ható volumenéért, plaszticitásáért, míg a fogalmak a dolgok kategorizálhatóságáért (a felismerhető formával való fölruházás), illetve összehasonlíthatóságáért, áttekinthetőségéért, elrendezhetőségéért felelnek. A fogalmi gondolkodás (vagyis a megkülönböztetésen alapuló megnevezés) a dolgok jelentésségét egy közömbös 'háttér' elé helyezve elmélyíti, plasztikussá teszi. A reflexió, mint utólagosság pedig éppen ezekre a jelentés-egységekre kérdez rá, értelmezi azokat újra. Mindez döntő következményekkel jár: (1) az ember, a maga ekként megalkotott 'szimbolikus világá'-val képes a legváltozatosabb helyekhez és helyzetekhez egyszerre objektíven (áttekintés) és szubjektíven (megélés) viszonyulni és azokban cselekedni; (2) gondolkodása Simone Weil kifejezésével „háromdimenzióssá”, nagymértékben plasztikussá válik, ami lehetővé teszi számára annak tudomásul vételét, hogy a dolgok igazsága és jelentősége a látószög változásával együtt módosul.³⁴ (3) Saját testét, annak helyzetét, valamint fizikai-szellemi tapasztalatait képes olyan mértékig tárgyiasítva szemlélni, ami szinte 'öszönössé' teszi számára, hogy egyrészt mindezen helyzeteket és állapotokat ne tekintse megváltoztathatatlanoknak és abszolútnak, másrészt – ezzel párhuzamosan – képessé válik egyre inkább behelyezkedni más emberek, új szituációk, ismeretlen kultúrák stb. eltérő vonatkoztatási rendszereibe (beleélés/empátia).³⁵

Tapasztalataink többsége a dolgok jelentésének finomhangolásában segítkezik, azaz folyamatosan, de nem túl látványosan alakítja és formálja 'világunkat'.³⁶ Ám vannak olyan

34 Vö. Simone Weil: *Begyökerezettség. Előhang az emberi lényel szembeni kötelességek nyilatkozatához*, fordította és jegyezt.: Gutbrod Gizella (Gondolat Kiadó, Budapest, 2012), 78. o.

35 „Azok a szemüvegek, melyeken keresztül a világot látjuk, részben olyan eszközök, melyek létünk (Umwelt) bizonyos oldalainak fókuszolását szolgálják, ugyanakkor azonban eszközök arra is, hogy az univerzum különböző oldalait harmonikusan kapcsoljuk egymáshoz.” (Thomas A. Sebeok: *A művészet előzményei*, ford. Pléh Csaba, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1983, 81. o.)

36 „[...] az ember minden későbbi életében újtába kerülő személyt, tárgyat, helyzetet, eseményt és szót szimbolikus célokra használ. Ez az újraleírás folyamatává áll össze. Ebből a szögből nézve, az értelmiségi

események, amelyek – akár magunktól, akár akaratunk ellenére éljük meg őket – annyira idegenszerűek, hogy ismeretünk kategóriái, bevált vélekedéseink nem érvényesek rájuk. A valóság szövete – vagy amit addig annak hittünk – felhasad: olyan tapasztalat-előttés, vagy azon túlmutató tapasztalatokkal szembesülünk, amelyekre nem érvényesek fogalmaink kész kategóriái. Túl az emocionális tehertételen, az értelmezés folyamata hosszabb időt vehet igénybe: az idegenszerűvé vált dolgokat ismét egy 'világgá' kell összeépíteni, miközben új értelmet nyert és mindig csak töredékesen megmutatkozó jelentésük-jelentőségük egyszerre formálja át az általunk 'megélt' teret és időt.

[...] csak egy speciális eset.” (Richard Rorty: *Esetlegesség, irónia és szolidaritás*, ford. Boros János-Csordás Gábor, Jelenkor Kiadó Kft., Pécs, 1994, 54. o.)

EGYÉN ÉS TÉR (ÉN)

Az ember az őt körülvevő teret tapasztalati térként éli meg. Ez a tér nem egy semleges, az entitásoknak, dolgoknak, jelenségeknek tartályszerűen helyet adó közeg, hanem speciális, ember mivoltunkból fakadó jellegzetességekkel bír. Sajátosan emberi viselkedésmód, életvitel (lásd fentebb a Gehlen-idézetet, 30. lábjegyzet) megnyilvánulási terepe, s mint ilyen, különös értékekkel és személyességgel bír a számunkra. A 'megélt tér' kitüntettségét az adja, hogy az emberek benne és vele együtt élnek, ami ezáltal egyszerre képezi létük médiumát és manifesztációját. Tapasztalati közegünk otthonos határoltságával védelmez bennünket, ám ezenközben az egymásra rakódó-egymásba épülő tapasztalati- és emlékrétegek porózusságán keresztül nyílik meg és válik a végtelenségig tágíthatóvá. A 'nyitottság' és a 'megnyilatkozás' pedig speciálisan emberi jelenségek.

A tér csak az elsajátításon, a legtágabb értelemben vett 'munkába vételen' keresztül válik 'megéltté'.³⁷ A helyek nem eleve vannak – meg kell formálni, létre kell hozni őket. A valódi helyek, a pusztá helyszínekkel, átmeneti terekkel, nem-terekkel és kulisszákkal ellentétben egyszerre gyűjtik magukba a dolgokkal kapcsolatos biológiai-emocionális-lelki szükségleteink érzetértékeit, és válnak az elidőzés, a féltő gondozás, a történetmondás és az emlékezet identitásunkat (is) meghatározó – képletesen 'hordozható' – objektumaivá.³⁸ Életünk keretei egy folytonosan változó 'eseményteret' határolnak körül. A dolgok új hangsúlyokat, többletértelmet nyernek, jelentőségüket-értéküket veszítik, történeteket és emlékeket generálnak, keletkeznek és megszűnnek, átformálva ezenközben saját 'belső

37 „A megértés megéltést előfeltételez, és az élmény csak azáltal lesz élettapasztalattá, hogy a megértés átvezet a megélt szűk és szubjektív voltából az egész és az általános régiójába.” (Wilhelm Dilthey: 'A történelmi világ felépítése a szellemtudományokban (részletek) [1910]' In U.ő.: *A történelmi világ felépítése a szellemtudományokban. Tanulmányok*, Gondolat, Budapest, 1974, 529., id. Gyáni Gábor: *Az elveszített múlt. A tapasztalat mint emlékezet és történelem*, Nyitott Könyvműhely, Budapest, 2010, 154. o.)

38 „Mindig a dolgok, melyek ilyen módon helyek, teszik a tereket eleve lehetővé. [...] A tér egy berendezett, szabaddá tett valami, mégpedig egy határon [...] belül. A határ nem az, ahol valami véget ér, hanem, [...] amelynél valaminek a léte kezdetét veszi. [...] Akkor is, ha olyan dolgokhoz viszonyulunk, amelyek nincsenek megfogható közelségben, maguknál a dolgoknál tartózkodunk. [...] A terek és velük 'a' tér a halandók itt tartózkodásában folyton-folyvást benne foglaltatik. A terek azáltal nyílnak meg, hogy az emberi lakozásba bebocsátást nyernek. A halandók léteznek, azaz a tereket, a dolgoknál és a helyeknél való időzésük alapján lakva viselik el. És csakis azért, mert a halandók lényegüknek megfelelően tereket viselnek el, csakis ezért képesek tereken átmenni. Ugyanis járás közben sem adjuk föl ezt az elviselést. Inkább folyton úgy megyünk keresztül tereken, hogy eközben még el is viseljük őket, amennyiben állandóan közelebbi vagy távolabbi helyeken időzünk eközben.” (Martin Heidegger: 'ÉPÍTÉS LAK/OZ/ÁS GONDOLKODÁS,' ford. Schneller István In. *UTOIRAT* (a *Magyar Építőművészet* melléklete) 2003/1., 6.; 7. és 8. o.) A szöveg kis mértékben eltérő fordítása ugyanattól a fordítótól online: <http://www.filozofia.bme.hu/materials/kerekgyarto/PhD/szovegek/Fenomenologia/Martin%20Heidegger%20-%20%C9p%EDr%E9s.%20lakoz%E1s.%20gondolkod%E1s.pdf>, az idézet oldalszámait ez utóbbi dokumentum alapján adtam meg – U.E.

időnkét' és 'belső terünket'.³⁹ Belső, szubjektív 'világunk' itt találkozik a külső, közös megegyezéssel objektívnek hitt és vélt valósággal. Belső időélményünk szorosan összefügg a külső, térbeli adottságok érzékelésével és azok változásaival⁴⁰, illetve a testi mivoltunkat meghatározó társadalmi szabályrendszerek működésével, miközben testi tapasztalatainkra azok a nyelvi-kulturális intézmények és hagyományrendszerek is hatással vannak, amelyek segítségével az adott emberi közösség az időt strukturálja.

Térszemléletünk nem választható külön lelkiállapotunktól, lelki jelenségeink dinamikájától sem, hanem szoros összefüggésben áll ösztöneink, indulataink, kívánságaink és képzeleteink alakulásával. A dolgok észlelésére, a velük végzett manipulációnkra, úgy egyáltalán, mozgásminőségeinkre is hatással vannak. Terünk ilyen értelemben is 'hangolt'.⁴¹

Az absztrakt tér-fogalommal szemben, mely strukturálatlanságában a végtelenségig kiterjeszhető, a tapasztalati tér egy határozott középponttal bír, amit a benne zajló testi létezésünk jelöl ki. Valamennyi lokalizációt ehhez viszonyítunk. Testfelépítésünk tengelyességét és struktúráját vetítjük ki rá, amit egyszerre érzékelünk és értelmezünk a környező világ tájékaiként és a dolgokat elválasztó határokként. Az emberi szubjektum természetes origóponttá válik, mivel már pusztán jelenléte és mozgása megszab egy határozott térbeli sémát. A mindennapokban ennek nem vagyunk tudatában, viszont amikor eltévedünk valahol (pl. egy ismeretlen épületben vagy egy erdőben), drámai felismeréssel vesszük tudomásul, hogy noha a tér megőrizte a maga struktúráját, mégsem találjuk magunkat benne.⁴² A tapasztalati tér felépítése jellegzetesen instabil, heterogén és

39 Vö. Szabó Zsigmond: *A keletkezés ontológiája* (ELTE BTK Filozófiai Intézet – L' Harmattan Kiadó – Magyar Filozófiai Társaság, Budapest, 2005), 79.; 87-89. o.

40 „A valódi tér aszerint különbözik, hogy a benne megvalósuló létezés kinek a tere, és aszerint is, hogy mindez hol történik. Együtt változik azzal a személlyel, aki kapcsolatban áll vele, s változik annak a bizonyos attitűdnek és orientációnak az aktualitása és időszerűsége is, amely – többé vagy kevésbé közvetlenül – uralja a teljes self-et.” (Karlfrid Graf Dürckheim: 'Untersuchungen zum gelebten Raum', *Neue Psychologische Studien*, vol. 6, München: 1932, 390. o., id. O. F. Bollnow: *Human space*, Hyphen Press, London, 2011, 21. o., saját ford. – U. E.)

41 Vö. Hermann Imre: 'Néhány lelki jelenség térvonatkozása' In U.ő.: *Magyar nyelvű cikkek, tanulmányok 1934-1971* (Animula, Budapest, [2007]), 38-54. o.; Hermann Imre: 'Az ösztönök és az érzelmek térvonatkozása,' In U.ő.: *Magyar nyelvű cikkek, tanulmányok 1934-1971* (Animula, Budapest, [2007]), 146-155. o.

42 „Ha az embert magát a téri tapasztalat szubjektumának tekintjük, akkor az is nyilvánvalóvá válik, hogy a konkrét emberi lényből kell kiindulnunk; abból, ahogyan mint élőlény a térben elhelyezkedik, s mint ahogyan testét a fent és a lent, az elől és a hátul, valamint a jobb és a bal irányok definíciója meghatározza. Így ennek az érzékleti/érezkelt térnek (*perceived space*) a nullpontját, mely alapvetően a látómezőnköt adja, általánosságban a tapasztalati tér nullpontjának is tekinthetjük. A látás eme nullpontja a két szemünk között lehet, mint tudjuk, vagyis az orrtői régiónál. Ha jobbra és balra körülnézünk, látósugaraim bizonyos értelemben véve egy poláris koordináta-rendszer vektorait rajzolják ki, miközben én, vagyis az a személy, aki néz, vagyok eme rendszer nullpontjában. Am legalább ennyire nyilvánvaló az is, hogy eme kiindulási pont, a tiszta perceptív pszichológia szemszögéből nézve, egyáltalán nem feleltethető meg a természetes értelmezésnek.

aszimmetrikus⁴³, kiegészülve egocentrikus, antropomorf és fiziognómiás-dinamikus jegyekkel. A gyakorlatban ez annyit tesz, hogy látóterünk nem tiszta metrikus egységekként, hanem inkább funkcionális-dinamikus összerendezettségükben érzékelt dolgok együttese.

Az a tény, hogy egy szilárd talaj hordozza testünket, döntően befolyásolja térérzékelésünket. A földfelszín mint horizontális sík, nem egyszerűen csak mozgásunk és cselekvésünk szilárd alapja, de az a közeg is, amely látóterünket lefelé behatárolja. A talaj átlátszatlansága mint végpont feszül a levegőég felé irányuló szabad és megszakításoktól mentes tekintetnek. Látásunk, tapintásérzeteinkkel és -emlékeinkkel kiegészülve a dolgokat öntudatlanul is statikai minőségekkel (súly, tömeg-volumen, szilárdság) ruházza fel, s miközben folyamatosan figyelembe veszi a függőleges irány gravitációs kitüntettségét, a dolgok tanulmányozásához szükséges látószögek tekintetében meglehetősen variábilis. Testünk jelenléte, miközben az állás vagy a séta során a talajra nehezedik, illetve miközben végtagjainkat mozgatjuk, vagy épp tudatosan ellazítjuk, kinesztetikus érzetek formájában folyamatosan ott van tudatunk háttérében. Mindez normatív következményekkel is jár: az ember, amikor felegyenesedik, magára veszi ember voltának, személy-voltának teljes súlyát. Nem véletlen, hogy az emberi egzisztencia és psziché szétesését a 'talajvesztés', míg a szorongást a 'szédület' metaforájával jelöljük.

Érzékszerveink egy egységesnek mondható 'természetes színesztéziában' működnek együtt. A valóság érzékelése és realitásfokának meghatározása mindig egyszerre többféle modalitás-csatornán keresztül zajlik, ami kiegészül azzal a fontos tényezővel, hogy egy részük önérzékelő-önészlelő. Észleleteink egy részét – a világ dolgaihoz hasonlóan –

Egy ilyen nullpont meghatározhatja időbeli és esetlegesen változtatható pozíciómat a térben, ám saját teremnek magának a középpontját nem. Ezen a ponton kénytelenek vagyunk ismét visszatérni az ember és a tér között fennálló egyedülálló kettős viszonylathoz: egyrészt a tér körül fogja az emberi lényt, annak transzcendentális (a tapasztalattól független) alapállapotához tartozva, másrészt viszont az ember nem hordozhatja magával úgy a saját terét, mint csiga a házát.” (O. F. Bollnow: *Human space*, Hyphen Press, London, 2011, 55. o., saját ford. – U. E.)

⁴³ Vö. például az orientációs részrehajlás szomatikus jelenségegyüttesével, Richard Shusterman: 'Az izomemlékezet és a mindennapi élet szómaesztétikai patológiája', ford. Antoni Rita in U.ö.: *A gondolkodó test. Szómaesztétikai esszék*, ford. Krémer Sándor et al. (JATEPress, Szeged, 2015), 127-150. o., 143. o.; lásd még: „A szóma jelentős szerepe a tér megértésében és felidőzésében az aszimmetriái révén is hangsúlyosan megmutatkozik. A test elülső része különbözik a hátsó részétől, a teteje eltér az aljától, és ezek az aszimmetriák az emlékezet különböző képességeiben is kifejezésre jutnak. [...] nehezebben teszünk szert téremlékezetre a jobb és bal oldalról (azaz olyan dimenziókról, amelyek a testünkben szimmetrikusak) mint az elől-hátul illetve fent-lent irányokról. A felegyenesedett megfigyelő számára a fej-láb tengely mentén a legegyszerűbb felidéznie a térbeli információt, mert ez egyúttal 'egybeesik a világ egyetlen aszimmetrikus tengelyével, mégpedig a gravitációéval'. Az ülő ember számára azonban az elől-hátul tengely mentén a leggyorsabban megjegyezhető az információ, amely nagyrészt egybeesik a látható vs. nem látható felosztással.” (Barbara Tversky: 'Remembering Spaces' in *The Oxford Handbook of Memory*, Oxford, Oxford University Press, 2000, 371., id. Shusterman, *i.m.*, 131-132. o.)

tárgyasítva, mintegy önmagunktól és a szituációtól semleges és elidegenítve kezeljük, ami megkönnyíti a rájuk adandó reflexiót, illetve nyelvi kifejezhetőségüket. Ezáltal 'tudott Lét'-ünk egészéhez kapcsolódnak.

Test / testiség / testi tapasztalat

A valóság megélése a legátütőbb erővel a testi érzékelésen, illetve a fizikai cselekvésen keresztül jelentkezik.⁴⁴ Ezek nélkül a valóság elveszítené közvetlenségét. Az ember reflektív fogalmi gondolkodása tárgyiasítva rendszerezi a külvilág dolgait, és hasonlóra törekszik a testi élmények és folyamatok tekintetében is, ám ezek nagyrészt kivonják magukat a tudat ellenőrzése alól. Az átélés közvetlensége szemben áll a gondolkodás eltávolító-semlegesítő mozzanatával. A test élete mintegy árnyékban, összetettségükben heterogén folyamatokban és hatásokban, aktív és passzív állapotok váltakozásában, az észrevevés-ráismerés és az előidézés-hatáskifejtés változó köreiben zajlik.⁴⁵

A világ jelenségeinek bőségét az emberi test nem pusztán érzékeli, de jórészt önérző-önérzékítő érzékei által intenzitásukat fel is fokozza, tovább gazdagítja. A kinezteziához és a tapintásérzékhez kapcsolódó mozgás-sorozatok segítenek a világ „*meglepetésterének*” (Gehlen) felfedezésében, a látással, a mozgás- és érzékelésfantáziákkal kiegészülve pedig a dolgok exploratív, elsajátító és elintéző jellegű kezelésében segédkeznek. Ilyenformán a kiemelkedően variábilis emberi mozgás-lehetőségek a dolgok meglepetésterét a várható és remélhető célok, tapasztalatok és eredmények – egyszóval a hatásosság – áttekinthető, 'helyre rázott' világává változtatják.⁴⁶

44 „[...] magának a jelenvalólétnek megvan a saját ‘térben-benne-létje’, ez viszont csak az *általában vett világban-benne-lét alapján* lehetséges. [...] az ember ‘térbelisége’ viszont testiségének tulajdonsága, s ez a testiség mindig az általában vett testiségen ‘alapul’.” (Martin Heidegger: *Lét és idő*, ford. Vajda M. - Angyalosi G. - Bacsó B. - Kardos A. - Orosz I., Gondolat, Budapest, 1989, 160. o., kiemelés az eredetiben)

45 „Az a világ, amit a szellem elgondol, nem esik egybe a reflexió túloldalán meghúzódó csendes világgal, a néma test heterogén világával. [...] A test gondolkodása nem indulhat ki a mozdulatlan énből vagy szubjektumból, hiszen az élő test – melyet aktivitás és passzivitás, tehát örökös változás jellemez – egy olyan bonyolult kölcsönhatásmezőbe van beágyazva, ahol a világ teste (a ‘tárgyak’ teste, ‘mások’ teste vagy akár a kevésbé kézzelfogható, testként nem is megragadható ‘energia-mezők’) már eleve körülveszik, át- meg átjárják, s minden pillanatban módosítanak a pozícióin.” (Széplaky Gerda: 'Levél a bölcsesség szeretetéről' In *Uő.: Az ember teste. Filozófiai írások*, Kalligram, Pozsony, 2011, 9-27. o., 26. o.)

46 „Nem csupán arra vagyunk képesek, hogy bármely pontján megérintsük a testünket, de arra is, hogy bármely tetszőleges mozgást hozzárendeljünk bármely másikhöz, és az egyik testrész mozgását a másik testrész mozgásába [...] transzponáljuk, egymásban folytassuk [...], hogy egyiket a másikkal intencionáljuk. [...] Az emberi mozgások [...] önszabályozásra vannak beállítva, meg arra, hogy a tárgyi tapasztalatok közvetlen manipulálása során korlátlanul változékony, ellenőrzött hozzárendeléseket hajtsanak végre, tehát plasztikusak, érzékenyek, és képesek összeforrasztani a képszerű mozgásfantáziát a tárgyi eredmények és változások fantáziaképeivel.” (Arnold Gehlen: *Az ember. Természete és helye a világban*, ford. Kis János, Gondolat, Budapest, 1976, 182-183. o.)

Testi létezésünk nem magányos esemény-sorozat. A külvilág tapasztalati úton történő elsajátítása az ember és a dolgok közötti sajátos szenzomotoros 'párbeszédként' értelmezhető: a világ bármely jelensége, vagyis egy tágan értelmezett, feltételezett 'Te' az, amit/akit bevonunk lehetőségeink körébe. Testi megnyilvánulásaink megélése és értelmezése is szubjektivitás és objektivitás összekapcsolásán alapul: megélése (vagyis az érzékelésfajták és -modalitások saját testiségünkhöz kötöttsége) párhuzamos annak tudatosításával, hogy ha testünk mint élő hús, csont és szövetegyüttes önátélése a külvilág számára nem is érzékelhető, de testünk mint alak/forma – a létezők egyikeként, érzékelhető-észlelhető aktualitásként⁴⁷ – mások számára tárgyiasítható dologként (is) van jelen. Ekkor a 'test' inkább objektumként, semmint egy élő, lélekkel felruházott lény fizikai tömegeként észlelődik: egy térbe helyezett 'az', mely – a világ többi dolgának viszonylatában – helyet követel magának.⁴⁸

A test mint észlelő-önészlelő hús abszolút 'itt és most'-szerűsége és a test mint alak relatív térbeli helyzete és történetisége, egymást kiegészítve-áthatva jelentkeznek. Testünket, mely az önmagát reprodukáló életet hordozza, egyszerre éljük át egy eredendő önmagára vonatkoztatottságban, és mint rajtunk kívülálló, tőlünk független, idegen(szerű) vonások hordozóját. Ez a radikális megkettződés lehetetlenné teszi, hogy testi létezőkként

47 „A dolog azért létezhet egyáltalán, mert létét biztosítja a végtelen lehetőségek sora, amelyekből valamilyenként (láthatóként) kiemelkedett. [...] A testek nem totalitásként helyeződnek egymásba, hanem mindig csak bizonyos oldalukkal, mindig csak anyagi létük bizonyos síkjával fordulnak egymás felé, s kényszerítik ki a cselekvést. Azaz a tárgy teljességéből, sokszoroságából és virtualitásából *aktualitásként* kiemelkednek azok a kapcsolódási síkok és meghatározatlansági pontok, amelyek majd magát a percepciót előidéznek, s amelyek egyben a lehetséges cselekvés-választ előkészítik. A tudat menthetetlenül az anyagi természetre van ráutalva: az a 'feladata', hogy szelektáljon, hogy a testek teljességéből részeket válasszon le és különböztessen meg. [...] A testeket kifejezetten a szelektálás teszi cselekvőképessé.” (Széplaky Gerda: 'Szubjektivitás és testiség (Merleau-Ponty)' és 'A szubjektivitás topográfiája' In Uő.: *Az ember teste. Filozófiai írások*, Kalligram, Pozsony, 2011, 319-341. és 341-359. o., 326.; 343. o., kiemelés az eredetiben)

48 „A test problémakörét szemügyre véve, nem szabad elfelejtenünk, hogy a test jóval több egy egyszerű példánál, mivel minden tapasztalat testi tapasztalat is egyben. Szemben egy tiszta szellemi létezővel, ami lát, de nem látható, és szemben egy tiszta természeti dologgal, ami látható, de nem lát, a testet az jellemzi, hogy mindkettő egyszerre: látó és látható, halló és hallható, tapintó és megtapintható. Nem a téren és időn kívüli senkiföldjén, és nem is a tér és az idő valamely tetszőleges szegletében találunk rá, a test sokkal inkább az Itt és a Most-hoz, az idő-tér keletkezési pontjához tartozik. Az idő- és térképző fungáló test ugyanakkor egy időbeli-térbeli corpus vonásait is magán hordozza. A rejtélyt éppen ez az Ugyanakkor képezi. [...] A testtel rendelkező létező az egyik alkalommal úgy jelenik meg, mint valaki, személy a személyek között, a másik alkalommal pedig mint valami, dolog a dolgok között. [...] A saját test itt nem szubsztanciális régiót, hanem nézőpontot jelöl, ahonnan tekintve a test a sajátommá válik, vagy a tiéd és az övé lesz, és ennek megfelelően az idegen corpus sem egy szeparált idegen corpust jelent, hanem a saját test eredeti idegenségét. A saját test (corps propre) közvetlenségét és az idegen corpus idegenségét elsősorban tehát relációnálisan és perspektivikusan, nem pedig szubsztanciálisan és disztributívan kell értenünk. A több értelemben használatos fungáló test kifejezés azokra a performatív aktusokra utal, amelyekben a test tevőlegesen vagy passzívan részt vesz mint az én testem, illetve mint a te tested, amíg a corpus az idegenségnek azt a formáját képviseli, amit saját testi tapasztalatunkban élünk meg.” (Bernhard Waldenfels: “Test és Corpus”, ford. Vécsey Zoltán In *Pro Philosophia Füzetek*, 1999/3., 89-102. o., online: <http://www.c3.hu/~prophil/profi993/WALDEN.html>)

önmagunkat egészként és teljességként ragadjuk meg. Maga a tudat mint az önmagunktól való 'hátralépés' megvalósítója eredményezi ezt, amikor testi folyamatainkat, állapotainkat némi késéssel, utólag azonosítja.

A test a határok tudomásul vételével szembesít. Romlékony, sebezhető, kiszolgáltatott, pusztul és elpusztítható. Ez egy olyan alapvető tapasztalat, amely optimális esetben arra készíti az embert, hogy a másikat testi létezőként (is), szó szerint, mint az emberi méltóság és a sérthetetlen testi integritás megtestesítőjét vegye tekintetbe. Nem véletlen, hogy a személyek és közösségek iránti megvetést a testi integritás leépülését vagy hiányát, a test hanyatlását vagy alakjának deformációit kifejező metaforák segítségével fejezik ki.⁴⁹ A test és a testiség közös tapasztalata egyesíti az Én-t és a Más(oka)t,⁵⁰ sérülékenysége és kiszolgáltatottsága elfogadást és gondoskodást egyaránt ösztönöz és megteremt(het)i egy olyan univerzális erkölcsi minimum alapjait, ami kultúra-függetlenül érvényesül(het).⁵¹

Elmozdulás / haladás / séta / út / útvonal

A megismerés kényszere és a világ 'világgá' alakításának vágya az embert arra ösztönzi, hogy szűkebb, majd később tágabb környezetében orientálódjon és abban önmagára, mint origóra tekintsen.⁵² Felegyenesedett testhelyzete és az ebből következő sajátos

49 Vö. Axel Honneth: *Elismerés és megvetés. Tanulmányok a kritikai társadalomelmélet köréből*, ford és vál. Weiss János (Jelenkor Kiadó, Pécs, 1997), 108. sk o.

50 „Amikor a Másikkal viszonyba kerülök, azért lehetek valaki, avagy bárki, mert nem a saját testem szubjektuma vagyok. Rendelkezem persze saját testtel, de ez a test csakis az által válik az érzékelés terepévé, mert áthatja ugyanaz az általános érzékenység, amely minden más testet is áthat. [...] A tapasztaló szubjektum fedésben áll a totális hús (világ húsa) általános szubjektumával, mely tehát nem egy egyedi, konkrét én, hanem 'valaki, bárki' – a testi tapasztalással rendelkező akárki. Minden tapasztalatot, minden érzetet a totális hús tesz lehetővé, nem pedig az én.” (Széplaky Gerda: 'Szubjektivitás és testiség (Merleau-Ponty)' In Uő.: *Az ember teste. Filozófiai írások*, Kalligram, Pozsony, 2011, 319-341. o., 326-327. o.)

51 „[...] meg vagyok győződve arról, hogy az emberi testnek a térben való elhelyezkedésére vonatkozó ismeretek minden kultúrában közösek. [...] a közös szemantika már ebben a kezdetleges állapotban is erkölcsi alapul szolgál a közösség számára [...]: tisztelnünk kell a másik testének határait, és ebbe beletartozik a beszédhez és a gondolkodáshoz való jog is. [...] Az etikus szemlélet akkor születik meg, amikor feltűnik a színen a másik. Egy törvény, akár erkölcsi, akár jogi, mindig személyek közti kapcsolatokat szabályoz, beleértve azokat is, amelyek a törvényhozó másikkal fűznek minket. [...] Ez nem holmi érzelmi vonzódás, hanem 'alaphelyzet'. [...] ösztönösen tudjuk, hogy lelkünket (vagy ami a szerepét betölti) csak mások jelenlétének köszönhetjük.” (Umberto Eco: 'Amikor színre lép a másik,' In Uő.: *Öt írás az erkölcsről*, ford. Dorogi Katalin, Európa Könyvkiadó, Budapest, 2007, 81-92. o., 83.; 84-85.; 88. o.)

52 „[A]mikor elfordulok, a tér nem fordul el velem együtt a koordináta-rendszer testhez kötött értelmében véve, hanem a térben fordul el, vagyis a tér fixen megmarad körülöttem, miközben én elfordulok. Ez annyit tesz, hogy a testem, a beléje rögzült axiális rendszerrel együtt, nem magának a térnek az axiális rendszerére vonatkoztatva érvényes, hanem bármennyire is hozzám kapcsolódik a tér, mégis sajátos függetlenséghez jut, s nem függ az aktuális fizikai pozíciótól. Vagyis: nem tudom mozgatni a terem, hanem a térben tudok mozogni. [...] akármennyire tudok is fordulni bármilyen irányba, a vertikális tengely változatlanul megmarad, és ezenképpen a [hozzá viszonyítható] horizontális sík is fix marad.” (O. F. Bollnow: *Human Space*, Hyphen Press, London, 2011, 46. o., saját ford. - U.E., kiemelés az eredetiben)

koordinátarendszer, a távolságot áthidaló érzékei, fogalmi gondolkodása, kiegészülve képzeletével, a világ áttekintését, 'egybenlátását' teszik számára lehetővé. A dolgok értelemegységekké rendezése feltételezi a távolságot: a távlat mindent a maga kitüntetett nézőpontjával ruház föl, de ezért szükségképpen egy-nézetű is. A választott perspektíva és vonatkozási rendszer szabja meg, hogy a világ dolgaiból mi válik a szubjektum 'világának' részévé és azokkal milyen módon bánik (a bírás / elengedés dialektikája értelmében). Ugyanakkor a megismerő képes a saját kitüntetett nézőpontjához való rögzítettségének belátására is.

A megismerendő-felfedezendő-gondozásunkba veendő világ felosztásában előzetes 'tájéktudatunk' segédkezik. A fent-lent, elől-hátul és jobb-bal irányok azonban – noha leképezik testünk struktúráját – nem azonos minőségűek. Egyszerre hordoznak szomatikus értékeket és kulturális konvenciókat.

Ezen túlmenően, a világ tájékainak tudatos számba vétele az emberi tevékenységhez kapcsolódik. Az ember arra és afelé orientálódik, ami figyelmét megragadja, ami foglalkoztatja, amivel valamiképp bánni akar.⁵³ Ezért az elől-hátul fogalom pár minőségkülönbsége különösen jelentős. Az ember számára megmutatózó dolgok emlékeket, vágyakat, képzeteket ébresztenek. Jelentésük és jelentőségük függvényében hosszabb vagy rövidebb képletes és valós ösvényeket jelölnek ki térben és időben, majd – birtokunkba és 'világ'-unk részévé vételüket követően – kikerülnek figyelmünk köréből.⁵⁴

53 „Így hát nagyban különbözik egymástól az, hogy mi az ember hátrafelé tekintve, és mi előrefelé nézve, vagyis jelentős az eltérés aközött, hogy mi az ember hagyományként, és mi vállalkozó szándékként. Ez utóbbinak része mindaz, amit maga előtt lát, merthogy probléma és kivétel számára, ami foglalkoztatja, és gondot okoz neki, amire vágyik, és ami mozgósítja az energiáit – összefoglalva, ami lenni akar, és amiről érzi, hogy azzá 'kell válnia'. Ha a kölcsönös megértés végett az 'anyag' és a 'forma' közötti arisztotelészi különbségtétel alkalmi eszközhöz folyamodunk, akkor azt mondanám, hogy az, amivé akarunk lenni, vagy amiről azt érezzük, hogy azzá kell válnunk, ami cselekvésre és elszenvedésre készítet bennünket – vagyis előrefelé való létünk, amit magunk előtt látunk –, nos, ez a 'forma', ami ténylegesen alakítja életünket, s saját kénye-kedveként használja fel, 'anyagként', azt, ami *a tergo* [hátrafelé – U.E.] vagyunk. [...] az ember – akár személyként, akár közösségi lényként – mindig valamilyen egyenleget testesít meg *tehetetlenségi* (befogadó, hagyományos) léte, valamint *agilis* (vállalkozó, problémákkal szembesülő) léte között.” (José Ortega y Gasset: 'Elmélkedés Európáról,' ford. Csejtei Dezső - Juhász Anikó In: Uő: *Elmélkedések Európáról*, L'Harmattan Kiadó - Zsigmond Király Főiskola, Budapest, 2007, 38. o., kiemelés az eredetiben)

54 „A horizontális-vertikális tengelyeken és a magas-alacsony polaritásokon túl az emberi test alakja és helyzete kétségtelenül meghatározza az őt környező tér szerveződését az elől-hátul, illetve a jobb-bal irányok tekintetében is. Az elülső/frontális tér mindenekelőtt vizuális. Ez életteli, és sokkal nagyobb, mint a mögöttünk lévő, amelyről csakis nem-vizuális jelek alapján van tudomásunk. Az elülső tér 'világít/világlik/megvilágított/világos', mivel látható. A hátulsó tér 'homályos/homályba boruló/sötét', még akkor is, amikor beragyogja a Nap, egyszerűen azért, mert nem látható. [...] a fenomenon annak görög értelmében, *phainomenon*ként nyer meghatározást. A szó töve a *pha, phosz*, amely 'fény'-t jelent, így a megjelenés fénybe jutást, világosságba kerülést jelent [...]” (Michel Henry: 'Az élet fenomenológiája,' ford. Farkas Henrik, in Uő., *Az élő test. Válogatott tanulmányok*, Bencés Kiadó, Pannonhalma, 2013, 5-33. o., 9. o., kiemelés az eredetiben)

Az 'előtt' tartományába tartozik mindaz, amire életünk és felelősségeink körét kiterjeszthetjük, ami inkább még elnagyoltan, vágyaink és képzeleteink fénytörésében jelentkezik. A 'mögött', vagyis a már tudott, ismert, gondozásba vett terepén a kötelesség és a hagyomány az útjelző, az emlékezet különböző szintjei és formái, valamint a konvenció adják a lépőköveket. Az előtt-mögött polaritása tehát kiegészül az idő dimenziójával.

Törekvésünk az ismeretlen felé, illetve visszatérésünk-visszahúzódásunk a már ismertbe, szintén összefügg az 'előtt' és 'mögött' jelentéskülönbségével, ám egy erkölcsi értelemben. Céljainkat nem ötletszerűen, hanem képességeinket, tudásunkat, lehetőségeinket, illetve – az esetek többségében – ténykedésünk következményeit fölmérve határozzuk meg. Részleges vagy egészes megvalósulásuk, illetve félresikeredésük, úgy egyáltalán a megvalósítás minősége, hatással van mindarra, ami azt követően előttünk áll, és amit magunk mögött hagyunk.⁵⁵

Az emberi létezés alapélménye az 'úton levés'. Az 'előre' kitüntetett minősége a haladás legkülönbözőbb stratégiáit⁵⁶ és a bennük tetten érhető attitűdöket egyesíti. Az ember *homo viator*, aki válaszut elé kerülve, *szembenéz* a helyes és a helytelen út közötti választás kérdésével. Ez szintén az emberi élet alapvető szimbólumai közé tartozik.⁵⁷

Az út jelképesen a megnyíló jövő, mely lehetőségeinkhez visz. Az előretétekintés és az elővigyázat megnyitja a teret céljaink és vágyaink számára. Az így képződő (reális térbeli, illetve szellemi-intellektuális) utak / ösvények valós és lehetséges térbeli elmozdulásokat, szándékokat és motivációkat, sajátos mentális állapotegyütteseket jeleznek. Az így létező,

55 „Márpedig az embert s történelmét mi hajtja többek között? Mindenekelőtt két energia: egy toló- és egy húzóerő. A toló: a lét-, faj- és -hagyományfenntartás ösztönhármasa. A másik a húzóerő: az ígéret, hogy élhet egyre jobban, méltóságát magasabban vélheti. Ha ez a húzóerő nem volna, nem tudnánk megmagyarázni, miért mondunk le fogható, azonnali érdekekről, egy nagyobb, holnapi cél javára. [...] Nem tudnánk megmagyarázni az áldozatot, a lemondást, meg a többit.” (Páskándi Géza: ‘A “rút jóság” s a “gonosz szépség” (Két öszvér-fogalom vázlat)’) In *Erkölc és változás – A kaposvári erkölcsfilozófiai és -nevelési konferencia előadásai* [Szerk.: Czirják József, Jávorszki András, Szabóné Gondos Piroska], Alpok-Adria Munkaközösség, Kaposvári Nyomda, Kaposvár, 1994, 11-19. o., 19. o.)

56 A magyar nyelv különösen gazdag e tekintetben: megy, jár, járkál, mászkál, slattyog, kullog, ballag, mendegél, bandukol, lépeget, lépdegél, lépdel, cammog, sétál, kutyagol, tipeg, baktat, battyog, poroszkál, totyog, kolbászol, andalog, cselleng, kódorog, lépked, caplat, gyüszmél, sétálgat, csoszog, lépdes, cirkál, kóricál, talpal, császkál. (Online forrás: <https://szinonimaszotar.hu/keres/gyalogol> – letöltés: 2018.06.13)

57 „Az erkölcsi válság a célpont előérzete, és még valami: illetéktelenség a legjobb útvonal megválasztásában. Az erkölcsi tudat éppen *ennek* az illetéktelenségnek a felismerésével kezdődik, nem pedig terjedelmes spekulációkkal arról, hogy van-e vagy nincs is végcél. Való igaz, *amit* az etikában megcélzunk, az [...] szorosan kötődik a ránk váró út *hogyanjához*. [...] Út és cél kiterjedése egybeesik, de anélkül, hogy ezáltal az út szétfoszlan a cél bensejében, a cél pedig szétszóródna az út lendületében. Az út és a cél, továbbá az utas mozgásban lévő alakja – ők együttesen alkotják az erkölcsi keresés egységes, hármas testét, határát és változatossága végtelen lehetőségét.” (Andrei Plesu: *A madarak nyelve*, ford. Horváth Andor, Jelenkor Kiadó, Pécs, 2000, 14. o., kiemelés az eredetiben)

már bejáratott és létező utak / útirányok szó szerint *köz*-utak; sokaknak sokféleképpen használható segédeszközöket nyújtanak meghatározott céljaik eléréséhez.

Az úton levés alkalmazkodást (is) jelent: már meglévő, kitaposott-kitapasztalt ösvények és útirányok végigjárását, találkozásokat emberekkel-helyzetekkel, nézőpontokkal. Ritkán adódik lehetőség arra, hogy megtapasztaljuk, milyen lehet egy akár képletesen, akár valósan értett, de még nem létező út /ösvény nyomvonalát kialakítani. (Noha a 'saját utunkra való rátalálás' igénye a modernitás individuum-felfogását meghatározó létfeladat, ez a képességünk többnyire csak féloldalasan fejlődik, ha egyáltalán.)

Az út / ösvény fogalma összefügg a tér használatba vételével és azzal az emberi szándékkal, hogy a dolgokhoz közel kerüljünk, illetve hogy eltávolodjunk tőlük. Kezdő-, csomó- és végpontokat feltételez a tér és az idő relációjában, valamint önmagunkhoz képest egy-egy külsődleges referenciapont vagy centrum meghatározását is szükségessé teszi, melyektől távolodva a dolgokat magukba gyűjtő helyek és terek, az ott zajló eseményekkel egyetemben fokozatosan veszítenek háromdimenzióosságukból, perifériakussá alakulnak. A föld szélti dimenziója ezáltal tudatosodik bennünk.

'Távolság' és 'messzeség' azonban korántsem azonos jelentést hordoznak számunkra. A 'távolság' semleges, vagy enyhén negatív konnotációjú fogalma olyan térbeli kiterjedésként jelentkezik, amit valamilyen módon – de lehetőleg minél gyorsabban – át kell hidalnunk. E semleges(ített) distancia ellentéte a közelség. A kettőt az aktív, de legalábbis dinamikus előrehaladás képzelete kapcsolja össze. A 'messzeség' ezzel szemben cseppet sem a megközelíthetőséget, elérhetőséget és az odaérkezést sugallja számunkra. A messzeséget az elérhetetlenség uralja, mivel nem ténylegesen mérhető távolságok, valós kezdő- és végpontok képezik 'terét'. A messzeség nem konkrét helyeken keresztül csábít magához, hanem a beteljesületlen vágygal, hogy egyszer ott leszünk benne. A messzeség szólítása egyszerre teremt analógiát az 'otthontalan' ember hazatérés-vágyával, valamint önmagunk meghaladásának igényével (szoros összefüggésben a legbensőbb, 'valódi' önmagunkra való rátalálás lehetőségével, melyet a közelség és ismerőség elvesztése, az otthonosság-érzés megszokássá halványodása, az elmúlás melankóliája indukál).

'Világunk' és a messzeség között a horizont húzódik. Minden dolog, mellyel az ember a térben találkozik, és amit önmagára vonatkoztatva rendez el és állít viszonylatba, csakis a horizont kontextusában nyer értelmet. Ez a vonatkozás akkor is fennáll, ha a horizont éppen

nem látható. A dolgok egységben látását segítő horizont rugalmas határ; sosem érhetjük el, elhátrál előlünk, miközben mégis mindig együtt mozog velünk.⁵⁸

Az ember a jelenlét különböző fokozatai szerint járja be a teret. Közömbösen sietve áthaladhat rajta (vö. Heidegger-idézet, 38. lábjegyzet), vagy épp fáradtan csak arra koncentrálni, hogy még hány lépést kell tennie hazáig. Átadhatja magát az őt körülvevő látvány(ok)nak, vagy aktuális mentális és lelki állapotát rávetítve környezetére, fojtogatóan zártnak, szorongatóan üresnek vagy akár nagyon is otthonosnak találhatja azt, olyannak, ahová mindig is vágyott. És persze mindezen jelenléteket és kombinációikat magának a környezetnek a jellegzetességei, a terep adottságai és mások jelenléte (vagy azok hiánya) is befolyásolja. Az 'úton levés' tere mindenképpen egy dinamikus nézetet igényel, ami összekapcsolja a térben mozgó embert, aki a maga teljességében (mint testtel és tudattal rendelkező) létező, a környezete dolgaival és folyamataival, eseményeivel és történeteivel, valamint adott célképzeteivel. A mozgás: reláció.⁵⁹

A haladás valamennyi stratégiája közül talán a séta az a fajta mozgás, amely egyszerre, a legkiegyenlítettebben biztosítja a lehetőséget mind az 'önmagunkkal levésre', mind pedig a világ dolgaira való élményszerű rácsodálkozásra.⁶⁰ A világgal való ilyen találkozás nem csak a dolgokat, de önmagunkat is segít 'helyre rakni'. Saját magunkra és életvilágunk összekuszálódott köreire úgy tudunk reflektálni, hogy vonatkozásba állítjuk mindazzal, ami

58 „Ha úgy definiáljuk az embert, mint olyan lényt, aki képes áthatolni valamennyi határon, akkor a horizont az egyetlen, amelyen képtelen keresztüljutni. Ez az abszolút korlát. Másrészt azonban a horizont nem csak korlát és a bebörtönzött létezés riasztó tapasztalata, hanem egy abnormális határhelyzet is. Általánosságban, a horizont nem korlátozza az embert, sőt épp ellenkezőleg: előtte húzódva kiterjeszti a széles látómezőt és a mozgást szabadon viszi előre a térbe. Határ, ámde nem korlátozó határ. Még ha hátrálni látszik is, pozitív értelemben csábítja az embert, hogy belevesszen a távlatba. [...] Egyidőben kibővíti az emberek számára belátható és fejleszthető teret, miközben rögzítve le is korlátozza azt. [...] Miközben lehatároló tér, maga mégis sincs a térben.” (O. F. Bollnow: *Human Space*, Hyphen Press, London, 2011, 73-74. o., saját ford. – U.E.) .); „[...] Részem lettem mindannak, ami ért; de minden tapasztalás látkörén túl ott tündöklök a be nem járt világ s szegélye úgy fut, ahogy üldözöm.” (A. L. Tennyson: *Ulysses*, ford. Szabó Lőrinc, online: <https://www.magyarulbabelben.net/works/en/Tennyson%2C%20Alfred%20Lord/Ulysses/hu/3602-Ulysses>, letöltés: 2018.07.22.)

59 „[A] testemmel végrehajtott mozdulatok sajátos mozdulatok, ugyanis közvetlenül megelőlegezik a végső szituációt. Intencióm csupán azért vázol fel egy térbeli utat, hogy a már eleve a maga helyén adott célhoz eljusson [...]” (Maurice Merleau-Ponty: *Az észlelés fenomenológiája*, ford. Sajó Sándor, L'Harmattan - Magyar Fenomenológiai Egyesület, Budapest, 2012, 116. o.)

60 „[...] bárhol és bármilyen közegben is követünk egy folytonos mozgásirányt, számunkra az minden esetben a környezet időbeli kifejlésével, kibomlásával, vagyis a tér szubjektív megvalósulásával jár [...] a séta során egyrészt feltárul a lokalitás egyszeri, megismételhetetlen, lineáris téri világa a maga folytonosságában és sűrűsödéseivel, másrészt ennek tartalmaival, eseményeivel és emlékeivel telik meg az idő. Úgy tűnik, hogy a létnek ez a két aspektusa önmagában sohasem, valóban csak egymás áthatásában, interferenciájában valósulhat meg.” (Meggyesi Tamás: “Promenadológia: a tér és az idő interferenciájában (tanulmány)” In *Hid* (2016), 3. szám, 44-53. o., 44-45. o., online: http://epa.oszk.hu/01000/01014/00134/pdf/EPA01014_hid_2016_03.pdf, letöltés: 2018.06.13.)

rajtunk kívül áll. Eközben nem csak a fizikai térben mozgunk, hanem gondolataink, képzeleteink, fantázia- és emlékképeink között is. A séta egyfajta kitekintés, elkalandozás önmagunk mellől, a majdani áttekinthetőség reményében. És emellett kitérés: mindennapi kötelezettségeink-kötelességeink átmeneti felfüggesztése.⁶¹ A szubjektum egy olyan (térbeli kiterjedését és élettartamát tekintve is) véges létező, amely csak korlátozott mértékben képes elviselni a valóság folyamatos áradását. Időről időre 'telitődik' – szüksége van arra, hogy újra észrevegye, újratanulja és újraértékelje 'világát'. És közben felejtse.⁶² Saját magunk által kitaposott ösvényeinken egyre ritkábban járunk. Inkább lépten-nyomon előre meghatározott utakba és útirányokba botlunk. Ezáltal manapság az útvonal 'megtervezése' jut sajátos szerephez. Azonban valamennyi útvonal megőrizte ama alapvető fontosságát, mellyel a tér megnyitásban segédkezik, mivel a messzeségbe vezet és kapcsolatokat teremt.

A táj szövetéből kimart, úttá alakuló ösvénnyel szemben támasztott követelmények az adott kor technikai fejlettségével arányosan növekednek. Ami viszont mindig elkerülhetetlen: az út – és az azt bejáró ember – fokozatosan felszabadul az alól az eredendően szoros kapcsolat alól, mely a környező terephez fűzi.

Mindenfajta nagyarányú útépités két alapelve: a kormányzás és a tervezés, melyek gyakorlása egész tájak és embercsoportok racionális szempontok szerint történő igazgatását és mozgatását eredményezi. Az út csak akkor tesz eleget elsődleges feladatának, vagyis az összeköttetés megteremtésének, ha nem csak önmagában áll, hanem egész hálózatot alkot.

61 „Az önmagát való megkerüléshez, az önmagát való körbejárás útirányához természetszerűleg tartozik hozzá a kezdet hiánya és a sehová sem érkezés. Ami ez esetben meghatározó, az sokkal inkább a *lendület*, a túlfordulás, túljutás minden egyes útszakaszon.” (Széplaky Gerda: 'Egy filozófus stílusa. Jogosult kivételnek tekinthető-e Vajda Mihály?' In Uő.: *Az ember teste. Filozófiai írások*, Kalligram, Pozsony, 2011, 53-76. o., 57. o., kiemelés az eredetiben)

62 „[...] amiről itt szó van, az a belső idő megfordíthatatlansága. [...] A pusztán tény, hogy öregsünk, hogy tudatfolyamunkban mind újabb és újabb tapasztalatok bukkannak fel, hogy korábbi tapasztalataink ezen újonnan szerzett tapasztalataink fényében folytonosan új értelmezést kapnak, ami által tudati állapotunk többé-kevésbé változik – tehát tudati életünk ezen alapvonásai meggátolják az azonosság visszatérését. Még ha visszatérni látszik is, a rekurzivitása nem ugyanaz. Törekedhetünk az ismétlésre vagy vágódhatunk utána, ám ami a múlté, nem tehető új jövővé ugyanolyan formában, mint amilyen volt. Amikor felbukkan, üres előérzeteket hoz magával, egy jövőbeni fejlődés horizontjait, esélyek és lehetőségek vonatkozásait; de ezek az előérzetek utólag valóra válnak vagy éppen nem válnak valóra; a perspektívák megváltoznak; az, ami pusztán felsejlett a horizonton, elmozdul vagy teljesen eltűnik a figyelem középpontjából; a korábbi valószínűségek valósággá változnak vagy éppen képtelenségnek bizonyulnak – egyszóval a korábbi tapasztalat más értelmet nyer.” (Alfred Schütz: 'A hazatérő,' ford. Teller Katalin In *Az Idegen. Variációk Simmeltől Derridáig* [Szerk. Biczó Gábor], ford. Boros János - Orbán Jolán - Teller Katalin, Csokonai Kiadó, Debrecen, 2004, 80-90. o., 87. o.)

A kiépülő útvonalak struktúrája pedig mintegy kivétel a fennálló hatalomtípusnak és történeti időnek.⁶³

Az útvonalak összeadódása sajátos autonómiára tett szert. Míg egykor a fontosabb utak városokat kötöttek össze, mára az egymásba csatlakozó utak inkább messze elkerülik a városokat és nagyobb településeket, mint akadályozó tényezőket. Az útvonalak végtelenül egymásba játszó hálózata a téri tapasztalatot is nagymértékben átalakítja: miközben homogenizálja azt, megfosztja az utazót az út megtételéhez szükséges 'belső idő' megélésének lehetőségétől. Figyelmét túlzott mértékben is az 'előre' iránya határozza meg, ezáltal mind az út, mind pedig a környező (már csak környező!) táj 'kilapul'. A sebesség mindent egydimenzióssá radíroz. „Az utak nem csak újjáépítik és megszervezik a teret, hanem egy addig még 'megműveletlen' új teret is létrehoznak.”⁶⁴

A tapasztalati tér stabil középpontjához képest ez a 'megműveletlen' tér semlegesnek mondható, s minden lehetséges felmerülő viszonylatot a közelség és a távolság függvényében relativizál. A rajta haladókat anonim felhasználókká, míg a környező tájat semleges panorámává változtatja. Mindezeket a veszteségeket az 'előre' ellenállhatatlan vonzásán keresztül, az emocionális töltetét veszített extázissal pótolja. A tér átalakulása a benne születő emberi kapcsolatokra is kihat: ugyan az utakon haladók nem nélkülözhetnek némi bajtársiasságot, segítő szándékot és odafigyelést, ám ezen megnyilvánulásaikban is az individuális, az átmeneti és az anonim jelleg dominál.

Otthon / otthonosság

Ahhoz, hogy az ember a világot alkotó dolgokkal találkozhasson, hogy képletes vagy valós utat nyithasson hozzájuk és segítségükkel kialakíthassa a maga 'világát', ahhoz szüksége van egy olyan referenciapontra, amit előzetesen már megformált, amit helyé alakított és gondjaiba fogadott. Az 'elindulás' és a 'visszatérés'/'megérkezés' mozzanatainak kitüntetett jelentőségét az emberi életben éppen az adja, hogy van egy ilyen hely.⁶⁵

63 „Azokban az országokban, amelyek erős központi kormányzás alatt álltak, az utak egy-egy domináns központból sugároznak szét. Más országok [...] esetében az ilyesfajta domináns központ hiányzik [...] Ezek az útvonalak hasonlóképpen nyitják meg a hozzájuk rendelhető területeket, mint a faleveleken látható érhálózat: a főútvonalak hálózatából ágaznak szét az alsóbbrendű utak, azokból pedig a még kisebb utak” (O. F. Bollnow: *Human Space*, Hyphen Press, London, 2011, 97. o., saját ford. - U.E.)

64 Johannes Linschoten: 'Die Straße und die unendliche Ferne', *Situation*, 1. kötet, 1954, 259. o., id. Bollnow, *i. m.*, 99. o.

65 „Ha apám földet hagy rám, másképpen alakul gyermekkorom; bizonyára nem írnék, hiszen más ember volnék. A föld és a ház tükrében határozottan rajzolódik ki az ifjú örökös képe; *saját* kavicsában, *saját* verandája üvegének színes rombuszaiban kézzelfoghatóvá válik önmaga számára, s a tárgyak mozdulatlansága lelke halhatatlan lényegévé válik. [...] A tulajdonos számára e világ dolgai azt tükrözik, hogy

Minden emberben, még ha különböző mértékben is, de ott munkál a legtágabb értelemben vett 'otthon' megformálásának igénye, az, hogy egy bizonyos területet a saját 'világának' miniatűr másaként helyé alakítson. Ehhez a dolgok 'munkába vétele' és lehetséges jelentésértelmeik szerinti egyben tartottsága szükséges. Az 'otthon' mint a lakozás helye, a dolgok valamilyen differenciációját tükrözi.⁶⁶ Lakozni emberi létfeladat, sajátossága pedig a (befelé irányuló) megóvottság és a (külvilág felé irányuló) megóvás egyensúlya.

Az 'otthon', túl azon, hogy a biztonság és a stabilitás – egyébként egyénekenként rendkívül változatosan értelmezett – értékeit hordozza, azáltal képes saját 'világunk' megjelenítésére, hogy magánszféránk sajátos karakterét jól bejáratott rutinokon keresztül, „*életstílussá*” (A. Schütz) szervezi.⁶⁷ A világ tágas terén belül húzódik az otthon / otthonosság kicsiny köre, mely azonban nem feltétlenül azonos az önmagának elégséges intimitással. Az 'otthon' tere és a nagyvilág tere átfolyik egymásba, noha a magunk módján (apró rituálékkal, tevékenységekkel, történetek mesélésével stb.) igyekszünk a kettő közé gátakat emelni. A kettőt nem lehet, de nem is szabad egymástól különválasztani.⁶⁸

Térbeliségről csakis a határkijelölés mozzanatával együtt beszélhetünk. Ez az 'én' és a 'másik', a 'saját' és az 'idegen', illetve az 'ismerős' és az 'idegen' avagy 'különös' működési terepeinek meghatározását is magába foglalja. Minthogy ezek relációit magunkból, illetve saját otthonunkból mint centrumból kiindulva definiáljuk, talán érthetőbbé válik az a relatív szigorúság, melynek segítségével a jog a magánvagyon, illetve

ő micsoda [...]” (Jean-Paul Sartre: 'A szavak,' ford. Justus Pál, in uő.: *Egy vezér gyermekkorá*, Európa Könyvkiadó, Budapest, 1982, 125-300., 182. o., kiemelés az eredetiben)

66 „Az az ember, aki elsőként épített menedéket magának, mint ahogy az első útépítő is, egy a természettel szembeni, jellemzően emberi képességet nyilvánított ki azáltal, hogy a tér folytonosságából és végtelenségéből egy szakaszt elkülönített, és azt egy bizonyos értelem szerinti különleges egységgé alakította. [...] Az ember legmélyebb lényegéhez tartozik, hogy határokat állít fel önmagának, de szabadon, azaz úgy, hogy ezeket a határokat újra megszüntethesse, hogy magát rajtuk kívül helyezhesse.” (Georg Simmel: 'Híd és ajtó,' ford. Ózer Katalin, in *Híd* (2007) 2. sz., 30-36. o., 32.; 33. o., online: <http://epa.oszk.hu/01000/01014/00034/pdf/030.pdf>, letöltés: 2018.06.14.)

67 „Az otthon egyszerre kiindulópont és végpont. Annak a koordinátarendszernek a nullpontja, amelyet a világra alkalmazunk, hogy megtaláljuk benne a helyünket. [...] Az otthon ugyanakkor nem pusztán az otthoni teret jelenti, a házat, a szobát, a kertemet vagy a városomat, hanem mindent, amit helyettesít. Az 'otthon' fogalmának szimbolikus jellege bizonyos érzelmeket ébreszt, és igen nehéz leírni. Az otthon a különböző emberek számára különböző dolgot jelent. [...] egy életstílust, amely apró, de fontos elemekből tevődik össze. [...] Az otthoni élet szervezett, rutinszerű mintát követ [...]” (Alfred Schütz: 'A hazatérő,' ford. Teller Katalin In *Az Idegen. Variációk Simmeltől Derridáig*. Szerk.: Biczó Gábor, ford. Boros János - Orbán Jolán - Teller Katalin, Csokonai Kiadó, Debrecen, 2004, 80-90. o., 81-82. o.)

68 „Az otthoni élet szervezett, rutinszerű mintát követ; megvannak kitűzött céljai és ezek eléréséhez megvannak a már bevált eszközök, amelyek a hagyományok, a szokások, az intézmények, a különböző tevékenységek időrendje által alkotott komplexumokból állnak. [...] Az otthoni életstílus mint kifejezési és értelmezési séma nem pusztán a saját cselekvésemet, hanem a saját csoport más tagjainak cselekvését is meghatározza.” (Schütz, *i.m.*, 82. o.)

a privát szféra sérthetlenségét védi. Ugyanez egyre nehezebben vonatkoztatható a közvagyonra.

Sokféle ritualizált cselekvésformán keresztül tűzünk ki írott és íratlan szabályoknak engedelmességet, ezáltal feldarabolva és porózussá téve a 'külső' világ látszólag masszív, homogénizált terét. Az emberek és terek közötti érintkezést épp a határ paradoxonja (vagyis hogy kihez tartozik) teremti meg. Mi magunk, 'egyfelületű' létezők és a sokfelületű dolgok elkülönülésének pontjai ezért találkozási pontokként is értelmezhetők. Az 'otthon' / 'otthonosság' fogalmát alapvetően mégis egy olyan épített térhez kapcsoljuk, aminek legtipikusabb példája (legalábbis az európai kultúrában) a ház. A ház egy „*védelmi központ*” (Bachelard) képez az emberi életben, amennyiben a külvilág kaotikus teréből kihalva egy részt, birtokba vehető 'világgá' formálja azt.⁶⁹ Ezáltal válik a lakozás „*az ember és a ház dinamikus közösségé*”-vé.⁷⁰ A ház antropológiai értelemben vett legalapvetőbb funkciója, hogy fennmaradásunkhoz a világban védelmet biztosítson számunkra. Hogy képesek legyünk betölteni a 'külső' világban kijelölt feladatainkat, szükségünk van egy biztonságot és békét nyújtó térre, ahová visszavonulhatunk. Itt rendszerezzük tapasztalatainkat, gondoljuk végig a nap eseményeit és készülünk fel a következő napok feladatainak és céljainak végrehajtására.⁷¹

A bensőségesen óvott dolgok esetében újra a határ problematikájába ütközünk; a kint és a bent dimenziói ismét csak helyet cserélni látszanak. Ugyanezt a paradoxont erősítik a ház ajtó és ablakai, hiszen másfajta képzetek kötődnek nyitott és bezárt állapotukhoz. „*Azáltal, hogy az ajtó egyúttal a kapocs szerepét tölti be az ember tere és minden más között, ami ezen kívül létezik, megszünteti a kint és a bent különválását. Éppen azért, mert kinyitható, zártsága egy nagyobb elzártság érzését nyújtja minden e téren kívüli túldallal szemben, mint a puszta tagolatlan fal.*”⁷² Ablak és ajtó, az erkély, a terasz és a veranda, mind olyan köztes tereket eredményeznek, ahol a privát és a nyilvános sajátos módon, együtt van jelen. A téren többedmagunkkal osztozunk, így nem oszthatjuk azt fel steril életrekeszekre és homogén tevékenységfajtákra.

69 Vö. Gaston Bachelard: *A tér poétikája* (Kijarat Kiadó, Budapest, 2011), 22. sk. o.

70 Bachelard, *i.m.*, 58. o.

71 „A ház az egyik legerősebb összetartó erő az ember gondolatai, emlékei és álmái között, melyek az ábrándozás mentén szerveződnek egységbe. A múlt, a jelen és a jövő különböző dinamikát kölesönöznek a háznak. [...] Az ember szétszórt lény volna nélküle.” (Bachelard, *i.m.*, 28-29. o.)

72 Georg Simmel: 'Híd és ajtó,' ford. Ózer Katalin, in *Híd* (2007) 2. sz., 30-36. o., 33. o., online: <http://epa.oszk.hu/01000/01014/00034/pdf/030.pdf>, letöltés: 2018.06.14.

Az 'otthon' – a lakozás, az ott időzés, ami az ismerősség láthatatlan övezeteit és egymást keresztező magánösvényeit hozza létre a térben. Ezek önmagukban hordozzák attitűdjeinket, melyek adott céljainkkal álltak/állnak összefüggésben, bizonyos életszakaszaink és –eseményeink emlékrétegeit, a környezettel kapcsolatos benyomásainkat és ítéleteinket, de testi tapasztalatainkat, fizikai állapotunkat is. Egy adott útvonallal kapcsolatos térbeli tapasztalatainkat erősen befolyásolják a tényleges terepadottságok, a célunk jelentősége és az eléréséhez szükséges egyenes és átvitt értelemben vett energiamennyiség, aktuális pszichés állapotunk, valamint az olyan tényezők, mint az időjárás és az azzal együtt járó légköri jelenségek, stb. „*Különösen fontos, hogy az egyenes vonalat semmi esetre se tekintsük a két pont között létesíthető legrövidebb összeköttetés [egyedüli] kifejezőjének. Az embernek néha szükségszerűbb, vagy alkalmasabb kerülőutat tennie, ha végcélját meg akarja közelíteni. A valós életben vett tulajdonképpeni távolság szükségszerűen ezeknek a kerülőutaknak a figyelembevételéből adódik össze.*”⁷³

Táj / terep / természet

Az ember kultúrlényként sosem kerül közvetlenül a természettel kapcsolatba, hanem mindig csak egy általa már előzetesen értelmezett világgal. Ezen a 'szimbolikus univerzumon' keresztül kapcsolódik a valóság kaotikus jelenségegyütteséhez. A valódi természet utáni vágy nosztalgiaként él benne, de csak a kultúra által 'megszelídített' – átesztétizált vagy másodlagos természettel találkozik. A természet elviselésére csak a kultúra kivételéseként, egyfajta „*antropológiai optikán*” keresztül képes.⁷⁴

A természettel többségünk táj – vagyis egy már huzamosabb ideje az emberi tevékenység által gondozásba vett terület – formájában szembesül. Ámde ennek ténye még nem elég; egy, önmagát a természettől elidegenedettnek vélő szubjektum szükséges ahhoz, hogy a természeti környezetben zajló jelenségeket egységben, 'tájként' értelmezze.⁷⁵ Az egységben szemlélés csak úgy történhet, ha a természetet nem, mint a szükségleteinket kielégítő,

73 O. F. Bollnow: *Human space* (Hyphen Press, London, 2011), 181. o., saját ford. – U. E., betoldás tőlem – U.E.

74 Vö. Ralf Konersmann: *A szellem színjátéka. Történeti szemantika mint filozófiai jelentéstörténet*, ford. Kelemen Pál (Kijárat Kiadó, Budapest, 2003), különösen 32-34. o.

75 „A tájhoz vezető út megnyílásának az otthonos természetből való kiszakadás az előfeltétele: '[...] el kell szokni a világtól, hogy ne annak az embernek az elfogult tekintetével lássuk, aki otthon van benne, s aki mindent magára és szükségleteire vonatkoztat.’” (Rainer Maria Rilke [1902], id. Joachim Ritter: 'Két exkurzus A táj című tanulmányhoz,' ford. Papp Zoltán, In U.ö.: *Szubjektivitás. Válogatott tanulmányok*, Atlantisz, Budapest, 2007, 145-155. o., 149. o.)

hasznosíthatót értelmezzük, hanem mint sajátos gondolati alakzatot. A hangulatát egyszerre átélő és arra rávetítő szemlélődő szubjektum nélkül nincs táj.

A természetes környezet saját akadályoztatottságunkkal szembesít bennünket. A terepakadályoktól megtisztított, racionális szempontok szerint megtervezett és kivitelezett autót, csakúgy, mint a kövezett városi utca, nem igényli, hogy bejárása közben külön figyelmet és energiát szenteljünk neki. A gyalogösvény mindennek épp az ellentéte. Habár a legrégebbi ösvények szintén az összeköttetés-teremtés céljával jöttek létre, mégsem funkciójuk közvetlen megtestesítői. Vagyis esetükben még nem preparálják és készítik elő mesterségesen a talajt az egyenletesebb (akadálytalanabb) és gyorsabb haladás kedvéért. Éppen ezért az ösvényen haladó ember kénytelen magát a talaj és a terep adottságaihoz igazítani, s 'szubjektív' szempontok szem előtt tartásával gazdálkodni mind az idejével, mind pedig az erejével. „*A homok, a sziklás ösvény, a természetes talaj mind magukhoz idomítják őt, már csak azért is, mivel arra kényszerítik, hogy minden pillanatban változtasson a sebességén, hogy talpával a talajhoz tudjon tapadni.*”⁷⁶

A természeti környezetben való barangolás szabad, minden közelebbi cél nélküli és egyfajta sajátos 'időn kívüliségbe' helyeződő mozgásforma. A kiránduló nem siet; olyan útvonalakat választ, melyek nem gátolják az időnkénti megtorpanásokban, szemlélődésekben és ábrándozásokban.⁷⁷

Bizonyos tájakat hozzánk közelebb állóbbnak érzünk, mint másokat, így terükben, terepükön is otthonosabban mozgunk. A táj ezáltal egyéni világlátásunk és önismeretünk kifejezője, s mint ilyen, identitásunk része.⁷⁸

76 Johannes Linschoten: 'Die Straße und die unendliche Ferne', *Situation*, 1. kötet, 1954, 254. o., id. Bollnow, *i. m.*, 109. o.

77 „A letűnt korok vándor utazója, vagy a vándordeák ebben az értelemben véve nem tekinthető vándornak. A mai értelemben vett 'vándorlás'/barangolás', vagyis barangolás a bolyongás örömeért, a modern civilizáció felett gyakorolt kritika eredménye. Először a romantikusok fedezték fel maguknak, majd később a 20. század eleji „Vándormadár”-mozgalom fejlesztette tovább a gondolatot és tette a barangolást az életvezetés praktikus részévé.” (Bollnow, *i. m.*, 107. o., saját ford. – U. E.)

78 „De talán még leginkább, mint lelki talajom mély rétegeire, mint még ma is legerősebb, legbiztosabb területeimre gondolok Guermentes-ra és Méséglise-re. [...] Méséglise tája, orgona- és galagonyabokraival [...], valamint a guermentes-i, ebihalas folyóvizével [...] mindörökké megformálta az én kedves vidékeim képét, azokét, ahol élni szeretnék [...], mivel éppoly mélységben, ugyanazon a szinten vannak, mint a múltam.” (Marcel Proust: *Az eltűnt idő nyomában I.* – Swann, Magvető, Budapest, 2006, 212-213. o.)

CSELEKVÉS A TÉRBEN / MUNKA (2. exkurzus)

Az ember, specializátlansága folytán nyitott a világra; az állattal ellentétben szükségletei és ösztönei nem zárják be egy előre meghatározott környezetbe. Ugyanakkor túlélése érdekében le kell küzdenie hiányosságait és saját tevékenységén keresztül ki kell alakítania a számára belakható 'világot'. Noha bizonyos természeti és társadalmi erők korlátozzák, az a belső motiváció, hogy akaraterejét, képességeit tárgyiasítva, azokat valós cselekvésekre váltsa, minden emberben ott munkál. Az ember és a világ folyamatosan és kölcsönösen alakítja egymást. Azáltal, hogy nem csak passzív elszenvedői vagyunk a dolgoknak, hanem hatást tudunk rájuk kifejteni, hogy képesek vagyunk őket egy közös 'világgá' egyberendezni, azzal nemcsak autonómiánkat, de létezésünk potencialitását is bizonyítjuk.⁷⁹

„Minden valóság tevékenységet feltételez, a tevékenység előfeltétele pedig a tevékenység reális tárgya, egy olyan szubjektum, amely felfogja ezt a tevékenységet [...]”⁸⁰ A megismerés, pontosabban a megismerő szubjektum valójában a cselekvésen keresztül lép kapcsolatba a világgal, azáltal, hogy különböző szintű és irányú folyamatokat indít el. És mindeközben a tett a legváltozatosabb formában megnyilatkozó reakció is. Felelet arra, ami már van, de lehetne máshogyan is, és annak hívása, ami még nincsen. A tett új kezdet, melyben magunkhoz ragadjuk a kezdeményezést. Az ember cselekvése nemcsak saját, de más emberek gondolatainak, döntéseinek és újabb tetteinek alapját is képezi. Ezért a saját – remélhetőleg – körültekintően meghozott döntéseink alapján véghezvitt cselekedeteink iránti felelősség, ki kell hogy egészüljön a mások tettei iránti bizalommal és elismeréssel – feltéve, hogy ők is felelősséget tudnak és akarnak vállalni mindazért, amit tettek, tesznek és tenni szándékoznak. Figyelmünk, érdeklődésünk, szenvedélyünk tárgyáért mindannyian nagy elánnal küzdünk, ám folyamatosan tekintetbe kell vennünk a külvilág reakcióját, ami ténykedéseinket kíséri. Mindaz, amibe jelentős energiát fektettünk, amiért nagy áldozatot

79 „Az ember a cselekvő lény. Egy, még közelebről megvilágítandó értelemben ‘meghatározatlan’, azaz önmaga számára még feladatot jelent – az ember, így is mondhatjuk, az állásfoglaló lény. A külső világra irányuló állásfoglalásának aktusait cselekvéseknek nevezzük, és éppen annyiban, amennyiben még feladatot jelent önmaga számára, önmagával szemben is állást foglal, és ‘valamivé teszi magát’. [...] a ‘kialakulatlanság’ az ember fizikai adottságaihoz, természetéhez tartozik, s ebben a tekintetben az ember *kinevelés* alatt álló lény: az önművelés, a nevelődés, a képzés mint a forma megszerzése és megőrzése, mindez hozzátartozik egy meghatározatlan lény egzisztenciájának feltételeihez. [...] Az ember végül *előrelátó* lény. Prométheusz, a térben és időben távol eső, a jelen szituációból hiányzó dolgokra van utalva; ellentétben az állattal, a jövő számára – nem a jelenben – él.” (Arnold Gehlen: *Az ember. Természete és helye a világban*, ford. Kis János, Gondolat Kiadó, Budapest, 1976, 41. o., kiemelés az eredetiben)

80 Vlagyimir Szolovjov: *Előadások az Istenemberségről*, ford. Farkas Zoltán (Attraktor, Máriabesnyő, 2014), 102. o.

hoztunk, amivel valóban megküzdöttünk, kiemelkedően fontossá válik a számunkra. Ugyanakkor, tapasztalataink ilyen irányú bővülése, össze kell hogy kapcsolódjon annak felismerésével, hogy mások ugyanilyen vehemenciával tesznek a saját céljaik megvalósításáért. Mindez a tapasztalat a valóságra vetett figyelem élesedéséhez, az önkontroll mélyüléséhez vezet(het).⁸¹

A körülmények felmérése, a következmények mérlegelése, felelősségünk mibenlétének tisztázása magának a cselekedetnek is jelentős részét képezi. A cselekvő szubjektum nem tekinthet el ezektől, mivel tetteivel nem csak önmagát formálja; csak embertársai vonatkozásában szubjektum. Cselekedeteink sorozata – vagy azok hiánya – közös történeteinket (is) alakítja, az időben visszatekintve értelmi teljességet nyer, s az élettörténetünk gerincét alkotja.⁸²

A cselekvés szabadsága és a cselekvő autonómiája a valami újba kezdés lehetőségén alapul, de egyúttal meg is nehezíti emberlétünket. A cselekvés nem egy pusztán tett vagy tetsorozat, hanem ezenközben már meglévő, vagy még épp csak formálódó elvek- elvrendszerek terepe, nem egyszer próbaköve. Így a különböző cselekvők legtöbbször eltérő nézeteket vallanak tetteik rendeltetéséről, céljairól, értelméről és jelentőségéről, ami egyaránt vezethet konszenzushoz és konfliktushoz is. A tettek a világ sokféleségének meghatározói.⁸³

A pluralizmus egyszerre jelentkezik a cselekvésben kibomló lehetőségek együttesében és az egyes cselekvők motivációiban. Az eseményekké fejlődő és összeadó tettekben „az

81 Vö. Erich Fromm: *Az emberi szív. Miért vagyunk egyaránt képesek a rosszra és a jóra?* Ford. Várady Szabolcs (Háttér Kiadó, Budapest, 1996), 85. sk. o.

82 „Aki cselekszik, annak különben semmi lehetősége sincs annak eldöntésére, hogy kialakítson-e valamilyen viszonyt a valósághoz vagy sem. Akkor és azzal teszi ezt, amikor és amit cselekszik. [...] a cselekvés mindig az adott feltételek elvállalását jelenti. [...] valami értelmeset kell tennünk azok között a feltételek között, amelyeket nem mi választottunk, mégpedig az azon feltételek szerinti lehető legjobbat. [...] Az emberek – és ebben is eltérnek az állatoktól – egyszersmind a cselekvés keretfeltételeit is megváltoztatják mindenkori cselekvésük során. Ezt nevezzük történelemnek. [...] a helyes élethez tartozik annak a tiszta tudata, hogy mindennel, amit csinálunk, valami visszavonhatatlant hajtunk végre önmagunk formálásában [...]. Saját cselekvésünk az idő múlásával a sorsunk alakját ölti magára. Aki ezt nem akarja, szabad neki nem cselekednie. De az sem fog rajta segíteni, mert a mulasztása is a sorsává válik. Még irritálóbb az ember autonómiatudatának az a tény, hogy a cselekvő a jövőt sem tartja a kezében, hogy sokkal inkább, csak úgy tud cselekedni, ha kész elszünni a jövő sorsát. [...] A cselekvés ezért mindig önmagunk elengedése, önmagunk és intencióink átengedése. A véges cselekvés ennyiben mindig az elmúlás begyakorlása is egyúttal.” (Robert Spaemann: *Erkölcsei alapfogalmak*, ford. Maleczki József, Egyházforum Alapítvány, Budapest, 2001, 108-110. o.)

83 „[...] mindenki, aki valamit cselekszik, készen kell álljon a megbocsátásra, s mindenki, aki megbocsát, valóban tesz valamit.” (Ursula Ludz: 'A közreadó kommentárja.' In Hannah Arendt: *A sivatag és az oázisok*, ford. Mesés Péter - Pató Attila, Gond Kiadó - Palatinus Kiadó, Budapest, 2002, 159-207.; 192-193. o.)

előreláthatatlan újdonság folytonos teremtés[e]” érvényesül.⁸⁴ „Az értelem mellett valójában ott van az, hogy mindnyájan közvetlenül észleljük a saját tevékenységét és a körülményeket, amelyek között működik. Nevezzük ezt úgy, ahogyan akarjuk; ez az arról való érzésünk, hogy szándékaink, döntéseink, tetteink s ezzel szokásaink, jellemünk, önmagunk teremtői vagyunk. Életünk kézműveseként, sőt művészeként, amikor úgy akarjuk, folyamatosan dolgozunk azon, hogy egy olyan egyetlen, új, eredeti alakot teremtsünk az anyaggal, melyet a múlt és a jelen, az öröklés és a körülmények nyújtanak nekünk, mint az a forma, melyet a szobrász ad az agyagnak.”⁸⁵

Testünk ad formát cselekedeteinknek (és talán tetteink összeadódása is formálja testünket). Észleleteink és mozgássorozataink egymást építve és bővítve fejlesztik a dolgokkal kapcsolatos manipulációink körét. Ezáltal az aktuális jelenségekre adott lehetséges válaszreakcióink is megsokszorozódnak – a valóság szó szerint kiszélesedik. Az egymást több irányból támogató érzékeink által képződő szimbolikus világ, amelyben elegendő a dolgok egy-egy kiugró tulajdonsága (részleteik elhagyásával) ahhoz, hogy a köztük lévő viszonylatokat mint áttekinthető szituációkat értelmezzük, kiegészül variábilis mozgáslehetőségeink alkalmazásával és azok tetszőleges transzponálásával a legkülönbözőbb helyzetekre (mozgásfantázia). Testi cselekvéspotenciálunk tapasztalati körét az elkerülhetetlen hibák, csalódások és félmegoldások is bővítik, minthogy fontos forrásai a problémamegoldás során szerzett új és még be nem gyakorolt cselekvéseknek, megközelítésmódoknak és gondolati irányoknak. A mozdulatok begyakorlása és alkalmazása bizonyos „csomópontok” elsajátítása köré épül; ezek kijelölése és kontrollálása határozza meg, hogy a cselekvéshez megválasztott mozgássorozat valóban összhangban van-e eredeti célképzetünkkel. Vonatkoztatási rendszerünk, valamint a dolgok viszonylatainak megváltoz(tat)ása hatással van mozdulatainkra, illetve cselekvésünk egészére. Mozdulatsoraink és ezek különböző szakaszai tetszés szerint kombinálhatók egymással, és bármelyik fázisukban megkezdhetők, illetve módosíthatók, vagy akár le is állíthatók.⁸⁶ Céljaink és mozgásterveink (előzetes mozgásfantáziánk)

84 Henri Bergson: 'A lehetőség és a valóság,' ford. Dékány András in U.ő.: *A gondolkodás és a mozgó. Esszék és előadások* (L'Harmattan Kiadó - Szegedi Tudományegyetem Filozófia Tanszék, Budapest, 2012), 75-87. o., 75. o.

85 U.o., 77. o.

86 „[...] voltaképpen már az észlelés arra tanít bennünket, hogy inkább 'képzetekre' hagyatkozzunk, mint órá magára. Minél mélyebben és gyakorlottabban uraljuk a szituációnak egy körzetét, annál inkább háttérbe szorítják az észleleteket egészen meghatározott várakozássorozatok, melyek éppenúgy lecsapódnak a mozgásainkban, mint a dolgok szimbolikus, lerövidített látványa. [...] a dolgokra manipulációs előírások és használati utalások rakódnak – pusztán ennek a fejlődésnek a következtében oly mértékben meglazul a világhoz fűződő közvetlen kapcsolatunk, hogy mozgásaink végül tökéletesen automatizálódhatnak [...].

magukat a dolgokat a lehető legkülönbözőbb jelentésekkel ruházzák föl, attól függően, hogy manipulációnknak milyen vonatkozási keretet állítunk.⁸⁷ Tetteink kivitelezhetősége, választott mozdulataink, annak kontrollálása, hogy mit és hogyan végezhetünk a testünk segítségével, legalapvetőbb és legtermészetesebb szerszámunkkal, az persze kulturális hagyományaink és a társadalmi konvenciók függvénye.⁸⁸

Amikor a cselekvés azonosítására és megítélésére kerül sor, a legtöbbször nehézségekbe ütközünk. Annak eldöntése, hogy mettől-meddig tart egy cselekvés, felettébb életidegen felvetésnek tűnik, mivel ugyanarról a tevékenységről többféle leírást is adhatunk, tekintetbe véve az előzményeit, a körülményeket és a várható, valamint a végül megvalósuló következményeket, de szorítkozhatunk magára a konkrét cselekedetre is. Problémáink – és

Mindenekelőtt arról van szó, hogy mozgásfantáziánk lehetőséget teremt arra, hogy *szimbolikus* utalásokban jelezzük vagy virtuálisan ábrázoljuk a valóságos mozgást; továbbá pedig arról a lehetőségről, hogy egymásba transzponáljuk a valóságos vagy virtuális mozgások ilyen szimbólumait vagy 'vonatkozásait'; rögzítsük ugyan az adott vonatkozást, de át is fedjük egy másikkal. A következmény egy szimbolikus mozgástér, melyben tetszőleges mozgásalakzatok átfedhetik egymást, átváltozhatnak egymásba, és felcserélhetik egymás közt a kiindulópontjukat, sőt bármelyik szakaszukat is. Az ilyen mozgásteljesítmények nem korábbiak és nem későbbiek, mint a nyelv és a tudat szimbolikus fejlődése; az egyik a másikon keresztül fejlődik [...]. [A] számtalan tényállással, melyek áthelyeződtek a tudatba, éppolyan számtalan mozgásalakzatot állít[hatunk] szembe, melyek a tudat szabályozása, azaz tervező tevékenysége alá eshetnek.” (Arnold Gehlen: *Az ember. Természete és helye a világban*, ford. Kis János, Gondolat Kiadó, Budapest, 1976, 316.: 319. o., kiemelés az eredetiben)

⁸⁷ „[...] viselkedésünk lehetséges *vonatkozásváltásainak* megfelelhet a tárgyak szemléletes *jelentésváltozása*, míg másfelől, minél több szerepbe lehet bevonni a dolgokat, *annál objektívebbnek*, mert minden sajátos szerep iránt *annál közömbösebbnek* mutatkoznak a dolgok. Végül tehát valamennyi tapasztalati dolog utalásokat 'tartalmaz' mind a *tulajdonságaira*, mind pedig valamely tapasztalaton belüli *használhatóságára* vonatkozóan.” (Gehlen, *i.m.*, 321. o., kiemelés az eredetiben)

⁸⁸ „Technikának a *hagyományos, hatékony* cselekvést nevezem [...]. Nincs technika és nincs átadás, ha nincs hagyomány. [...] De mi a különbség egyfelől a vallás hagyományos, hatékony cselekvése, a hagyományos, hatékony, szimbolikus, jogi cselekvés, a közösségi élet cselekedetei, a morális cselekedetek, másfelől pedig a technikák hagyományos cselekedete között? Az, hogy ez utóbbit a cselekvő *mechanikai, fizikai vagy fizikai-kémiai természetű cselekedetnek* érzi, és ezzel a céllal is hajítja végre. [...] Ez a szüntelen alkalmazkodás egy-egy fizikai, mechanikus, kémiai célhoz (például amikor iszunk) cselekedetek egymásra épülő sorozatában valósul meg, s ezeket nem egyszerűen maga az egyén építi föl, hanem egész neveltetése, a társadalom, amelynek részét képezi, a hely, amelyet abban elfoglal.” (Marcel Mauss: 'A test technikái. Első fejezet: A test-technika fogalma,' ford. Saly Noémi, In U.ő.: *Szociológia és antropológia*, Osiris Kiadó, Budapest, 2000, 425-446. o., 431-432. o., kiemelés az eredetiben); „[...] mindenütt cselekvéssorozatok fizio-pszichoszociológiai összetételével állunk szemben. Ezek a cselekvések többé-kevésbé megszokottak, és az egyén és a társadalom történetében többé-kevésbé régiek. [...] mindezeket a társadalmi tekintély révén és számára tanuljuk meg. [...] A csoportos életben mindenütt van egyfajta oktatása a zárt sorban való mozgásoknak. [...] mindezen technikák alapvető oktatása abban áll, hogy a testet a használatukhoz idomítjuk. [...] az önmagukat meghatározott eredmény elérése érdekében szelektáló emberfajták nevelésének ez az egész fogalma magának a történelemnek is alapvető mozzanata: a látás tanítása, a járás, fölmászás, lemenés, futás tanítása. – Ez kiváltképp a higgadtság elsajátításában áll. Ez pedig elsősorban késleltetési mechanizmus, az összehangolatlan mozgások megakadályozása; a késleltetés pedig lehetővé teszi az összehangolt mozdulatok immár összehangolt választát, amelyek így az akkor megválasztott cél irányába hatnak. [...] A társadalomnak köszönhető, hogy a tudat beavatkozik. Nem a tudattalannak köszönhető, hogy beavatkozik a társadalom. A társadalomnak köszönhető, hogy létezik a kész mozdulatok biztonsága, a tudat uralkodik az érzelmen és a tudattalanon.” (Marcel Mauss: 'A test technikái. Negyedik fejezet: Általános megfigyelések,' ford. Saly Noémi, In U.ő.: *Szociológia és antropológia*, Osiris Kiadó, Budapest, 2000, 425-446. o., 444-446. o.)

a szem előtt tartandó tényezők száma – meghatványozódnak, amikor valamilyen hosszabb távú, több szakaszból álló terv megvalósításának végeredményéről, illetve eredményességéről kell döntenünk. Ekkor a megvalósítás számtalan önálló cselekvés-sorozatból tevődik össze, melyek kimenetele folyamatában módosítja a terv egészét, noha annak végcélját a legtöbbször érintetlenül hagyja. Emellett napi rutincselekvéseink is – a praxist folyamatában szemlélve – önmaguknál valami nagyobb értelemegésszé áll(hat)nak össze; rajtuk keresztül válik kifejezhetővé (és mások számára értelmezhetővé) az életről alkotott elgondolásaink karaktere. Az, hogy egy-egy hosszabb távú tervünk megvalósításába milyen motivációs háttérrel kezdünk bele, nemcsak a kivitelezés egyes szakaszainak minőségére van hatással, de arra is, hogy mit kezdünk azután az így vagy úgy elért célokkal, hiszen mind a még előttünk álló, mind a már megélt-megtapasztalt életeseményeink struktúrájára hatással vannak.

Mindezek a megfontolások érvényesek az erkölcsi cselekvésre is. Azonban ki kell hangsúlyozni, hogy ebben az esetben a tettek mind az ön-, mind a világformálás szempontjából kiemelkedő fontosságot nyernek, mivel – különböző erkölcsfilozófiai értelmezéseik szerint – túlmennek a szükségletek, a jutalmak, de még a kötelességek és jogok körein is. Az erkölcsi cselekvés, vagyis az etikai kategóriák szerint erkölcsileg pozitívként vagy negatívként megítélhető tettek sorozata, életvitelszerű gyakorlása önmagába foglalja az ekképp cselekvő diszpozícióját (hajlamait, készségeit, motívumait, motivációját, neveltetését, műveltségét, értékítéleteit stb.), és azt a normát, illetve azon keresztül azt a legfőbb erkölcsi törvényt is, amelyre a cselekvés mint az életterv része, irányul. Mindettől azonban elválaszthatatlanok a következmények is.

A cselekvés erkölcsi értékét tehát nem pusztán maga a tett adja. Miközben döntünk, illetve cselekszünk, diszpozícióink nem állnak teljes körűen a rendelkezésünkre; nem állunk 'készen', választásaink és tetteink, tapasztalatainkkal és várakozásainkkal kiegészülve, 'menet közben' alakulnak, miközben önmagunkat és – hatásaikon, következményeiken keresztül – másokat, valamint közös 'világunkat' is formálják. A számításba vett, figyelmen kívül hagyott, vélt és valós lehetőségek 'meglepetésterében' kell cselekednünk. A bizonyos lehetőségekhez rendelt valószínűség eltérő foka, lelkiismeretünk hangja („a szív iránytűje”) és a phronészis (bölcslélektan/előrelátás) erénye segíti erkölcsi orientációnkat.⁸⁹

89 „A létmegőrzésnek sajátos és a faktikus életnek mint cselekvő lehetőlétnak 'tudása' [...] a többi erénytől megkülönböztetett képesség a *φρόνησις* (*phronészis*). A *phronészisz*t az általános besorolásával szemben az jellemzi, hogy a léleknek ez az egyetlen igazzá tevő képessége, amely kimondottan a faktikus élet önmozgására és annak tudására vonatkozik. [...] az emberi lét nem állítható elő úgy, mint egy mesterember alkotása. [...] a *tekhné*vel szemben az erkölcsi cselekvés nem egy előre elsajátított ismeret vagy eszmény

TÁRSIASSÁG / KÖZÖSSÉGEK (MI)

Az egyén és a „Más(ik)”

Az ember mint a világra nyitott lény, a közte és a világ közötti érintkezések alkotta képlékeny zónát cselekvései, belső tapasztalati- és fantáziavilága, valamint a nyelv és a fogalmi gondolkodás segítségével folyamatosan módosítja, jobb esetben tágítja. A külvilág ezáltal részben belsővé, belvilágunk pedig külsővé válik: a világ élő és élettelen dolgai és jelenségei jelentéssé, kitapasztalhatóvá, megszólíthatóvá, belső impulzusaink, késztetéseink, motivációink, érzelmeink elmondhatóvá, megoszthatóvá, rögzíthetővé válnak a magunk és mások számára is. Az ember ezáltal saját magától – mint 'világának' középpontjától – is képes távolságot tartani, s ezen alapul reflektív tudata, az „én”.⁹⁰

A dolgokat megismerjük (még ha nem is ismerhetjük ki őket teljesen), a saját léptékünkre szabjuk, asszimiláljuk. Ugyanerre törekszünk embertársainkkal szemben: alkalmazkodunk hozzájuk (szocializáció), kialakítjuk velük a kooperációt, a kényszerű, vagy a bensőséges társiasságot. Az erre való késztetés persze egyén-, illetve kultúrafüggő.⁹¹

alapján hozza létre a morálisan jót. Az erkölcsi tudás mindig az adott cselekvési szituációra alkalmazva eredményezheti az erkölcsileg helyeset vagy helytelen. [...] Az alkalmazás szervesen hozzátartozik a megértéshez. [...] Egyrészt az, aki erkölcsi megfontolásra képes, azt a mozgást, ami morális cselekvésében megnyilvánul, nem mozgatóként, hanem mozgóként végzi. Az, amire erkölcsi tudása irányul, nem egy morális eszménykép, hanem a konkrét szituációban megnyilvánuló önmaga. Másrészt az a léterület, amelynek megőrzését ez a 'tudás' véghezviszi, nem az értékek, s köztük az erkölcsi értékek (mint helyes, jó és igazságos) ideális tartománya. Ezt a léterületet a cselekvésszituációk életet kitevő sorozatának közelében kell keresnünk [...]. A faktikus élet létének igaz, hogy végbemenés-értelme van, de ez az értelem a végbemenést egésszé alakítja [...].” (Schmidt Dániel: 'A hagyomány meghatározó szerepe a létmódusok kutatásában.' In *A hozzátartozás struktúrái. Hermeneutikai és alkalmazott filozófiai kutatások*. [Szerk. Veress Károly], Bolyai Társaság – Egyetemi Műhely Kiadó, Kolozsvár, 2010, 25-40. o., 38-40. o., kiemelés az eredetiben)

90 „Az embernél ez a *pozicionális centrum* – amelynek az ember saját testétől való distanciáján alapul minden adottság lehetősége – distanciát szerez önmagával szemben is. Ily módon az embernek tudomása van önmagáról, meg tudja figyelni önmagát; és így az ember 'én', tulajdon belső világának 'önmaga mögött' nyugvó iránypontja, mely meg van fosztva a lehetőségtől, hogy bármely lehetséges életműködést a saját középpontjából kiindulva végezzen, s mint ilyen szemlélje e belső tér szcenáriumának. Ezzel bekövetkezik a külső tér és a tudat elszakadása. Az ember szakadékot tud teremteni önmaga és élményei között; jelen van e szakadék innenső és túlsó oldalán, hozzá van kötve a testhez, hozzá van kötve a lélekhez, s egyszersem mind nincs sehol, semmilyen helyen, kívül áll minden tér-időbeli kötöttségen, és így lesz ember. Az ember élete, anélkül, hogy át tudná törni a centráltságot, egyszersem mind ebből kiindulva *excentrikus* is.” (A. Gehlen: *Az ember. Természete és helye a világban*, ford. Kis János, Gondolat Kiadó, Budapest, 1976, 371. o., kiemelés az eredetiben)

91 “*Az élethez szükséges az élet téves megítélése.* – Az élet minden értékébe és méltóságába vetett hit alapja a zavaros gondolkodás; ez a hit csakis akkor lehetséges, ha az individuumban nem fejlődött ki a részvét érzése általában az emberi élet és az emberiség szenvedése iránt. [...] Ha az ember így vagy úgy viselkedik, akkor e viselkedéssel *kivételt* képez az emberek között. A legtöbb ember azonban nemigen viseli el elégedetlenkedés nélkül az életet, és csak akkor hisz a lét értékében, ha a saját akaratát teljesedni látja, ám távolról sem lép ki önmagából, mint az említett kivételek; ami nem hasonlít rá, azt nem is képes észrevenni, vagy futólag, a körvonalait csupán. Az átlagos, hétköznapi ember számára tehát az élet értékének az az alapja, hogy önmagát fontosabbnak tartja a világnál. Nagyfokú fantáziahiánya miatt nem tudja beleélni önmagát a másik lénybe, és

Nem létez(het)ünk egyes számban. Ahhoz, hogy az egyén cselekvése valamire irányulhasson, hogy terveket alkothasson, hogy tapasztalatait alkalmazhassa és tovább bővíthesse, hogy gondolkodni és arra reflektálni tudjon, szüksége van egy önmagától megkülönböztethető, előfeltételezett – akár élő, akár élettelen – „Más(ik)”-ra.⁹² A „Más(ik)” folyamatos – tudattalan, jobb esetben fokozatosan tudatosított – jelenléte alapozza meg azt a közös világot, melynek mozgó zónája, legyen az bár – képletesen – híd, zsilip, vagy várfal, belső világunkat a külvilághoz köti.

Az „Én” csakis a „Más(ik)”-hoz képest értelmeződik; kölcsönösségük (egymásra utaltságuk?) ad hangsúlyt és értelmet annak az alapvető viszonyrendszernek, melynek keretében 'közös világaink' térben és időben továbbfejleszthetők. Minél inkább tudatosul az emberben önazonossága és az abból fakadó szabadsága, annál nagyobb szüksége van arra, hogy lehetőleg kreatív módon (cselekvésen, valamint intimitáson és/vagy bizalmon alapuló kapcsolatokon keresztül) kommunikáljon a külvilággal.⁹³ 'Világunk' egyben tartottságához, a külvilághoz fűző sokrétű ismeret- és viszonyrendszerünk, valamint emberi kapcsolataink egybenlátásához és strukturálásához paradox módon bizonyos távolságtartásra van szükségünk. Az „Én” és a világ távolsága, noha azt egyéni személyiségjegyek, a környezet, valamint a kulturális háttér és bizonyos társadalmi normák is befolyásolják, viszonylag állandónak mondható. A hosszabb vagy rövidebb egyedüllétre irányuló alapvető emberi igény akkor fejlődik magánnyá, amikor az egyén úgy érzi, képtelen saját 'világát' egy nagyobb egységbe – annak részeként – beilleszteni. Ez az elkülönülés jelentkezhet közönséges társadalmi elszigetelődésként, ahol is az emberi kapcsolatok kialakítása gátolt, de nyerhet metafizikai-transzcendens, vagy intellektuális-morális dimenziót is.⁹⁴ Az egyén ez utóbbi esetekben korlátozott, vagy egyenesen meg van fosztva attól, hogy egy önmagához hasonló, vagy a közmegegyezéssel való

így a lehető legcsekélyebb mértékben vesz részt annak sorsában és szenvedésében.” (Friedrich Nietzsche: „Emberi, túlságosan is emberi”, ford. Török Gábor, In: *Uő: A vándor és árnyéka*, Göncöl Kiadó, Budapest, [1990], 91-340., 113-114. o., kiemelés az eredetiben)

92 “Előfeltétel: hogy én, ha önmagammal vagyok (= gondolkodni), kettő vagyok, s nem egy. A pluralitás benyomul az egyedüllétbe. [...] [Ezáltal – U.E.] leszek *eggyé* mások által.” (Hannah Arendt: *A sivatag és az oázisok*, ford. Mesés Péter – Pató Attila, Gond Kiadó – Palatinus Kiadó, Budapest, 2002, 215. o., kiemelés az eredetiben)

93 “Az individuáció a személy növekvő erejét és önállóságát tükrözi, ám egyben olyan folyamat is, amelynek során eltűnik a másokkal való eredendő azonosságérzete [...]. Ez a növekvő elkülönülés a magányhoz fogható elszigeteltséggel, erős szorongással és bizonytalanságérzettel jár együtt. Ha [...] ki tudja fejleszteni magában a világhoz fűződő kapcsolatokat alapját alkotó új erőt és produktivitást, akkor új típusú közelséget és szolidaritást alakíthat ki embertársaival. [...]” (Erich Fromm: *Menekülés a szabadság elől* [1941], ford. Bíró Dávid, Napvilág Kiadó, Budapest, 2002, 27. o.)

⁹⁴ Vö. Salamon János: *A magány metafizikai struktúrája* (Attraktor, Máriabesnyő - Gödöllő, 2003)

túlmutató minőséghez, valóságfelettihez, illetve eszméhez kapcsolódják. Az ilyen formában, a legtágabb értelemben vett „Más(ik)” befogadhatatlan, megismerhetetlen, elérhetetlen idegenségként, szorongást keltő 'az'-ként jelentkezik. A távolság ebben a relációban értelmezhetetlenné válik, helyette a határ kap hangsúlyt.

Az „Én” és a „Más(ik)” kontaktusa minden esetben felveti objektum és szubjektum, egyediség és általánosság, ugyanaz(ság) és különböző(ség) meghatározásának problémáját. A világ körülvesz; élő testi mivoltában és biológiailag egyedi létezőként, a többi dologgal együtt, az ember a térben foglal helyet. Egyszerre birtokol egy bizonyos pozíciót a fizikai, illetve a szociális térben. Mint ilyen, az ember egyszerre alanya és tárgya saját, valamint mások észleleteinek, vágyainak, képzeleteinek, érzelmi motivációinak, cselekedeteinek és terveinek. A dolgokra adott reakciói, a világ felé irányuló kezdeményezéseivel egyetemben, mindig máshol / másoknál kezdődnek és végződnek.⁹⁵ A létezés tér- és időbeli feltételek mellett valósul meg, ezért mind az individualizáció, mind pedig a szocializáció folyamatnak tekinthető, s mint ilyen, társas relációkat feltételez, illetve függ azoktól.

Miközben az ember megpróbálja a külvilágból érkező töredékes, kaotikus benyomásokat és jelentés-fragmentumokat egységes 'világgá' összeépíteni, a „Más(ik)” jelenlétére utalt. A „Más(ik)”-ban érvényesülő idegen, különböző, ismeretlen, előreláthatatlan, külsődleges stb. mint differenciáló minőségek segítik az „Én” határainak (s persze korlátainak) kijelölését és újrapozicionálását. De ezen túlmenően, a „Más(ik)”, mint a mindenkiben önmagában benne rejlő idegen(szerű)ség is érvényesül. A világhoz való (nyitott) viszony mindenkor a világban való jelenlét relációit is hordozza; a testünkön keresztül egyszerre birtokoljuk a világot és a világ is birtokol bennünket: testileg, a testünkön keresztül (is) tanuljuk. Azáltal, hogy a világ és a társadalom folyamatos ellenállást és akadályt képez a számunkra, beleírja magunkat testi működésünkbe, testtartásunkba, magaviseletünkbe, mozdulataink koreográfiájába.⁹⁶ Megértésünk a tapasztalat és a gyakorlati-praktikus

95 „Aki elkap egy pillantást vagy tudomásul vesz egy kérdést, *az nem teheti meg, hogy nem válaszol*. Ez a nem képesség, amely bele van íródva a saját képességbe, azt mondja, hogy *a saját tett máshol kezdődik*.” (Bernhard Waldenfels: *A normalizálás határai. Tanulmányok az idegen fenomenológiájáról*, ford. Csátár Péter – Kukla Krisztián, Gond – Cura Alapítvány, Budapest, 2005, 333. o., kiemelés az eredetiben)

96 „A 'személyiség' valamennyi megnyilvánulása közül a test, az *észlelhető forma*, amely, ahogy mondani szokás, 'benyomást kelt' (ezt nevezi a hétköznapi nyelv *külső*-nek, amiben aztán egyaránt benne foglaltatik a test szorosan vett fizikai megjelenése és 'viselésének', 'hordozásának' kifejezésre jutó módja), változtatható meg – nem hogy véglegesen, de még időlegesen is – *a legkevésbé és a legnehezebben*. Ebből következően, a *társadalmi megítélés* számára, épp azért, mert hiányzik belőle minden jelentéstulajdonító szándék, a test fejezi ki legadekvátábban az úgynevezett személyiség 'mélyrétegeit', 'természetét'. A test tehát nyelvként viselkedik, olyan nyelvként, amelyet nem annyira mi beszélünk, mint inkább rólunk mond valamit [...]. De a természetünknek megfelelésnek (a karakternek) ez a nyelve valójában a társadalmi hovatartozás ekképpen (például a közönségesség vagy a 'természetes' előkelőség formájában) természetessé tett, azaz legitimizált nyelve.” (Pierre Bourdieu: 'Hevenyészett megjegyzések a test társadalmi észleléséről', ford. Ádám Péter –

ismeretek, a fogalmi gondolkodás és intellektuális tudástartalmak, valamint a környezetünkben (előttünk) élők által közvetített, jórészt társadalmilag jóváhagyott hallgatólagos tudás elemeiből tevődik össze. Az egyén a világot cselekvései és az így szerzett praktikus-testies ismeretei által, testi-kinesztetikus intelligenciája függvényében tudja kiismerni, ismerőssé tenni. Mozdulatai és észleletei ekképpen a világ egy sajátos struktúráját közvetítik. A gyakorlati-praktikus megismerés mindazon folyamatok összessége, melyeken keresztül az egyén belakja és a maga számára ismerőssé, helyre rázottá (akadálytalaná és tudottá, azaz birtokolhatóvá) teszi a világot; melyek segítségével aktívan beleavatkozik; melyeken keresztül közvetlen viszonyrendszert alakít ki környezetével; mindazt az akaratlagos figyelmet, feszültséget és készenlétet, amellyel a világ felé fordul, hogy jelentést és jelentőséget adjon neki; hogy kézhezállóvá⁹⁷ és otthonossá tegye, hogy lakozzék benne. A dolgokat és eszközöket ezáltal egyrészt hatékonyan, másrészt kényelmesen tudja alkalmazni, mivel szó szerint 'belenőtt' a használatukba. A cselekvés egyfajta hallgatólagos manualitásként, vagy ügyességként, a gondolkodás mikéntje pedig sajátos (gyakorlati) 'észjárásként' íródik bele a testbe és az egyén életvitelébe. A gyakran előforduló szituációk ismétlődése lehetőséget ad a cselekvések és motivációk felülvizsgálatára, a hibák kijavítására, a jövőbeni helyzetek és folyamatok megtervezésére. Az egyén testi és praktikus ismeretei, percepciós sémái, értékválasztásai és egyéb preferenciái nagyrészt a szocializációja során belé íródott ingerek eredményei. Ezek intézményesített-ritualizált társadalmi jóváhagyás általi megerősítése képezik habitusát, mely a társadalmi valóság egyik hangsúlyos kötőereje. Habitusa megformált, szocializált testéből fakad, melynek visel(ked)ését a magát a társadalmat létrehozó alapelvek befolyásolják. Ez adja a társadalmi szituációk jelentésségét és az egyéneknél lecsapódó szociális tapasztalatot. Az egyén ezáltal sosem tekinthető teljes mértékben cselekedetei és gyakorlatai szubjektumának, hisz diszpozíciói, hitei, vélekedései meghatározóan abban az értelmezési keretben mozognak, melyben társadalmi tere játszmái

Ferge Zsuzsa – Léderer Pál In U.ő.: *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése. Tanulmányok* [A kötetet válogatta, a fordítást ellenőrizte: Ferge Zsuzsa - Léderer Pál], General Press Kiadó, Budapest, [2008], 108-117. o., 108-109. o., kiemelés az eredetiben); vö. még Pierre Bourdieu: 'Bodily Knowledge' in U.ő.: *Pascalian Meditations*, transl.: Richard Nice (Cambridge: Polity Press; Oxford: Blackwell Publishers, 2000), 128-163. o.

97 A kézhezállósághoz, mint a körütekintő gondoskodás során alkalmazott eszközök létmódjához vö. Martin Heidegger: '15.§. A környező-világban utunkba kerülő létező léte' In U.ő.: *Lét és idő*, ford. Vajda M. - Angyalosi G. - Bacsó B. - Kardos A. - Orosz I. (Gondolat, Budapest, 1989), 175-182. o., különösen a 178. o.; a kézhezálló eszköz közelségének és eszközözegésbe való odatartozásának mozzanatához vö. Martin Heidegger: '22. §. A világonbelüli kézhezálló térbelisége' In U.ő.: *Lét és idő*, ford. Vajda M. - Angyalosi G. - Bacsó B. - Kardos A. - Orosz I. (Gondolat, Budapest, 1989), 224-227. o.

és gyakorlatai is folynak, megelőlegezve intencióit. Cselekvéseink sokgyökerű, társadalmilag közvetített és áthagyományozott cselekvések, melyek mások más tettei nélkül többnyire értelmezhetetlenek.

A habitus (és görög előzménye, a hexis) a neveltetés során létrehozott megformált alkat, mely – cselekvéseink módját befolyásolva – kiegészül egy normatív dimenzióval. Szellemi beállítódásként, sajátos észjárásként, lelki alkatként, élettervként és értékvilágként a habitus egyesíti magában a társadalmilag részben meghatározott és a szocializáció során elsajátított passzív tartalmakat, valamint a tapasztalataira, életeseményeire tudatosan reflektáló egyén szabadon és aktívan kialakított választásait-válaszait.⁹⁸ Az egyéni habitust alkotó tényezők egy nagyobb társadalmi közegbe ágyazottan, abba belenőve és benne orientálódva sajátíthatóak el, ám kiművelésük foka, alkalmazásuk minősége már egyénfüggő. Minél összetettebb egy társadalmi környezet, az egyén annál inkább rákényszerül ez utóbbi foglalatoskodásra. Cselekvéseinket (kérdéseinket, válaszainkat, döntéseinket, tetteinket) nemcsak szűkebb környezetünk, közösségeink, de továbbgyűrűzve, társadalmunk, kultúránk is befolyásolja. Örökölt kapva, belenőve-elsajátítva, tudatosan vagy akaratlanul továbbhagyományozva, vagy épp elhallgatása, kijátszása-megkerülése, megtagadása gyakorlatai által hat ránk.⁹⁹

98 Vö. Szívós Mihály: 'Az elsődleges és másodlagos habitus szociológiai és tudományszociológiai fogalma a személyes és a hallgatóságos tudás elméletének szemszögéből' In *Polanyiana* 2009, 1-2. sz. (18.): 29-52. o., online: <http://polanyi.bme.hu/folyoirat/2009-01/2009-1-2-02-Szivos.pdf>, letöltés: 2018.07.29.

99 "A cselekvés kreativitása nem jelentheti azt, hogy valami a semmiből keletkezik. A kreativitás ugyanis csupán cselekvésrendekre és azok szimbolikus jellegére vonatkozóan ragadható meg. [...] [A klasszikus cselekvéseméletek három alaptípusra oszthatók, és Arisztotelész, Kant és Hume nevéhez köthetők. [...] A *célrend* keretei között a cselekvés a célhoz vezető útnak látszik, a *normarend* kereteiben egy törvény eseteként bukkan fel, a *kauzális rend* kereteiben pedig betagozódik az ok-okozati láncba. [...] e három faktor nem exkluzív, hanem bizonyosan változó dominanciával lép fel. Az egészre nézvést mindez azt jelenti, hogy a cselekvések elsődlegesen az *akarás* és a *kívánás*, a *kellés* és a *lehetőség* felől érthetőek meg. Az ily módon meghatározott cselekvések szubjektív szükségletek és törekvések, társadalmi vagy interszubjektív normák és objektív körülmények összejátszásából és összeütközéséből állnak elő. Ami tehát a cselekvések lehetséges kreativitását illeti, először is az *adott rendeken belüli*, relatív kreativitásról van szó. A korlátozott kreativitás a fennálló rendszerek intern játéktereit használja ki. Az itt tárgyalt klasszikus cselekvéstanok tökéletesen készségesnek mutatkoznak arra, hogy elismerjék az efféle játéktereket. Az olyan teleologikus cselekvéseméletek számára, mint amilyen az arisztotelészi, magától értetődik, hogy a célok előre csupán körvonalaikban [*en tüpó*] adóttak, úgyhogy az eszközök és utak választás és meggondolás tárgyai. Az olyan normatív irányultságú cselekvésemélet, mint amilyen Kanté, viszont kifejezetten abból indul ki, hogy a szabályoknak a mindenkori szituációra való alkalmazása maga nem szabályozható, mivel ez végtelen regresszushoz vezetne. Az, hogy a szituációt szabályok vezérlik, nem jelenti azt, hogy szabályok is hozzák létre. [...] Fordítva viszont nem szabad a pusztá eltérést a normalitástól a kreativitás jeleként értékelni, mert akkor – miképpen Hume megjegyzi – az örület bizonyos formái a szabadság félresikerült szüleményei volnának. A relatív kreativitással a radikális kreativitás áll szemben, *amelyben túllépjük a mindenkori rend határait*, mégpedig a célok, a szabályok vagy a körülmények megváltoztatása által." (Bernhard Waldenfels: *A normalizálás határai. Tanulmányok az idegen fenomenológiájáról*, ford. Csátár Péter – Kukla Krisztián, Gond – Cura Alapítvány, Budapest, 2005, 120-121. o., kiemelés az eredetiben)

Idegen(szerű)ség

A világ jelentésségét a „Más(ik)” mint differencia megjelenése képezi. Az emberek és a dolgok (jelenségek, folyamatok, tárgyak stb.) „Én”-től való különbözősége és távolsága eredményezi azokat a viszonyrendszereket, amelyek szabadon alakítható struktúrájukkal jelentést és jelentőséget hordoznak számunkra. A gondolkodás és a megismerés perspektivikussága, a dolgok kitüntetettsége, a fókuszáltság alkotják a világ relief-jellegét. A jelentés mint eltérés és különbözőség, arra készíti az „Én”-t, hogy a folyamatos újraértelmezés-újrapozicionálás segítségével határozza meg önmagát. Ez szükségszerűen együttjár a „Más(ik)” jelenlétére adott feleletkényszerrel. A „Más(ik)” előtűnése bizonyos mértékig mindig váratlan és előreláthatatlan; nem számíthatunk rá, meglep.¹⁰⁰ Élményeinket, melyek már a tudatban reflektáltak, felülírják új tapasztalataink.¹⁰¹ A „Más(ik)” meglepetésszerű előtűnése arra készíti, hogy újrameséljük-újrafogalmazzuk önmagunk történetét, élményeit és ebből következőleg újrabeszéljük közös történeteinket.¹⁰² Mindemellett azzal is tisztában kell lennünk, hogy a „Más(ik)” hirtelen előtűnése nem feltétlenül a külvilág, vagy épp 'közös világunk' felől lép meg bennünket. „*A távlat betörése*” (H. Kunz) az addig közelinek érzett, 'tudottnak' vélt dolgok, helyek, emberek idegenszerűvé és távolivá válására ébreszt rá. Ez annál fájdalmasabb és szorongástelibb élmény, minél szorosabbnak érzett kötelékeink szálait érezzük eltépődni.¹⁰³ Személyiségünk időről-időre irracionális, homályos és kontrollálhatatlan jegyeket mutat, melyek látszólag a semmiből előtűnve írják felül azt az egységet, amit „Én”-ünknek vélünk. Ezt megtapasztalva, már az sem okoz igazán meglepetést, amikor ráébredünk, hogy

100 „A megismerés számára a más alapvetően az, ami előreláthatatlan.” ('Etika és végtelen' Philippe Nemo interjúja Emmanuel Lévinasszal In *Transzcendencia és megértés. Etika és metafizika Lévinas filozófiájában* [Szerk.: Bokody Péter – Szegedi Nóra – Kenéz László], L'Harmattan, Budapest, 2009, 13-55. o., 32. o.)

101 „Az élmény [...] csak más szó a tudatra; a tapasztalat viszont olyan esemény, amely újdonságával meglepi a tudatot, még ha ez az újdonság bizonyos esetekben nem áll is másból, mint hogy *ténylegesen* is nyilvánvalóvá válik az, amit mindaddig csak *elvben* ismertünk. [...] a tapasztalat beemelkedik ugyan a tudatba, de nem belőle ered, és ezért mindig magába foglal úgyszólván 'tudatidegen' mozzanatokot is.” (Tengelyi László: *Tapasztalat és kifejezés*, Atlantisz, Budapest, 2007, 10. o., kiemelés az eredetiben)

102 „Minden történet, elbeszélés, tudás alapja egy téma kiemelése, beazonosítása. Úgy tűnik, a tudás kezdete: témává alakítani azt, ami még nem tematizált [...], sőt, kimondhatatlan. Az intellektualizmus hatalma abban áll, hogy minden különbözőt beazonosít, elbeszél: az ész számára a lét témaként jelenik meg. Az igazság a különböző tapasztalatok beazonosításaként, témaként adódik számunkra. [...] [Szakítva a jelenségek esetlegességeivel és heterogenitásával – U.E.], ezek változékonysága mögött a téma áttekinthető, kommunikálható egységét keresi. Úgy tűnik, a kommunikáció feltétele éppen az igazság általánosíthatósága. [...] A narratív intencionalitás, az elbeszélő megértés mindent úgy érzékel, mint saját témáját.” (Vermes Katalin: *A test éthosza. A test és a másik tapasztalatának összefüggése Merleau-Ponty és Lévinas filozófiájában*, L'Harmattan, Budapest, 2006, 131. o.)

103 Vö. Sigmund Freud: 'A kísérteties', ford. Bókay Antal – Erős Ferenc In U.ő.: *Művészeti íráások* (Szerk.: Argejő Éva – Erős Ferenc) (Filum Kiadó, Budapest, [2001]), 245-282. o.

legszemélyesebb élményeinkről, vágyainkról, tapasztalatainkról beszélve mások (számunkra idegenek) szavait, mondatait, gondolataik holdudvarát vesszük kölcsön. Szavaink jelentése és értelme nem általunk – önállóan – konstruált, nélkülözi az autonómiát. Történeteink szerzői nem (kizárólag) mi magunk vagyunk.

A dolgok meghatározhatósága, a 'valami mint valami' fogalmi megragadhatósága a megismerés többszemponúságának feltétele. Csak úgy válhat számomra értelmet hordozó valamivé, ha más(ok)nak valami mást jelent – még ha nem is olyan fontosságút, értékűt, horderejűt stb. A gondolkodás irányulhat valamire úgy, hogy 'A-t veszi A-nak', de úgy is, hogy 'A-t B-nek tekinti', ám ezt mindig egy szűkebb vagy egy tágabb közösség hagyomány- és elvárásrendszerének, világnézetének 'háttere' előtt teszi. A dolgok dinamikus viszonyainak megismerésével keletkező új lehetőségek, új szándékok és új helyzetek is ebbe a nagyobb (előfeltételezett) egészbe illeszkednek – akár annak tagadásával. A „Más(ik)” jelenléte által keletkező értelem, azáltal, hogy felfigyelek rá, folytonosan felülírja azt a jelentést, amit eredetileg én tulajdonítottam neki. Az, ami a „Más(ik)”-nak sajátyszerű, nekem idegen. De a tekintetbe vevés által úgy emelhető be az én saját, 'már tudott', s így ismerősnek és közelinek ható dolgokból összeépülő 'világomba', hogy eközben sem veszíti el a maga sajátyszerű differenciáját, ami jelentésségét adja.

Az idegen(ség) ambivalenciája abból fakad, hogy kitér az „Én” bármifajta megszelídítő, kontrolláló vagy bekebelező törekvése elől, hogy a különbözőt / más(ika)t a maga részévé tegye. A világba való beletanulást, illetve saját 'világunk' formálását egyszerre jellemzi az asszimilációs és szocializációs törekvések és a még elfogadható mértékű idegen(ség) jelenléte által keltett pozitív feszültség kényes egyensúlya, mely azonban minden esetben kiegészül a tág értelemben vett határkijelölés igényével. Közösen birtokolt 'köztes' világunk jelenségei, fogalmi, képletes és reális területei a homályos/éles, az ugyanaz/más és a saját/idegen dichotómiái mentén szerveződnek. Az, hogy egyes esetekben, adott dolgokkal, jelenségekkel, eseményekkel, területekkel vagy emberekkel szemben milyen fokú vagy mélységű bizalmi kontrollt tudunk vagy akarunk kialakítani, nem csak egyéni választásunk eredménye. A saját(szerű) / idegen(szerű) ellentétpár nagyon erős térbeli és értékrendszerbeli felosztás. Mindaz, ami ismerős, meghitt, közvetlen, az közeli és így megérthető, kontrollálható, ámde hajlamos arra, hogy összekuszálódva, tartalmát és részleteit veszítve, egyetlen homályos masszává, valamiféle ragacsos 'mintha'-valósággá deformálódjék. Ezzel szemben az idegen(szerű)ség a jelentés- és értelemadás nehézségeivel, nyugtalanító félresikerüléseivel, az intimitás szorongást keltő meggyengülésével szembesít. A kiszámíthatatlanul és 'helyre rázatlanul' felénk áramló

benyomás- és értelemhordalék, strukturálatlanul hömpölyögve, átmenetileg nehézkessé (egyres esetekben jóformán lehetetlenné) teszi az összehasonlítás és egymáshoz igazítás mozzanatát. A figyelem nem ott és nem úgy ragadja meg a dolgokat, ahol és amiként valóban tekintetbe vehetné azokat, vagy épp közönyösen átsiklik rajtuk; ez minden esetben egy hosszabb, időérlelte tanulási folyamat eredménye (kellene hogy legyen). Ugyanakkor, az idegen(szerű)séggel való tudatos szembekerülés egy olyan „*produktív konfrontáció*”¹⁰⁴ idéz(het) elő, ami a 'már tudott világunk' felülvizsgálatára, átstrukturálására, továbbgazdagítására ösztönöz. Az idegen(szerű)ség olyan általános minőségek hordozója is, melyek éppen semlegességükkel, látszólagos objektív érték- és jelentőség nélkülségükkel, a 'világainkat' alkotó dolgok sajátosságain és különösségein való kívülállással keltenek feszültséget. Szorosan az emberi viszonyrendszerekre alkalmazva mindezt: *“Az idegen közel áll hozzánk, amennyiben kettőnk között nemzeti, társadalmi, szakmai vagy általánosan emberi jellegű megfeleléseket érzünk; ám távol áll tőlünk, amennyiben ezek a megfelelések rajta és rajtunk túlmutatnak és csak azért kötnek össze, mert egyébként is sok mindenkit összekötnek. [...] Az elidegenedés – jóllehet nehezen eldönthető, hogy okról vagy okozatról van-e szó – rendszerint abban a pillanatban kezdődik, amikor elmúlik a kapcsolat egyediségének érzése; a kétely a kapcsolat mint olyan értékével szemben, illetve azzal szemben, amit e kapcsolat értéként képvisel számunkra, éppen ahhoz a gondolathoz kötődik, mely szerint e kapcsolat révén csupán egy általános emberi sors részesei vagyunk, egy már ezerszer megélt élmény birtokosai, és ha véletlenül nem ezzel a személlyel találkoztunk volna, akkor egy másik személy ugyanilyen fontossá válhatott volna számunkra. [...] Egyes esetekben inkább az általánosabb, de legalábbis legyőzhetetlenebb idegenségről van szó, mint a különbségek és felfoghatatlan dolgok által meghatározott idegenségről: vagyis arról, hogy ugyan jelen van az azonosság, a harmónia, a közelség, de csak annak az érzésnek a kíséretében, hogy mindez nem ennek az adott kapcsolatnak a kizárólagos tulajdona, hanem valami általánosabb dolog, amely potenciálisan köztünk és sok mindenki más között is érvényesülhet, és ily módon nem ad belső és kizárólagos szükségyszerűséget ennek a bizonyos megvalósult viszonynak. [...] sajátos feszültség keletkezik, amennyiben annak a tudata, hogy csak az általánosan emberi a közös bennük, különösen kihangsúlyozza azt, ami nem közös.”*¹⁰⁵

104 O. F. Bollnow: *Human space* (Hyphen Press, London, 2011), 90. o.

¹⁰⁵105 Georg Simmel: 'Exkurzus az idegenről', [1908] ford. Teller Katalin, In *Az Idegen. Variációk Simmeltől Derridáig* [Szerk.: Biczó Gábor], ford. Boros János - Orbán Jolán - Teller Katalin (Csokonai Kiadó, Debrecen, 2004), 56-60. o., 59. o., kiemelés tőlem – U.E.

A magunk és közös 'világaink' tereit a saját(szerű) és az idegen(szerű) elasztikus mozgó zónái barázdálják. Ez a tér nem homogén, nem átlátható, nem magától értetődően hierarchizált (noha a legtöbbször úgy és annak vesszük), nem éles határokkal körülírható (habár identitás-fajtáink és önértelmezésünk számára elengedhetetlen a határkijelölések mozzanata). Ehelyett folytonosan alakuló, irracionális vélekedésekkel, véleményekkel, önmagukba vissza-visszatérő gondolatmenetekkel, turbulens érzelmi örvényekkel, pszichés állapotok hullámvasútjaival, haránt irányú, szomatikus emlékezetünkön (is) alapuló vonzásokkal és választásokkal telített,¹⁰⁶ a tudott, a vélt és a sejtett egymásból kisugárzó, figyelmünk fényköréből fokozatosan kikerülő és koncentrikusan felépülő topográfiájából épül fel. Emberi viszonylataink terepe többnyire göröngyös és valamelyik irányban 'lejt', szükségszerűen következve ezen kapcsolatok folyamatjellegéből. Interszjektív terünk, érték- és jelentéstelítettsége folytán is zömében aszimmetrikus, saját-szerű topológiával bír. Az „Ugyanaz” és a „Más(ik)” találkozási pontjai, és ezen találkozások minősége újra és újra átformálja köztes tereinket, 'világainkat', átszövi kultúránkat.¹⁰⁷

Társiasság

Az emberi lény, specializálatlansága, ösztönkésztetéseitől való relatív eloldottsága, elhúzódozó gyermekkorának kiszolgáltatottsága, valamint testi-lelki-szellemi éréseinek lehető legteljesebb kiteljesedése okán, embertársaira van utalva. Megismerése, gondolkodása, tág értelemben vett viselkedésmódja olyan kölcsönfolyamatok eredményei, melyek csak egy interszjektív társias közegben, a szocializáció és az asszimiláció folyamatával kiegészülve fejlődhetnek.¹⁰⁸ Az emberek együttélése (legyen szó családról, kisebb-

¹⁰⁶ Vö. Richard Shusterman: 'Az izomemlékezet és a mindennapi élet szómaesztétikai patológiája', ford. Antoni Rita In U.ő.: *A gondolkodó test. Szómaesztétikai esszék*, ford. Krémer Sándor et al. (JATEPress, Szeged, 2015), 127-150. o., 134. o.

¹⁰⁷ „Az ember csak azon keresztül és azon túljutva érti meg magát, ami nem ő maga.” (Hans Blumenberg, id. Ralf Konersmann: *A szellem színjátéka. Történeti szemantika mint filozófiai jelentéstörténet*, ford. Kelemen Pál, Kijárat Kiadó, Budapest, 2003, 95. o.); „[...] az ember önmagát és természetét nem az introspekció útján tisztázza, hanem mindannak értelmezésével, ami számára külsődleges, és amit ő maga hozott létre. [...] Minden kultúra a kerülőutak, a késleltetés és a halogatás, a távolságok és ezek biztosításának kultúrájaként jelentkezik.” (Konersmann, *i.m.*, 95-96. o.)

¹⁰⁸ „[...] az egyedülálló módon elodázott emberi gyermekkor tartós védelmet követel, ami csak valamilyen intézményben található meg. Továbbá a magasabb szenzomotoros és ideoszenzoros folyamatok, kezdve a járásról és a beszédre, strukturális tekintetben tehermentesített szükségletmentes eleve-szűzű kommunikációs folyamatok, melyek belefoglalják a kifejlett tudásba a feldolgozott érzéki visszajelzést és az átvett választ. Ugyan külső részvétel és irányítás nélkül is kifejlődnének, de nagyon sokáig nagyon nagy energiaráfordítást tennének szükségessé, tehát nem nyújtanának szokásszerűvé vált alépítményt a magasabb, tehermentesített funkcióknak. Itt a közösség bele van komponálva valamely lény fejlődési folyamatába [...]. [C]sak a

nagyobb közösségről, vagy a társadalom egészéről) olyan átörökített-közvetített és akaratlanul is előfeltételezett, vagy épp tudatosan elfogadott / megtagadott gyakorlatok, normák és kulturális tartalmak keretében zajlik, amelyekbe belenőve, azokat részben vagy egészében elfogadva, vagy azok ellenében, az egyén ember voltát magára ölt(het)i. Az egyén a társadalomnak mindig bizonyos aspektusokból szemlélt kifejeződése.

Az emberek, szükségleteiket, vágyaikat, meggyőződéseiket egymással megosztva, illetve azokat tettekre váltva, kölcsönösen függnek egymástól. Emberi viszonylataik ezenközben térben és időben (még vagy már) távoli társaikra is kiterjed(het)nek, noha a legösszetettebb, jelentésében és jelentőségében a legvalósabbnak érzett hatások döntő többsége azok felől éri őket, akikkel az 'itt és most' közös világán osztoznak.¹⁰⁹ Az 'én' csak a 'mások'-hoz képest, saját (testiségéből is eredő) 'itt'-je csak azok 'ott'-jához képest nyer értelmet, saját értelmezései, döntései, vágyai és tettei csak ezáltal eredhetnek másoktól és futhatnak másokig. „A 'mások' nem annyit jelent: mindenki rajtam kívül, mindazok, akik közül az én kiválik; éppen ellenkezőleg, a mások azok, akiktől az ember többnyire nem különbözteti meg magát, akik között az ember maga is ott van.”¹¹⁰

Természetesen az emberi együttélés megvalósítása (még legegyszerűbb formáiban is) rendkívül összetett folyamat, s mint ilyen, sérülékeny. Az emberi lény társaira szükségszerűen ráutalt, ám természetes igény él benne, hogy egyrészt kizárólagosan csakis saját szükségleteit, érdekeit és vágyait tartsa szem előtt, másrészt pedig hogy időnként

nevelődés alapozza meg azt az erőt, mellyel az egyén irányítani tudja önmagát; egy olyan életkorban, amikor az egyén még nem érti a nevelés szándékait, és arra sem képes, hogy önmaga adjon nevelést önmagának. A külső és belső folyamatokkal szembeni ellenőrzött, aktív állásfoglalás képességének – ennek a cselekvő lény számára döntő jelentőségű képességnek – a kifejlődése feltételezi a társadalom közrehatását és tartós jelenlétét.” (Arnold Gehlen: *Az ember. Természete és helye a világban*, ford. Kis János, Gondolat Kiadó, Budapest, 1976, 84. o.)

109 „[...] különbséget kell tennünk a szemtől-szembe teremtett kapcsolatok és az intim kapcsolatok között. A szemtől-szembe teremtett kapcsolat feltételezi, hogy a résztvevők, amíg a kapcsolat tart, azonos időben és térben helyezkednek el. A térbeli közösség egyfelől azt jelenti, hogy a másik teste, arckifejezése, gesztusai stb. minden partner számára közvetlenül a másik ember tudati életének szimptomáiként figyelhetők meg. [...] A térbeli közösség másfelől azt jelenti, hogy a külvilág egy bizonyos szektora azonos módon elérhető a szemtől-szembe teremtett kapcsolatok minden résztvevőjének. [...] Ezen a közös horizonton helyezkednek el a tárgyak, amelyek a közös irányultság és relevancia tárgyai [...]. Az időbeli közösség kevésbé vonatkozik a külső (objektív) időtartamra, amelyet osztanak a partnerek, mintsem arra a tényre, hogy mindegyikőjük részt vesz a másik éppen folyamatban lévő belső életében. [...] a másik tudati életét az eleven jelenben, alakulásának, felépülésének folyamatában tudom megragadni, és a másik ugyanezt teheti az én tudati életem kapcsán. [...] Számomra a másik nem absztrakció, és fordítva; nem csupán a tipikus magatartás egy példája, hanem éppen azért, mert közös számunkra az eleven jelen, egy adott, különleges és egyéni személyiség egy adott és különleges szituációban.” (Alfred Schütz: 'A hazatérő,' ford. Teller Katalin In *Az Idegen. Variációk Simmelről Derridáig* [Szerk.: Biczó Gábor], ford. Boros János - Orbán Jolán - Teller Katalin, Csokonai Kiadó, Debrecen, 2004, 80-90. o., 83. o.)

110 Martin Heidegger: *Lét és idő*, ford. Vajda M. - Angyalosi G. - Bacsó B. - Kardos A. - Orosz I. (Gondolat, Budapest, 1989), 247. o., kiemelés az eredetiben

magányosan félrevonuljon. (Mindez nem jelenti azt, hogy esetenként nem érezhetjük magunkat társaink, barátaink között is magányosnak; hogy egy nagyobb embertömeggel együttlétezve-együttcselekedve ne él[het]nénk át a 'kollektív magány' állapotát, vagy ellenkezőleg: hogy látszólag magányos tevékenységet, életszakaszt, vagy életvitelt folytatva ne foglalkoztathatnának embertársaink ügyes-bajos dolgai.) Másokkal együtt élni: bele-, hozzá- és együtt-tanulási folyamat, melynek nincs egy statikus állapottal azonosítható végeredménye. Az emberi együttélés mint tanulási folyamat szükségszerűen mozgósítja az egyén legkülönbözőbb képességeit, újabb és újabb szükségleteket hív elő belőle, céljai és tervei megvalósításához pedig eszközöket nyújt, vagy épp akadályokat képez a számára. Az embertársakkal való együtt élés sosem nélkülözi a feszültséget, mely azonban – egy bizonyos szintig – elengedhetetlen.¹¹¹

Társas létünk struktúrái bizonyos – embervoltunkból fakadó – törvényszerűségekből fakadnak. A magunk köré rendezett, gondozásba vett tér a vágy- és akaratvezérelt, felegyenesedett, cselekvőképes test hatósugarában a legplasztikusabb, a legvalóságosabb. Olyan, helyek sorozatából és hálózatából összeálló, környezetté szerveződik, amely tevékenységünk által formálódik, új feladatok elé állít, ami által az idegen(szerű)ség fokozatosan közelivé, ismerőssé, 'tudottá' válik. A helyek idő-szekvenciákkal, történetekkel és emlékekkel telítődnek, melyek társszerzőiként másokhoz kapcsolód(hat)unk. A saját(szerű) és az idegen(szerű) egymásba játszása folyamatos értelmezéskényszerre és odafigyelésre ösztönöz(het). Az ebből fakadó feszültség arra készíti az emberi lényt, hogy a már ismerős, vagy kevésbé váratlan helyek, az átláthatóbb és kontrollálhatóbb terek és szituációk, az anyanyelv segítségével elsajátított ismeretek és vélekedések irányában orientálódjon és azokat preferálja, illetve ebből a 'közös világból' kilépve az új benyomásokat, váratlan tapasztalatokat és nézőpontokat (akaratlanul is) ehhez viszonyítsa. Pozitív megerősítés és/vagy erőteljes ellenhatás hiányában hajlamosak vagyunk a rokonainkat, barátainkat, az önmagunkkal valamilyen módon azonosított másokat előnyben részesíteni.¹¹² Az ember gondolkodásmódja, a világot magyarázó mentális

111 Vö. „Nem is rossz, hogy a társadalom nem kellemetes. [...] Az ember 'barátságtalan barátságossága' az a tüske, amely a szembenállásra készíti, és ebből fakad a haladás, becértve a javított társadalmi szerződésben a több életesélyt. A hatalom nemcsak egyenlőtlenséget gerjeszt, hanem ugyanazon erőfeszítéssel konfliktust is. Érdekelte tesz a változásban is, a *status quo* fenntartásában is.” (Ralph Dahrendorf: *A modern társadalmi konfliktus*, ford. Ecsedy Csaba, Gondolat, Budapest, 1994, 62. o., kiemelés az eredetiben)

112 Rokonszelekcióhoz, inkluzív fitnesshez, fenotípusos tulajdonságillesztéshez, reciprok altruizmusához lásd Bereczkei Tamás: *Az erény természete. Önzetlenség, együttműködés, nagylelkűség* (Typotex, Budapest, 2009), 37. sk. o.; 69-75. o.; Francis Fukuyama: *A politikai rend eredete. Az ember előtti időktől a francia forradalomig*, ford. Pető Márk (Akadémiai Kiadó, Budapest, 2012), 53-54. o.

modelljei nem ok-okozati viszonyok pusztá absztrakciói, hanem érték- és érzelemtelített dichotómiák mentén szerveződnek és állnak össze egy-egy kultúra által közvetített sajátos világnézetté. Ennek legitimizálása és a belőle következő igazságigények szükségszerűnek tekintett mivolta arra készíti az embereket és az övéiket, hogy ezt kifelé is kinyilvánítsák. A vágy, hogy meggyőződéseink, hiteink, szokásaink, törvényeink, egész életformánk létjogosultságát elfogadják és értékét elismerjék, erőteljes. Az elismerés, illetve a nyomhagyás vágya, kiegészülve a valahová tartozás identitásképző, biztonságot adó erejével, nagy ösztönzőerővel bír az emberi társulások számára.¹¹³

Közösség / társadalom

A 'közösség' (*Gemeinschaft*) és a 'társadalom' (*Gesellschaft*) közötti tönnies-i megkülönböztetés az emberi együttélés eltérő logikáira mutat rá. Az organikusan fejlődő, állandó és viszonylag kis létszámú közösségek összetartó ereje az elvont szerepköröket és a hozzájuk tartozó jogokat és kötelességeket biztosító státuskapcsolatokban, az állandóságot és folytonosságot fenntartó hagyományokban, valamint az azokat továbbörökítő intézményekben rejlik. A közösségi tagság értékválasztásokra és normatív hierarchiákra épülő kapcsolatrendszerbe ágyazottan működik, és egy életre szól. A társadalmak működését ezzel szemben tekinthetjük az egyes individuumok választásai összeredményének, egyfajta 'szerződésnek', mely folytonosan felülvizsgálatra és módosításra kerül. Az egyéneket többé nem kötik tradíciók, sem vallási, vagy erkölcsi megkötések. Jogaikat és kötelességeiket interszubjektív viszonyaikon, érdek- és érdeklődésvezérelt kapcsolathálóikon keresztül gyakorolják, amiből szükségszerűen

113 Legmélyebb emberi késztetéseink pont szembemennek Kant-nak a józan észre, a rendíthetetlen morális meggyőződésre, valamint az egyenlőségre épülő 'világpolgári' szemléletmódjával, még akkor is, ha azt az ember „társiatlan társiaság”-ának fogalmából véli kifejlődni. A „társiatlan társiaság” fogalmához vö. „Negyedik tétel. Az adottságoknak a társadalomban való antagonizmus a az eszköz, amellyel a természet kifejleszti ezeket, amennyiben végül ez az antagonizmus válik a társadalom törvényszerű rendjének okává. Antagonizmuson itt az ember társiatlan társiaságát értem, azaz a társadalomba lépésre való hajlandóságot, amely azonban összekapcsolódik az ugyane társadalom szétszakadásával fenyegető általános ellenállással. [...] Az embernek hajlama van a társadalmiasodásra, mert ennek állapotában inkább érzékeli ember voltát, azaz természeti adottságainak fejlődését. Ám arra is nagy a hajlandósága, hogy elkülönüljön (izolálja magát) [...] hajlamos a másokkal való szembenállásra. Ez az ellenállás ébreszti föl az ember minden erejét, ez bírja rá arra, hogy legyőzze restségét, s becsvágytól, uralomvágytól vagy bírvágytól hajtva rangot szerezzen társai között, akiket nem tud *elviselni*, de *elhagyni* sem. [...] az erkölcsi megkülönböztetés durva természeti képességét idővel meghatározott gyakorlati princípiumokká, a szenvedőlegesen kikényszerített összhangot társadalommá, s végül *morális* egészévé képes változtatni. [...] Hála hát a természetnek az összeférhetetlenségért, a rosszakarón versengő hiúságért, a ki nem elégülő uralom- és bírvágyért! Ezek nélkül örökre kifejletlenül szunnyadnának az ember rendkívüli természeti adottságai.” (Immanuel Kant: 'Az emberiség egyetemes történetének eszméje világpolgári szemszögből, Negyedik tétel' ford. és jegyz. Vidrányi Katalin, In U.ö.: *A vallás a pusztá ész határain belül és más írások*, Gondolat Kiadó, Budapest, 1974, 61-79. o., 65-67. o., kiemelés az eredetiben)

következik a társadalmak életét meghatározó permanens és konstruktív konfliktus állapota.¹¹⁴ 'Közösség' és 'társadalom' egyértelmű megkülönböztetése a maga ideáltipikus formájában nem lehetséges; a társadalmi valóság terét a kisebb közösségek és a társadalom egészének folyamatos egymásba játszása tölti meg.

Nemcsak az emberek egymásra utaltságának és a közeli rokonaikkal szembeni pozitív diszkriminációnak (a hasonlóság, az érzelmi közelség és a saját gének továbbörökítődésének fontossága) vannak biológiai alapjai, hanem az emberek társas együttműködésének is.¹¹⁵ A kellő mértékű önzetlenséggel, illetve önkorlátozással kiegészülő együttműködés olyan 'szerződéses' viszonynak tekinthető, mely hosszú távon mérsékeli a felek kockázatvállalásával járó veszélyeket. Ez a magatartás azonban inkább a közösségi együttműködéseknek kedvez, mivel minél szélesebb és kiterjedtebb egy kapcsolati háló, annál inkább szétaprózódik a közös cél megvalósításáért érzett felelősség és az ahhoz szükséges egyéni energiaráfordítás, miközben növekszik az egyéni érdekek mentén való gondolkodás mértéke (az egész átlátásának-egybenlátásának hiánya következtében), illetve a közönyösök és potyázók száma is.

Minden jól működő és megalapozott közösség funkciója – egyebek mellett – kialakítani „[e]gy olyan átfogó s rendezett értéktudatot, amelynek megvan a maga ontológiai, kozmológiai, történeti s társadalomfilozófiai háttere; amely tudja, hogy ilyen és ilyen a világ, ezen belül itt a helye ennek a társadalomnak, a társadalmon belül pedig e közösségnek; amely tudja, hogy honnan jövünk s merre tartunk, amely meg tudja fogalmazni az értelmes emberi lét céljait, s az e célok elérésére alkalmas, de egyben etikus

114 Csepeli György: *Szociálpszichológia* (Osiris Kiadó, Budapest, 2002), különösen: 3. Individualizáció, 152-156. o.; vö. még Horányi Özséb: *A kommunikáció mint participáció* (Typotex Kiadó, Budapest, 2006), (4.3.2.) A közösségben levő ágensről, 189-190., 191. o., online: http://www.ozseb.horanyi.hu/kutatasok/horanyi_ozseb_a_kommunikacio_mint_participacio.pdf, letöltés: 2018.01.22.; Francis Fukuyama: *A Nagy Szétbomlás. Az emberi természet és a társadalmi rend újjászervezése*, ford. M. Nagy Miklós (Európa Könyvkiadó, Budapest, 2000), 22-24. o.

115 „Nem csupán a rokoni önzetlenség volt előnyös a résztvevők túlélésére és szaporodására nézve, hanem a nem-rokon csoporttársak kölcsönösségen alapuló támogatása, *reciprok altruizmusa* is. Ebben az esetben persze nem a közös genetikai nyereség áll a tranzakciók hátterében, mint a rokonok esetében, hanem a kölcsönösségből és viszonzásból származó hosszú távú előnyök. [...] érdemes önzetlennek lenni még a leszármazási kapcsolatban nem álló egyének részéről is, ha a kölcsönösségből származó előnyök meghaladják azokat az előnyöket, amelyek az önző individuális viselkedésből fakadnának. [...] az esetek többségében ezek a tranzakciók aszimmetrikusak, és a visszatérített támogatás nyeresége mindkét fél számára nagyobb lehet, mint az eredeti támogatással járó veszteség. [...] A reciprok altruizmus kialakulásának csak az egyik feltétele a pozitív nyereség-veszteség-mérleg. Létrejötté attól is függ, hogy mennyire biztosított az önzetlen akció megtérülése. [...] a kölcsönösség kialakulásának kedvez, ha bizonyos körülmények szükségessé teszik az együttműködést. [...] A személyes ismeretségek és találkozások lehetőséget teremtenek arra, hogy a résztvevők tagjai lehessenek a kölcsönösségi rendszernek és élvezzék annak előnyeit.” (Bereczkei Tamás: *Az erény természete. Önzetlenség, együttműködés, nagylelkűség*, Typotex, Budapest, 2009, 69-70. o.

magatartás szabályait. Vagy ha önmagában erre nem képes is, megvan rá a lehetősége, hogy bekapcsolódjék egy már létező, működő értékrendbe.”¹¹⁶

A társas együttélés lehetőséget ad az egyénnek arra, hogy egyrészt kibontakoztathassa személyiségét (öröklött biológiai, vérmérsékleti, pszichológiai összetevőinek és képességeinek jórészt tartós, ám dinamikusan alakítható mintázategyüttesét), másrészt megformálhassa karakterét (tanult, tartós, társadalmilag ellenőrzött és alakított tulajdonságok együttesét, melyeket az egyén az embertársaival való együttélése során sajátít el és fejleszt tovább). A karakterben megformált, társadalmilag értékesnek, hasznosnak vélt tulajdonságok együttese – az egyén erőfeszítései által – idővel jellemmé formálódik, megalapozva az egyén erkölcsi személy voltát. Karakter / jellem és társadalom viszonya tovább bonyolódik, ha a társadalmi karakter fogalmát firtatjuk.¹¹⁷ Az egyén gondolkodásmódját, észjárását, érdeklődéseit csakúgy, mint érzelmi reakcióit, választásait, és végeredményben cselekedeteit meghatározó karakter formálása a társadalmi intézmények (elsősorban az oktatás) feladata. Egy megfelelően működő társadalom igyekszik az egyes, sajátos szerep-készletekkel és tér-idő mintázatokkal rendelkező csoportokban olyan karaktereket kialakítani, melyek az energiák, motivációk, vágyak és képességek összeadódását, kanalizálását segítik. A társadalom által gyakorolt effajta kontroll segít az egyes csoportok és közösségek által kialakított „közös érdek[ek], közös cél[ok], közös értékrend[ek] és [...] ‘mi’-tudat[ok]”¹¹⁸ összefogásában, hogy azok erősítsék, nem pedig gyengítsék és szétforgácsolják egymást.¹¹⁹ A társadalmi karakter tehát

116 Hankiss Elemér: 'Közösségek: válság és hiány' In *Valóság*, 1980/9. szám, 12-26. o., 22. o.

117 „A karakter az általunk használt értelemben nem más, mint az egyén ösztöneinek és szükségletkielégítésének többé-kevésbé tartós, társadalmilag és történetileg kondicionált szervezete – 'készülék', amely összekapcsolja az egyént a világgal és az emberekkel. A 'társadalmi karakter' a 'karakternek' az a része, amely a fontosabb társadalmi csoportok tagjainál megegyezik [...] ezeknek a csoportoknak a tapasztalataiból fakad.” (D. Riesman [Szerzőtársak: Nathan Glazer és Reuel Denney], *A magányos tömeg*, ford. Szelényi Iván, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1983, 62. o.)

118 Hankiss Elemér: 'Közösségek: válság és hiány' In *Valóság*, 1980/9. szám, 12-26. o., 12. o., kiegészítés tőlem – U.E.

119 „Ahhoz, hogy valamely társadalom megfelelően funkcionáljon, tagjai karakterének olyanná kell kialakulnia, hogy úgy *akarjanak* cselekedni, ahogyan a társadalom vagy valamely meghatározott osztály tagjainak cselekedniük *kell*. Azt kell *kívánniuk*, amit objektíve tenniük *kell*. A *külső erőt*, itt *belső kényszer* helyettesíti és ezt az emberi energiának az a sajátos formája végzi el, ami jellemvonásokká alakul át.” (Erich Fromm: 'Individual and Social Origin of Neurosis,' *American Sociological Review*, Vol. IX. No. 4, (August 1944), 380-384. o., idézi D. Riesman [Szerzőtársak: Nathan Glazer és Reuel Denney]: *A magányos tömeg*, ford. Szelényi Iván, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1983, 63-64. o., kiemelés az eredetiben); „Ha egy társadalmi csoport lélektani megnyilvánulásait tanulmányozzuk, akkor e csoport tagjainak, azaz különálló egyéneknek a karakterstruktúrájával van dolgunk. Bennünket azonban nem annyira az egyéneket megkülönböztető sajátosságok érdekelnek, hanem karakterstruktúrájuk ama része, amely a csoporttagok többségénél azonos. Ezt nevezük *társadalmi karakternek (social character)*. A társadalmi karakter szükségképpen kevésbé konkrét, mint az individuális karakter. [...] Ha [...] azt akarjuk megérteni, hogy meghatározott társadalmi rendben az emberi energiák miként terelődnek közös mederbe, és miként válnak

a külső, 'közös világaink'-ból, illetve a belső, az egyes egyénekből fakadó szükségsszerűségeket igyekszik összehangolva működtetni, kényes egyensúlyt teremtve a belső motivációk és a külső kényszerek (a kívülről és a belülről irányítottság) között. Az egyes társadalmak, nem beszélve a különböző közösségekről, eltérő kulturális stratégiákat követnek a társadalmi karakter kialakítása érdekében, hogy az egyénekből megteremtse a szükséges és kívánatos, társas értékrendbe illeszkedő cselekedetek motivációs hátterét, amely azok személyiségstruktúrájához is jól illeszthető.

Az ember mindannak nagy fontosságot tulajdonít, ami kapcsolatban áll vele. A világ elsősorban önmagára vonatkoztatva tűnik számára a lehetőségek, vagy az akadályok terepének, megismerése során pedig önmagából mint középpontból kiindulva orientálódik. Céljait, vágyait és azok tettekre váltását, egész életvezetését ez az önmaga iránti szüntelen érdeklődés és (többnyire) önszeretet vezérli. Biológiai szükségsszerűség ez, mely túlélését garantálja és segíti a társas kapcsolatok kialakításában is, amikor a maga narcizmusát kiterjeszti a hozzá hasonlókra és azok céljaira, vágyaira és tetteire.¹²⁰ Persze a narcisztikus energiák is fordíthatók jó és rossz célokra egyaránt, akár az egyén, akár a társadalom szintjén. A társas együttélés – a maga dinamikus asszimilációs és tanulási folyamatain keresztül – formálja át a biológiailag-pszichésen (részben) meghatározott emberi természet 'nyitott' programját egy folytonosan újraértelmezett karakterré, mely az egyén és az új,

produktív erővé, akkor figyelmünket a társadalmi karakterre kell fordítani. A társadalmi karakter fogalma kulcsfontosságú a társadalmi folyamatok megértésében. Az analitikus pszichológia dinamikus felfogásában a karakter az a különleges öntőforma, amely az ember belső energiáit oly módon alakítja, hogy a szükségletek dinamikus alkalmazkodjanak az adott társadalom sajátos létmódjához. A karakter ugyanakkor meghatározza az egyén gondolkodását, érzésvilágát és cselekedeteit. [...] A gondolkodás aktusához szükségképpen hozzátartozó, tisztán logikai elemektől eltekintve, a gondolatokat nagymértékben a gondolkodó ember személyiségstruktúrája határozza meg. S ez éppúgy vonatkozik az elvekre vagy elméleti rendszerekre, mint az egyes fogalmakra [...]. Minden fogalomnak vagy elvnek megvan a maga érzelmi mátrixa, és ez a mátrix benne gyökerezik az egyén karakterstruktúrájában. [...] A különböző társadalmak vagy egy-egy társadalmon belül a különböző osztályok mind-mind eltérő társadalmi karakterrel bírnak, s ennek alapján alakulnak ki a különböző eszmék, s ezekből hatalmas hajtóerők lesznek.” (Erich Fromm: *Menekülés a szabadság elől* [1941], ford. Bíró Dávid, Napvilág Kiadó, Budapest, 2002, 209-211. o., kiemelés tőlem – U.E., online: https://terebess.hu/zen//mesterek/menekules_a_szabadsag_elol.pdf – letöltés: 2017.02.01.)

120 „Az alábbi fejtegetések elsősorban azt a folyamatot kívánják leírni, ahogy az egyén narcizmusa átolvad a csoportéba. [...] a csoportok narcizmusának éppen úgy megvan a maga szociológiai funkciója, mint ahogy az egyénének megvolt a maga biológiai szerepe. Ha egy szervezett csoport fönnon akar maradni, fontos számára, hogy tagjai narcisztikus energiáit magára vonja. Egy csoport fönnonmaradásának esélyeit jelentős mértékben növeli, ha tagjai ugyanolyan fontosnak vagy még fontosabbnak ítélik azt, mint a tulajdon életüket, továbbá, ha hisznek benne, hogy az övék igazságosabb, sőt különb, mint más csoportok. E nélkül a narcisztikus megszállás nélkül az embereknek nem lenne elegendő energiájuk hozzá, hogy szolgálatokat tegyenek a csoportnak, sőt akár komoly áldozatokat is vállaljanak az érdekében.” (Erich Fromm: *Az emberi szív. Miért vagyunk egyaránt képesek a rosszra és a jóra?* Ford. Várady Szabolcs, Háttér Kiadó, Budapest, 1996, 86. o.)

változó, alakulásban lévő társadalmi viszonyok, szükségletek és eszmék között közvetít.¹²¹ Az egyéni 'Én' megosztott, mivel egyszerre tartja szem előtt érdekeit és jóllétét, miközben képes – mintegy kívülről – karakterként szemléli és értékelni ezek elérése kapcsán kifejtett saját tevékenységét. Tetteit nem csupán eredményük haszna és nyeresége felől, de azok következményei, illetve szándékai és motivációi felől is megítél(het)ji. Ez utóbbi esetekben morális, esztétikai, társadalmi értékeket és normákat vesz alapul.

A természeti környezetből kihasított, munkába, s így gondozásba is vett terület az ember egyéni és társas megnyilatkozásainak terepévé válik. A társadalmi tér az emberi együttélés, valamint az egymást feltételező és meghatározó cselekvések kerete; megszabja-korlátozza, ugyanakkor ösztönzi is azokat. A társadalmi tér sosem végleges, nem statikus, sem nem homogén. A múlt nyomai kontextusukat veszítve, töredékesen maradnak fenn benne, illetve meghatározottságokként és tapasztalatokként tovább működnek, miközben a mindenkori jelen dinamikusan változó állapot-sorai már a jövő lehetőségeinek előkészítői. A társadalmi tér egymástól megkülönböztethető, nagyobb régiókra bomlik. Ezek kialakulását számos tényező (pl. földrajzi elhelyezkedés; topográfiai adottságok; gazdasági, politikai és hadászati szempontok; nyelvi eltérések, kulturális hagyományok; vallás stb.) befolyásolja. Az egyes régiókat az őket magukat is alkotó elemek kapcsol(hat)ják egymáshoz. A hierarchikus alá-fölérendeltségi viszonyokban álló csomópontok (pl. metropoliszok, főpályaudvarok, [adat]bázisok, multinacionális cégek, bevásárlóközpontok, parlamentek, [nemzetközi] bizottságok, hivatalok, lakótelepek stb.) mozgásokat indukálnak, melyek kisebb-nagyobb hatósugárban útvonalakat határoznak meg és gyűjtenek maguk köré. Az útvonalak (pl. sztrádák-utcák-ösvények, folyók-patakok, légifolyosók, infrastruktúra, tömegközlekedés, a gondolkodás-írás-olvasás-alkotás járt és járatlan útjai stb.) a maguk megszabott irányával, sebességével és forgalmával háló(zat)ként terjednek szét, még nagyobb, összefüggő és lehatárolatlan területeket hozva létre. Az elemek alakulnak: változnak, fejlődnek, elhálnak, egymást kölcsönösen feltételezik és hatnak egymásra. Ezáltal is befolyásolják az emberi cselekvések dinamikáját. A regionális-helyi jellegzetességek, a tér-idő korlátok ugyan leszűkítik a lehetőségek egyes köreit, ám másokat nyitva hagynak.

A kortársak, az egy generációhoz tartozók, a lakóközösségek, a rokonok, a szubkultúrák, az etnikai-, vallási csoportok, politikai szimpatizánsok, kistérségi régiók stb. társadalmi

121 Vö. Erich Fromm: *Menekülés a szabadság elől* [1941], ford. Bíró Dávid (Napvilág Kiadó, Budapest, 2002), 225. o., online: https://terebess.hu/zen/mesterek/menekules_a_szabadsag_elol.pdf – letöltés: 2017.02.01.)

terei átszövik egymást, együtt és egymás ellenében, sokrétű-sokirányú feszültségben működnek.¹²² Határosak egymással: elválasztva összekapcsolnak, ütközőzónák, amelyek megsűrrik és magukba építik az új információkat, az ismeretlen tapasztalatokat, befogadnak és kirekesztenek, jól-rosszul működnek.

Kötőerők

A társas együttélés működését ugyan befolyásolják bizonyos törvényszerűségek, ám a sokféle érdek, érzelem, vélemény, meggyőződés és hit párhuzamos jelenléte mégis kaotikussá és kiszámíthatatlanná teszi azt. Önmagában a józan észre, a cáfolhatatlan tényekre és a higgadt érvelésre alapozni egy közösség, vagy egy nagyobb embercsoport együttélését, lehetetlen. Nem az egyéni akaratok, és nem is az egyes emberek reflektív-racionális elköteleződéseinek összeadódása képezik a társadalmak legfőbb kötőerőit. A tények cáfolhatók, mivel soknézetűek. Legtöbb motivációnk nem a józan eszből, sőt, még csak nem is tudatos(ított) törekvéseinkből fakad. Gondolkodásmódunkat, cselekvésünket, ma már egyre ritkábban hagyományok és (meg)szokások, és már egyre gyakrabban más hagyomány- és szokásrendszerek dirib-darabjainak átvétele, egyéni életvezetésünké és világnézetünké való összeeszkábálása, jobb esetben összeillesztése, jellemzi. A társadalmi együttműködést, a különböző, egymással versengő életformákra és eltérő életvilágokra lebontva is, előzetes tapasztalatokon és tudásformákon alapuló megállapodások, intellektuális-pszichés-érzelmi (meg)szokások, az emlékezés közösségi élményeinek sorozatai formálják.¹²³ Ezek kialakítása persze annál nehezebb, minél kevésbé lehorgonyzott a társadalmi valóságot alkotó jelentések, vélekedések és tettek 'mikor'-ja és

122 „Politikai és társadalmi gondolkodásunkban hajlunk arra, amit az ügyintéző 'téveszméjének' nevezhetnénk: ezen azt a szokást értem, hogy szeretjük a társadalmat valamiféle rendezett egésznek tekinteni, olyasvalaminek, amire akkor jó ránézni, ha olyan, mintha skatulyából húzták volna ki, és aminek a részei hibátlanul illeszkednek egymáshoz. De a társadalom nem azért van, vagy legalábbis nem azért kellene hogy legyen, hogy kívülállóként elgyönyörködhessünk benne, hanem azért, hogy jó életet biztosítson az őt alkotó egyéneknek. [...] A jó társadalom a jó élet eszköze azok számára, akik benne élnek, nem pedig valami olyasmi, ami a benne élőkétől függetlenül, önmagában is kiváló lehet.” (Bertrand Russell: *A hatalom és az egyén*, ford. Rakovszky Zsuzsa, Kossuth Kiadó, Budapest, 1997, 149. o.)

123 „Valamely társadalom – ismétlem újfent – emberek együttélése bizonyos szokások általános rendszerének alávetve. E szokások bizonyos hányada intellektuális szokás, vagyis ezek a gondolkodás 'bevett manírjai', érvényes vélekedések a társadalmi testben, melyek az egyéneken belül mechanikusan működnek, vagyis – s ez tartalmát tekintve ugyanaz – 'közhelyek'. A szellemi rendet illetően a társadalmi valóság kizárólag 'közhelyekből' tevődik össze. No mármost, a közhelyek egy része voltaképpen érvényes 'vélekedés', amennyiben a társadalom egyes tagjai ehhez tartoznak hozzá. S e társadalomnak megvan a maga meghatározott formája; ezt nevezzük e társadalom 'eszmejének’.” (José Ortega y Gasset: 'Elmélkedés Európáról,' ford. Csejtei Dezső - Juhász Anikó In: *Uő: Elmélkedések Európáról*, L'Harmattan Kiadó - Zsigmond Király Főiskola, Budapest, 2007, 25. o., kiemelés az eredetiben)

'hogyan'-ja a tér-idő dimenzióiba, melyek korábban összekapcsolták ezeket valamilyen helyi vagy regionális tradícióval. Az emberek mindig meghatározott szűkebb és tágabb körülmények közé, adott helyre, korba, nembe és kulturális klímába születnek bele, mely adottságok és meghatározottságok többsége ugyan bizonyos mértékig módosítható, ám mégis beleíródik az egyénbe.

A társadalmak részegységeit jellemző kollektív identitás, vagyis a társadalmi hovatartozás és azonosság, a 'mi' tudata, képezi azt a nagyobb keretet, amelybe az egyének személyes identitása beágyazódik. A folyton módosuló körülmények és tapasztalatok ellenében ez nyújt egy olyan biztonságtudatot, mely az idő-mérés valamilyen formájával (ciklikus v. lineáris-történeti) kiegészülve megteremti az elmúlás felett aratott győzelem illúzióját. Ha az egyes ember nem is, de közösségünk, hagyományaink, nyelvünk, kultúránk, hitünk, országunk, életformánk stb. fennmarad(hat), illetve veszély esetén erre alapozva lehet közös erőfeszítéseket tenni ezek védelmére és/vagy újjáformálására. A tágabb társas közegben alkalmazott narratívák kiinduló-, esetenként ellenpontjai személyes történeteinknek, saját élettörténetünknek. Az ehhez szükséges fogalmi kategóriákat a szocializáció során sajátítjuk el és alkalmazzuk a legtermészetesebb magától értetődőséggel.¹²⁴

Mint arról már volt szó, a világ megismeréséhez szükséges, annak működését leíró kategóriák többnyire dichotomikus szerkezetet követnek és távolról sem értéksemlegesek. Egy társadalom kultúrája azért maradhat fenn, mert reprodukciója és továbbhagyományozódása úgy hitelesíti, mint valóságteremtő jelentésrendszert. A jelentés olvashatósága, értelmezhetősége és koherenciája abból fakad, hogy a kulturális

124 „Az emberi társadalmakban a rendet a kényszerítő erő és a babona tartja fenn. [...] nyilvánvaló az is, hogy a társadalmi rendnek hamis alapokon kell felépülnie. Az igazság nem függ a társadalmi rendtől, nem áll senkinek sem a szolgálatában, s ha nem gátolják meg benne, akkor idővel minden hatalmi struktúrát alá fog ásni. Egy speciális, organikus felépítmény csak előre kiválasztott vagy kinyilatkoztatott, rítusok és szankciók által bebetonozott eszmékre támaszkodhat, a szabad vizsgálódás a vesztét jelenti. Ráadásul az elméletek, mint arra a filozófusok újra és újra felhívják a figyelmünket, a tények által aluldetermináltak, ami nem kevesebbet jelent, mint hogy az ész önmagában nem fogja, de nem is képes megteremteni a társadalmi rend alapjaként elfogadható konszenzust. A tényekből pedig, legyenek mégoly egyértelműek (ritkán azok), nemhogy általános célok, de még a helyzet egy általánosan elfogadható értelmezése sem olvasható ki. A társadalmi rend egy általánosan elfogadott kultúrát feltételez; a tényekből pedig, természetükből fakadóan, nem eredeztethető olyan, a többség által elfogadott eszme- és értékrendszer, amely biztosíthatná a társadalom életképességét. A tények egyrészt meglehetősen merevek, másrészt túlságosan inadekvátak. [...] minden kultúra előítéletek rendszere. A társadalomnak körülbástyázott paradigmákra van szüksége. Azokat a kérdéseket, amelyekben az ész egyedül nem képes dűlőre jutni, nélküle és előre kell eldönteni. Kultúra nélkül nincs társadalom, kultúra pedig nem létezhet kikényszerített előítéletek nélkül. [...] problémánk éppen az, hogy miként jöhet létre olyan társadalom, amelyben az előítéletek nincsenek mélyre beágyazódva és rugalmasak – de a rend mégis fenntartható.” (Ernest Gellner: *A szabadság feltételei. A civil társadalom és vetélytársai*, ford. Csaba Ferenc, Typotex Kiadó, Budapest, 2004, 29-30. o.)

tudástartalmakat közvetítő szakértők, csoportok, intézmények és szervezetek az átadásban monologikus, monopolizált diskurzusokat igyekeznek kialakítani. Az érvényben lévő diskurzusok egy-egy eszmei, hitbéli vagy emocionális tartalommal összekapcsolódva jelölik ki a társadalom által elfogadott diszkurzív mezőt. Az ebben összesűrűsödő mítoszok, szimbólumok és narratívák a fogalmi- és értékhierarchiák mentén jönnek létre, másrészt a társadalom a segítségükkel szűri a külső, idegen(szerű), dialogicitásra törekvő diskurzusokat, miközben kerülőutakon átveszi és magába építi azok használhatónak vélt elemeit és jelentéseit.¹²⁵ A valóságosság és az összetartozás élményének, a társadalmilag formált és igazságigénnyel fellépő vélekedéseknek a leghatásosabb közvetítője a nyelv, mivel a dolgok és jelenségek egybenlátásának és egyben tartottságának általános horizontját (vagy legalábbis annak illúzióját) teremti meg, elszakadva a közvetlen tapasztalatok látószögeitől. A nyelvi megfogalmazások tisztasága, szimbolikus sűrítése, látszólagos ellentmondás-nélkülisége, sokszor tudatosan alkalmazott pártatlansága stb. olyan legitimációs erőt biztosít, amit a mindenkori elit a hatalom fenntartására, hatalom és tudás közelítésére alkalmaz.¹²⁶

125 Vö. „[...] a ‘nyelvkérdés’ pontosan illik az esszencializmus és az epokalizmus dilemmájába. Egy adott nyelv [...] útlelve avagy fellegvár. A kérdés, hogy vajon mikor és milyen célból használjuk, tulajdonképp nem más, mint annak a kérdése, egy népet mennyire kell saját szellemének formálnia, és milyen mértékben formálják a korszak követelményei által. [...] Az új államokon kívül és belül egy adott nyelv nemzeti használatának ‘alkalmasságáról’ folyó viták legtöbbször igen megterhelte az az elképzelés, amely szerint a nyelv használhatósága annak inherens természetétől – a komplex filozófiai, tudományos, grammatikai, lexikai vagy ‘kulturális’ eszközök megfelelő voltától – függ. Ami azonban igazán lényeges, az annak a viszonylagos fontossága, hogy a nyelv képes legyen valakinek a – nyers vagy kifinomult – gondolatait felruházni az anyanyelv használatának erejével, és nem az, hogy képes-e az emberi gondolkodás azon áramlataiban részt venni, amelyekbe eddig csak az ‘idegen’ vagy az irodalmi nyelv engedett bepillantást. [...] A kérdés nem az, hogy ez vagy az a nyelv ‘fejlettebb’ vagy ‘fejlődőképesebb-e’; hanem az, hogy egy nyelv pszichológiai értelemben közvetlen jellegű-e (immediate), hogy utat enged-e a modern kultúra tágabb közösségéhez. [...] Ily módon megfogalmazva a ‘nyelvi probléma’ egyszerűen a ‘nemzetiségi problémát’ jelenti kicsiben, noha számos helyen az ebből kinövő problémák komolysága nyomán a viszony inkább fordítottnak látszik. Általánosítva, a ‘kik vagyunk’ kérdés arra kérdez rá, milyen kulturális formákat – milyen jelentéstartalmú szimbólumrendszereket – kell alkalmazni ahhoz, hogy értékkel és jelentéssel ruházzuk fel az állam tevékenységét, és ezt a polgári közéletre is kiterjesszük. A szimbolikus formákból építkező, helyi hagyományokból kinövő nemzeti ideológiák – az esszencialista felfogások – a köznapi nyelvhez hasonlóan pszichológiailag közvetlenek, de ugyanakkor társadalmilag elszigetelő hatásúak. A jelenkori történelem általános mozgásaiból építkező ideológiák – az epokalizmus – akárcsak a *lingua franca*, társadalmilag nem partikuláris jellegűek, viszont pszichológiai értelemben erőltetettek.” [...] (Clifford Geertz: ‘A forradalom után: a nacionalizmus sorsa az új államokban,’ ford. Jakab András, in uő.: Az értelmezés hatalma, Osiris, Budapest, 2001, 119-143. o., 127-129. o., kiemelés az eredetiben)

126 Ennek stratégiáihoz lásd például Szabó Márton: *Politikai tudáselméletek. Szemantikai, szimbolikus, retorikai és kommunikatív-diszkurzív értelmezések a politikáról* (Nemzeti Tankönyvkiadó Rt., Universitas, Budapest, 1998); vö. még „A történelmi valóság, vagy közönségesebben fogalmazva, az, ami az ember világában történik, nem független események halmaza, hanem pontos anatómiával és világos szerkezettel rendelkező képződmény. [...] Európa mára *deszocializálódott*, vagy ami ugyanaz, híján van az együttélést szabályozó érvényes, útmutató elveknek. Európa egyik része most az általa ‘újnak’ tekintett elveket igyekszik elfogadtatni; a másik pedig a hagyományos elveket igyekszik védelmezni. Hát épp ez a legékesebb bizonyíték rá, hogy az elveknek egyik csoportja sincs érvényben, és hogy elvesztették vagy meg sem szerezték elvi értéküket. Ha egy vélemény vagy norma valóban ‘kollektív érvényességet’ kapott, annak az ereje nem attól

A közösnek érzett kultúra megformálása és továbbhagyományozása mint a társadalmi szerveződések kötőanyaga, annál is sarkalatosabb kérdéssé válik, mivel az emberek egyre kisebb hányada kötődik csupán egyetlenegy, a születésével adott rokonsághoz, közösséghez, helyhez, életmódhoz stb. Eltűnőben vannak azok a szimbolikusan-normatívan szerveződő hagyományrendszerek, melyek cselekvésüket és erkölcsi orientációjukat életvezetésük teljességévé alakítanák. Tetteiket, választásaikat egyre inkább a formalizált, társadalmi intézmények által közvetített kultúra befolyásolja, nem pedig egy sajátos közösség, vagy hagyományrendszer informális kultúrája. Az „*exoszocializáció*”¹²⁷ általános folyamatában ma az emberek különös és jól megkülönböztethető hűséggel viseltetnek azok, illetve azok közösségei iránt, akikkel tudásuk, műveltségük, képzettségük, érdeklődésük alapján 'hasonszőrűnek' érzik magukat. Természetesen ezek a speciális (kulturális) közösségek is igyekeznek kialakítani a maguk normarendszerét, illetve a kulturális reprodukció során saját diszkurzív mezőjük sűrítésére és monologizálására törekednek, miáltal a jelenségek és jelentések kétértelmősége felett ellenőrzést gyakorolhatnak.

A társadalmi kötőerők bizonyos értelemben határkijelölőként, szűrőként, egyes esetekben a kirekesztés eszközeként működnek. Így van ez az irigység ambivalens jelenségével is. Az irigység és a tőle való félelem egyidős az emberi együttéléssel. A vágyak, tervek és tettek alakításánál, valamint végrehajtásuk-megvalósításuk közben is tekintetbe kell venni az irigységet kiváltó társas szempontokat.¹²⁸ Az irigykedő nem megfoghatatlan, eszményített,

függ, hogy meghatározott társadalmi csoportok mekkora erőfeszítéssel igyekeznek elfogadtatni vagy fenntartani. Épp ellenkezőleg: minden meghatározott csoport az említett érvényességekre hivatkozva igyekszik a lehető legnagyobb erőre szert tenni. Abban a pillanatban, amikor már harcolni kell egy elvért, akkor az már vagy még nem érvényes. És megfordítva, amikor teljesen érvényes egy elv, akkor nincs más teendő, mint hogy élni kell vele, hivatkozni kell rá, védekezni kell vele, éppen úgy, ahogy a nehézségi erővel bánik az ember. [...] Az érvényességek alkotják az igazi társadalmi hatalmat, mely anonim, személytelen és független minden csoporttól és egyéntől. De – megfordítva – ha egy eszme már elvesztette kollektív elvi mivoltát, akkor nevetséges és ijesztő benyomást kelt az, amikor valaki azt hiszi, hogy elég csak utalni rá, és máris igazolásra vagy erőre lel benne.” (José Ortega y Gasset: 'Elmélkedés Európáról,' ford. Csejtei Dezső - Juhász Anikó In: Uő: *Elmélkedések Európáról*, L'Harmattan Kiadó - Zsigmond Király Főiskola, Budapest, 2007, 62-64. o., kiemelés az eredetiben)

127 Vö. Ernest Gellner: *A nemzetek és a nacionalizmus*, ford. Barabás András (Napvilág Kiadó, Budapest, 2009), 49. sk. o., különösen a 65. o.

128 „Hogy az irigykedés mennyire társadalmi, azaz szükségszerűen valaki másra irányuló viselkedés, az abból is világosan kiderül, hogy az irigy ember a másik nélkül sosem tudna irigykedő lenni, mindazonáltal éppen ezzel a másikkal rendszerint nem akar társadalmi kapcsolatot kialakítani. A szeretetaktus, a baráti érzelmek, a csodálat – mindezek az odafordulások valaki máshoz – viszonzással, elismeréssel számolnak, valamilyen köteléket remélnek. Mindezt az irigy ember nem szeretné [...]. A tiszta irigylésaktust így képzelhetjük: minél alaposabban és intenzívebben foglalkozik az irigy ember a másikkal, annál inkább visszajut – az önsajnálzatban – saját magához.” (Helmut Schoeck: *Az irigység. A társadalom elmélete*, ford. Olay Csaba, Bertalan László Társadalomtudományi Könyvtár – Helikon Kiadó, Budapest, 2007, 17. o.)

a lehetőségeit és képességeit jócskán meghaladó dolgokra vágyik, hanem a konkrét, kézzelfogható, a sajátjaihoz képest kis pozitív differenciát mutató vágytárgyak vonzzák. A pusztá féltékenységgel ellentétben magát az érték(esség)et is tagadja, ha az más javai, képességei, tudása, merészsége, kíváncsisága stb. hatására születik. Az irigységnek azonban van egy semleges (vagy legalábbis kevésbé negatív) hatása is: bizonyos mértékig ösztökéli az emberi nemet, hogy „*becsvágytól, uralomvágytól vagy bírvágytól hajtva rangot szerezzen társai között*”.¹²⁹ Az 'igazságos társadalomról' szőtt utópiák és politikai eszmerendszerek nem számolnak ezzel az alapvető emberi törekvéssel, sem a javak halmozásának és a magánvagyon növelésének az irigykedést háritó-elterelő szerepével.¹³⁰ A hatalom decentralizálása, az önszerveződés felkeltése és ösztönzése – noha csakis egy már stabilan kialakított gazdasági- és normarendszerre alapozható – olyan új vágyakat, szükségleteket és lehetőségeket teremt, melyek folytonos táptalajául szolgál(hat)nak az akár társadalmilag is intézményesített irigységnek. Tovább bonyolítja a képet az irigységnek a társadalmi igazságosságban és az erkölcsi felháborodásban játszott ambivalens szerepe. Az ember bizonyos vágyairól és terveiről, illetve az ezek elérését szolgáló eszközökről és lehetőségekről önként lemond, amennyiben ezt társai is megteszik. A normatíve jóváhagyott cselekedeteket a társadalmi lelkiismeret koordinálja. Ám mindig lesznek olyan egyének, csoportok és közösségek, akik – önhibájukból, vagy önhibájukon kívül – nem tudnak (vagy nem akarnak) élni az önkorlátozás lehetőségével, illetve olyan marginális helyzetben vannak (akár tartósan), ami képességeiket, lehetőségeiket, vágyaikat, sőt, szélsőséges esetben akár közvetlen szükségleteiket tekintve sem teszi lehetővé számukra ezt. És természetesen ott van a másik véglet is: azok, akik rendelkezésre

129 Immanuel Kant: 'Az emberiség egyetemes történetének eszméje világpolgári szemszögből, Negyedik tétel' ford. és jegyz. Vidrányi Katalin, In U.ö.: *A vallás a pusztá ész határain belül és más írások* (Gondolat Kiadó, Budapest, 1974), 61-79. o., 66. o.

130 „A magántulajdon nem [feltétlenül – U.E.] a romboló irigység oka, ahogy az egyenlőség apostolai mindig be akarják beszélni nekünk, hanem szükségszerű védőfal az emberek között. Ahol nincsenek már irigylésre méltó anyagi javak, vagy ahol valamilyen okból kikerülnek az irigység látómezejéből, ott az ártó pillantás, az irigységgel teli, pusztító gyűlölet magára a fizikai személyre irányul. Szinte arra hajlunk, hogy a magántulajdon keletkezését a mások elsődlegesen megélt irigysége elleni védekező intézkedésként magyarázzuk.” (Helmut Schoeck: *Az irigység. A társadalom elmélete*, ford. Olay Csaba, Bertalan László Társadalomtudományi Könyvtár – Helikon Kiadó, Budapest, 2007, 100. o.); vö. még: „Igazolt tény [...], hogy az irigység révén felkeltett, társadalmi változásra irányuló étvágyat nagyon nehezen lehet újra elaltatni, megnyugtatni, megszüntetni, vagy akár csak biztonsággal végérvényesen kielégíteni. A szokásos mértéken túl felkeltett irigység egy csoportban, rétegben, népben öntörvényű, hamarosan magát tápláló hatalommá válik, olyan dinamikává, amelytől többé nem szabadulunk meg. [...] Mihelyt [...] [a politikusok, ideológusok stb. U.E.] politikai stratégiájukat az irigységre alapozzák, elemi érzések és mohóságok olyan önálló dinamikáját váltják ki, amelyet állandóan táplál az önsajnálattal érzése, s amely már nem engedi meg a kezdeményezőknek, hogy bármilyen határt hatalmukkal megvonjanak és betartsanak.” (Helmut Schoeck, *i.m.*, 421-422. o.)

álló javaik, képességeik, lehetőségeik stb. okán úgy érzik, rájuk nem vonatkozik az önkorlátozás. Az önkéntes és kölcsönös önkorlátozásból fakadó társadalmi kötőerőt tovább gyengíti egyrészt az a tendencia, hogy a főként a médiák által sugallt életstílusok inkább egy vágyott ideált mutatnak be, vagyis azt, hogy *milyen* életet szeretnénk élni, ahelyett, hogy abban igazítanának el (és arra mutatnának be alternatívákat), hogy a már rendelkezésre álló lehetőségeinkkel, eszközeinkkel és képességeinkkel *hogyan* és *miként* éljünk. Másrészt, a jelen társadalmak gazdasági mechanizmusai, technikai fejlettsége, szervezeti struktúrái és szervezési feladatai mindinkább eltávolítani látszanak egymástól az egyes egyéni teljesítményeket, illetve a társadalmi státusok elosztását. Ez természetesen még több feszültséget szül(het) az adott társadalmon belül.¹³¹

A gyűlölet, mint határkijelölő és tagságmeghatározó érzelem, szintén jelentős erejű társadalmi kötőerővé válhat. Az 'Én' és a 'Más(ik)' perszonális szintű megkülönböztetése, ami, mint azt korábban hangsúlyoztuk, kölcsönös egymásra utaltságban jön létre, egy csoportra, vagy egy közösségre átszarmaztatva, mint a 'Mi' és az 'Ők', illetve mint a 'Mi' és az 'azok' közötti megkülönböztetés érvényesül. A kollektív identitás-építés eszközeként persze sosem pusztán érzelmeként jelentkezik; racionalizált-ideologizált nézetek, vallásos meggyőződések, erkölcsi normák, szentesített társadalmi célok köntösébe bújtatva és azok táplálójaként, teljes világképek épül(het)nek rá. Gyűlölködő és gyűlölt, gyűlölködő és viszontgyűlölködő nem létezhetnek egymás nélkül. Ilyen értelemben sem létezőnk egyes számban. A gyűlölet retorikája a közösségen belül érvényesülni látott és gondolt szeretetre, bizalomra, szolidaritásra, empátiára stb. hivatkozva jelöli ki a mindenkori ellenségképeket, akikből / 'amikből' mindezek hiányoznak.¹³² A gyűlöletbeszéd ilyenformán mindig csak a saját csoportnak szól, kizárólag a 'mieink' számára dekódolható, nem szól az 'ők'-hez, még kevésbé az 'azok'-hoz. Monologikus, nem igényel dialogicitást.

131 „Nagyjából a második világháború óta meglepő új 'etika' rajzolódik ki: eszerint az irigykedő éppenséggel szalonképes. Egyre kevesebb egyén és csoport szégyelli magát irigységéért, ehelyett lelkükben axiomatikus bizonyítéknak tekintik a 'társadalmi igazságtalanság' létezésére, amelyet az ő javukra meg kell szüntetni. Egyszerre csak lehetségessé vált azt mondani anélkül, hogy elveszteni nyilvános átütő erőnk és hitelességünket: 'Irigyellek. Add nekem, amid van.' Az irigység ilyen nyilvános öngigazolása valami új. Ebben az értelemben beszélhetünk az irigység koráról.” (U.o., 260. o.)

132 „Mivel a gyűlöletbeszéd recitálójának is, hallgatójának is szem előtt kell tartania, hogy a közösségen belüli legfőbb morális érték a szeretet, ezért arra van szükség, hogy egyre lángolóbb szavakkal ecseteljük az ellenség azon aljas vonásait, amelyek révén az ellenség *önmagát* rekeszti ki a közösségből. [...] A gyűlölet eredendően alattomos volta abban nyilvánul meg, hogy mindkét fél a másikat tekinti a gyűlölködés kezdeményezőjének, önmagát pedig jónak és szeretetteljesnek látja és vallja, hogy azért kénytelen a *viszontgyűlöletre*, mert ellensége gyűlöli őt.” (Steiger Kornél: 'Gondolatok a gyűlöletideológiáról. Vannak-e válaszai a filozófiának korunk történelmi kihívásaira? In *Café Babel* (2000 [Szenny]), 38. szám, 13-21. o., 14. o., kiemelés az eredetiben; online letölthető: <http://www.cafebabel.hu/szamok/szenny/steiger>)

Az ember társas együttélése természetesen nem kizárólag csak a negatív kohéziós kötőerőkkel és az azokból következő feszültségekkel írható le. Erős társadalmi intézményeket, szilárd emberi kapcsolatrendszereket nem lehet jogi úton, törvényekkel előírni, legfeljebb működésüket a változó körülményekhez hozzáhangolni. A közösségek kialakulásának forrása nem a racionális döntés és az észérvek. Az emberek – túllépve személyes vonzalmaikon, benyomásaikon – közösségeiket és társulásaikat aracionális szempontok szerint, a kultúrájuk¹³³, illetve az egyetemes emberi értékek által diktált normák szem előtt tartásával igyekeznek kialakítani. A 'társadalmi tőke' az a készségünk és hajlandóságunk, mely segít abban, hogy a legkülönbözőbb csoportokban és közösségekben képesek legyünk együtt dolgozni embertársainkkal közös céljaink elérése érdekében; hogy konstruktívan bele tudjunk helyezkedni új és új közösségekbe; hogy mi magunk is életre akarjunk hívni újabb közösségeket, valamint lényeges szerepet játszik abban is, hogy egy közösség megváltozott, vagy éppen átalakuló belső rendjében is képesek legyünk együttműködni társainkkal. Ehhez a közösségen, valamint a teljes társadalmon belül kialakított és érvényesített, egymással harmonizáló, de legalábbis termékeny feszültségben álló, közös normák, *köz*-vélekedések, szokások kellenek, melyek megalapozzák azt a bizalmat, ami az egyéneket nem csak a rokonaikhoz és barátaikhoz, de tágabb ismeretségi köréhez is fűzi. A történelmi tapasztalatok, a kulturális különbségek, a vallási meggyőződések, vagy az érvényben lévő egyéb etikai rendszerek differenciái együttesen határozzák meg egy adott társadalom 'társadalmi tőkéjének', szolidaritásának és bizalomra alapozott közös cselekvéseinek mértékét. Ez jelenti azt a bázist, amelyre az erények előszobájának tekintett udvariasság¹³⁴, a jóakarat, az érvényben lévő társadalmi erények (pl. a tisztesség, a megbízhatóság, az együttműködési készség és a mások iránti kötelezettségek tudata stb.) és intézmények építhetők, amelyekbe az egyén, szocializációja

133 Vö. „A közösség [...] kulturális [...]: nem pontosan kidolgozott szabályok és előírások szerint hozták létre, hanem olyan etikai törvények és kölcsönös morális kötelezettségek ösztönzésére alakult ki, melyeket a közösség tagjai mindannyian a magukévá tettek. [...] a kultúra örökölt etikai szokások összessége.” (Francis Fukuyama: *Bizalom. A társadalmi erények és a jólét megteremtése*, ford. Somogyi Pál László, Európa Könyvkiadó, Budapest, 1997, 21. o.; 57. o., kiemelés az eredetiben)

134 Vö. „A jóindulat, a barátságos viselkedés, a melegszívűség, az önzetlenség hajlamának kiapadhatatlan forrása, és e tulajdonságok sokkal hatékonyabban építették a kultúrát, mint a kultúra közismertebb termékei, vagyis a részvét, az irgalmasság és az önfeláldozás. Mégis alábecsülik az előbbieket, és tényleg nincs valami sok önzetlenség bennük. E kis adagok összessége mégis hatalmas, erejük összege a legnagyobb erők közé sorolható. – Ekképp sokkal több boldogsággal találkozunk a világban, mint szomorú tekintettel, ha ugyanis jól számolunk, s nem feledkezünk meg az illendő viselkedés egyetlen pillanatáról sem, amelyekből mindennap sok van még a legnyomorúságosabb ember életében is.” (Friedrich Nietzsche: 'Emberi, túlságosan is emberi', ford. Török Gábor, In: *Uő: A vándor és árnyéka*, Göncöl Kiadó, Budapest, [1990], 91-340., 122-123. o., kiemelés az eredetiben); lásd még André Comte-Sponville: *Kis könyv a nagy erényekről*, ford. Saly Noémi (Osiris Kiadó, Budapest, 1998), 19-27. o.

során belenőve, mintát, motivációt és segítséget kap saját erényei gyakorlásához, jelleme kibontakoztatásához. Az ön-nevelés igénye ezen az alapon (vagy épp ezen alap hiányára-töredékességére adott válaszul) merül(het) fel. A 'társadalmi tőke'-felhalmozás nem erőltethető központilag, mintegy kívülről és felülről, noha bizonyos politikai, gazdasági és jogi intézkedések ösztönözhetik. Az emberek társulási hajlandósága (ha nem pusztán érdekérvényesítésről van szó) nehezen, vagy csak nagy árat megfizetve (pl. a közösség / a társadalom egészét érintő katasztrófák, traumák vagy tragédiák nyomán) alakítható ki. Emellett igen időigényes folyamat, sok vargabetűvel és tévúttal.¹³⁵

135 Vö. „Az individualizmus, a modern társadalmak legalapvetőbb erénye a szabad emberek büszke függetlenségéből kezd valamiféle zárkózott önzéssé fajulni, a személyes szabadság egyre inkább öncél, és az ember mit sem törődik mások iránti kötelezettségeivel. [...] Hogyan lehetséges, hogy míg a cinikus közöny kifejeződései hallatlanul megszorodtak, a civil társadalom a jelek szerint mégis egészséges? És ez utóbbi tény hogyan egyeztethető össze az individualista életszemlélet terjedésével? A válasz az *erkölcsi miniatürizálódással* van kapcsolatban: az emberek továbbra is részt vesznek ugyan csoportéletben, de maguk a csoportok kevésbé normaadóak, és kisebb bizalmi rádiust hoznak létre. Egészeben véve kevesebb a közös érték a társadalmakban, és nagyobb a versengés a csoportok között.” (Francis Fukuyama: *A Nagy Szétbomlás. Az emberi természet és a társadalmi rend újjászervezése*, ford. M. Nagy Miklós, Európa Könyvkiadó, Budapest, 2000, 73., 75. o., kiemelés az eredetiben)

MŰKÖDÉS KÖZBEN

Erkölc / morál / etika

A morál a világ értelmezésének egyik lehetséges, de (ma már) nem kitüntetett kódrendszere. A valóság egy bizonyos metszetét adja: a 'van' helyett a 'kell'-re és a 'legyen'-re irányítja a figyelmünket – a kötelességen, a felelősségen, a 'Más(ik)'-ban megmutatkozó idegen(szerű)ségen keresztül mindazt közel hozza az 'Én'-hez, ami nem ő, ami távoli, ami meghaladja őt. „[A] kérdésnek olyan formája ez, amely nem elégszik meg a valóság pusztán megismerő megragadásával, ugyanakkor megmarad az emberi vágyak és remények fürkészésén innen is. A szóban forgó kérdés semmilyen garanciát nem nyújt a válaszra; független a létezőnek, a kézzelfoghatónak a tudásától, de független a legtávolibbnak, a transzcendensnek, az abszolútnak a hitétől is – középtűt áll az élet rideg valósága és a víziószerű látomások eszményképei között; a valóságosnál mint olyannál nem leragadva, de annyira valóságyszerűen mégis, ahogy semmilyen elmélet és semmilyen vágy; a valóságosra figyelve és annak adottságai alapján kérdezve mindig, de annak a valaminek a valóságát szem előtt tartva mégis, ami az adott létezőben épphogy nem valóságos.”¹³⁶

Mint egyfajta világértelmezési módnak, az erkölcsnek is megvan a maga sajátos nézőpont-rendszere. Ahonnan és ahogyan szemléljük a dolgokat, az dönt arról, hogy *minek* látjuk, *hogyan* és *mire* alkalmazzuk azokat, illetve – szorosan az erkölcsnél maradva –, milyen értelemben beszélünk velük kapcsolatban 'jó'-ról és 'rossz'-ról, 'helyes'-ről és 'helytelen'-ről, 'érték(es)'-ről és 'értéktelen'-ről. A dolgok önmagukban nem mutatkoznak meg a számunkra. Fel kell ismernünk, hogy aközött, amit vizsgálódva megérteni próbálunk, és aközött, amit és amiként erre válaszolunk, „*reszponzív differencia*” van.¹³⁷ A pusztán érzékelés nem cserélhető fel a válaszoló odanézéssel és odafigyeléssel, amely a keletkező többletértelemhez képest mindig utólagos, megkésett és hiányos. Éppen ezért tévedés azt hinni, hogy az erkölcs kész válaszokat adhat minden felmerülő kérdésre és olyan normák rendszerét állíthatja elénk, amelyek tartalmilag pontosan és szabatosan kidolgozottak. Nincsenek olyan abszolút vagy kategorikus erkölcsi célok, melyek kitűzése és megvalósítása valamennyi körülmény ellenére, bármiféle motivációtól, az előzmények

136 Nicolai Hartmann: *Etika*, ford. Simon Ferenc (Noran Libro Kiadó, Budapest, 2013), 27. o.; vö. még: „*Az etika – optika.*” (Emmanuel Lévinas: *Teljeség és Végtelen. Tanulmány a külsőről*, ford. Tarnay László, Jelenkor Kiadó, Pécs, 1999, 7. o.; 59. o., online: https://issuu.com/borbelyandras/docs/levinas_teljesseg_es_vegtelen)

137 Vö. Bernhard Waldenfels: *A normalizálás határai. Tanulmányok az idegen fenomenológiájáról*, ford. Csátár Péter – Kukla Krisztián (Gond – Cura Alapítvány, Budapest, 2005), 88-89. o.

legkülönbözőbb csoportosításától függetlenül¹³⁸, mindenki számára egyformán elérendő lenne. A társas együttélés és a konkrét személyközi kapcsolatok tapasztalataiból formálódhatnak csak olyan morális követelmények, melyeket egy társadalom, vagy egy adott világnézet az elvont kötelességek univerzális szintjére emelve kezel, társadalmi normáin keresztül érvényesít, tagjai jellemét (karakter) formálva átörökít. A normák történeti beágyazottságát mindig szem előtt kell tartani.¹³⁹

Az erkölcs a mindennapokban folyamatosan a 'Mit kell tennem?' kérdésével szembesít, ám anélkül váltja ki a „*tenni-kelés*” (Hartmann) kényszerét, hogy akár a pontos cél(ok), akár a 'Hogyan?' tekintetében eligazítást nyújtana. Az erkölcsi kategóriák és normák abban segíthetnek, hogy szükségleteink, vágyaink, terveink tettekre váltását megelőzően olyan célokat előfeltételezzünk, illetve a világ dolgaival kapcsolatban olyan külső vagy belső állásfoglalásokat alakíthassunk ki, amelyek összhangban vannak a saját és a mások által birtokolt eszközökkel, és a saját és a mások által előfeltételezett célokkal. Ettől persze a cselekvés még nem válik automatikusan morálissá, hisz egyelőre megmarad a hasznosság szintjén. A szituációk szakadatlan láncolata, amely összefűzi önmaga és mások életeseményeivel, követelményeket állít az ember elé, melyek sok esetben túlmutatnak a hétköznapi rutin szükséglet- és hasznosság-szempontról elintézésén. A szituációk egészéhez, a bennük lejátszódó eseményekhez, szereplőikhez, a megoldásukban szerepet kapó lehetőségek és eszközök sorozatához érték-képzetek is kapcsolódnak, amelyek segítenek orientálódni és differenciálni.¹⁴⁰ Az erkölcsi gondolkodásmód és -kérdés mint gyakorlat,

138 „Hogyan nem látjuk, hogy, ha az esemény mindig utólag nyer magyarázatot, ilyen vagy olyan megelőző események révén, akkor, azonos körülmények között, egy teljes[en] különböző esemény épp oly jól magyarázható lenne másképpen kiválasztott előzmények – de mit is beszélünk? – ugyanazon, de a visszatekintő figyelem által másként kiszabott, másként szétosztott, végül másként észlelt előzmények révén? Előlről hátrafelé a múltnak a jelen általi, az oknak az okozat általi állandó újramintázása zajlik.” (Henri Bergson: 'A lehetőség és a valóság,' ford. Dékány András in U.ő.: *A gondolkodás és a mozgó. Esszék és előadások*, L'Harmattan Kiadó - Szegedi Tudományegyetem Filozófia Tanszék, Budapest, 2012, 75-87. o., 85. o.)

139 „A filozófiai etikának persze nem kell mindenben állást foglalnia. Nem az a dolga, hogy aktuális programokat fogalmazzon meg, hogy valamelyik oldalra álljon. Fordítva: épp az adottal, a pillanatnyival, a vitatottal szemben megőrzött elvi távolságtartása teszi szabaddá – kompetenssé arra, hogy egyáltalán hatást gyakorolhasson. [...] Az etika nem mondja meg közvetlenül, hogy az adott helyzetben, itt és most minek kell megtörténnie, hanem csak általánosságban: hogy hogyan menjen végbe, aminek végbe kell mennie. [...] Azon a területen belül, amire az etikai megfontolás kiterjed, a pillanat követelményei jelölik ki a mozgásteret. Az etika csak egy általános nézőpontot biztosíthat, ami alapján az aktualitás csak objektíve – mintegy madártávlatból – látható. [...] Nem az ember feje fölött átnyúlva alakítja az életet – épp ellenkezőleg: bevonja életének szabad, egyéni alakításába.” (Nicolai Hartmann: *Etika*, ford. Simon Ferenc, Noran Libro Kiadó, Budapest, 2013, 28. o.; 29. o.; 30. o.) Vö. a következő, 140. l. ábrájával!

140 „Az etikának így az volt a 'dolga', hogy az itt és mosttal törődjön, olyan alkalmakkal, amilyenek emberek között támadnak, a magán- és közélet ismétlődő, tipikus helyzeteivel. [...] A hagyományos etika minden parancsa és szabálya, ha tartalmilag még oly különbözőek is voltak, a cselekvés közvetlen környezetére való korlátozódás ilyen jeleit mutatja. [...] A most élők és a velem valamilyen kapcsolatban állók azok, akik

egy olyan nézőpont-rendszert működtet, amely már pusztán az eltérő látószögének köszönhetően más összképet mutat az adott szituáció összefüggéseiről. Emellett az etikai megközelítés mindig 'együtt kívánja látni' a mindenkori szituációt annak lehetséges kimeneteleivel, következményeivel, céljaival stb. Az erkölcs mint gyakorlat ettől (is) olyan nehéz. Az előzetességükbe és utólagosságukba egyaránt beágyazódott helyzetek és események gyakorta vezetnek nem várt következményekhez, a tettek váratlanul adódnak össze, vagy oltják ki egymást – ismeretlen irányokba visznek tovább.¹⁴¹ Emellett, az emberi természet megnyilvánulásainak rendkívüli változatossága is okozhat váratlan helyzeteket. Miközben folyamatosan másokhoz alkalmazkodunk, kényszerűen igazodunk, vagy kölcsönösen és önszántunkból együttműködünk velük, azonközben igyekszünk megőrizni és kifejezésre juttatni önmagunkat, hogy ne váljunk mások vágyainak, terveinek és szándékainak pusztá tárgyiasult eszközeivé. Az 'Én'-kifejezés mint megnyilatkozás és mint állásfoglalás csak az 'Én' és a 'Más(ik)' különbségének fölismerésével lehetséges. Ebbe az én és az ön (az önmaga számára mássá vált én) differenciálása ugyanúgy beletartozik, mint az én és a dolgok, illetve az én és a külvilág megkülönböztetése.¹⁴² Öntudatomon keresztül vagyok képes otthonosan időzni a világ idegen(szerű)ségében, birtokba venni, megismerni és kezelni a dolgokat, jelenségeket. Közben azt is felismerem, hogy mások számára ugyanolyan 'Más(ik)' vagyok, mint ők nekem. Ilyen formán váratlan, előre megjósolhatatlan.¹⁴³

Az 'Én' és a 'Más(ik)' valódi találkozása nem viszony-szerű, pontosabban nem a viszonyulás és a viszonyítás, nem a 'Más(ik)'-ban jelentkező idegen(szerű)ség megszelídítése és az 'Én'-be (az azonosba / az ugyanazba) történő integrálása¹⁴⁴ adja lényegét. Az 'Én' és a 'Más(ik)'

igényeket támasztanak viselkedéssel szemben, mivel befolyással van rájuk, hogy valamit megteszek-e, vagy sem. Az erkölcsi univerzum kortársakból áll, és jövőhorizontja azok várható élettartamára korlátozódik.” (Hans Jonas: 'Az emberi cselekvés megváltozott természete [1979], ford. Györffy Miklós In *Környezet és etika. Szöveggyűjtemény*, [Szerk.: Lányi András - Jávor Benedek], L'Harmattan, Budapest, 2005, 25-36. o., 28-30. o.)

141 „A tett, ha egyszer végbement, a valóság része lesz, s nem lehet többé meg nem történtté tenni. [...] Hatásai egyre szélesebb körökként rajzolódnak köré – létjellege önmegsokszorozó létjelleg.” (Nicolai Hartmann: *Etika*, ford. Simon Ferenc, Noran Libro Kiadó, Budapest, 2013, 28. o.)

142 Vö. Emmanuel Lévinas: *Teljesség és Végtelen. Tanulmány a külsőről*, ford. Tarnay László (Jelenkor Kiadó, Pécs, 1999), 19-20. o.

143 „[...] Ha azt akarjuk, hogy értelmes legyen életünk, szükséges, hogy birtokában legyünk önmagunknak, s ne legyünk mások terveinek, szándékainak és vágyainak pusztá teremtményei, ez pedig megjósolhatatlanságot követel. Így olyan világ részei vagyunk, amelyben egyszerre próbálkozunk azzal, hogy a társadalom többi részét megjósolhatóvá, önmagunkat pedig megjósolhatatlanná tegyük [...]. [A]z emberi élet egyik vonása a folytonos ellenpélda-termelés.” (Alasdair MacIntyre: *Az erény nyomában. Erkölcsméleti tanulmány*, ford. Bíróné Kaszás Éva, Osiris Kiadó, Budapest, 1999, 146. o.)

144 „A Más mássága, radikális heterogenitása csak akkor lehetséges, ha a Más a viszony egy olyan eleméhez képest más, mely lényege szerint megmarad a kiindulópontban, a viszony kezdeteként szolgál, és nem relatív,

valódi találkozása túllép a világ dolgaival kialakított mindennapi tapasztalatainkon, hiszen nem a ráismerés, az értelmezés vagy a reflektív birtokbavétel logikája működteti. Mindez ahhoz szükséges, hogy az általános fogalmi kategóriáink egyikébe-másikába illesztett dolgokkal és jelenségekkel valamiféle rezponzív-kooperatív viszonyba kerülhessünk. (Szorosan az emberi együttélésre vonatkoztatva: önmagunk észleleteiből, érzéseiből, vágyaiból kialakult személyes belső tudásunk, a testi valónkból származó tapasztalataink, empátiánk segít[het] abban, hogy a 'Más[oka]t' magunkhoz hasonlónak, cselekedeteiket többnyire bejósolhatóknak és értelmezhetőnek tekintsük.) A viszonyulás-viszonyítás mozzanata csakis az egészből kiemelt, arról leválasztott tulajdonságok, ismérvek, jellegzetességek stb. tudatos 'munkába vétele' árán, a figyelem fókuszálásával lehetséges. Ezzel szemben az 'Én' és a 'Más(ik)' valódi találkozása olyan tapasztalás-együttes, amely nem elégszik meg a legkülönbözőbb helyzetekben, kategóriákban és funkciók mentén szétdarabolódott ismeretek esetlegességével és azok birtokba vételével. Az 'Én' és a 'Más(ik)' valódi találkozását az aszimmetria jellemzi: sosem követelhetek annyit a 'Más(ik)'-től, mint önmagamtól. „Az életutak sokszorosán kereszteződnek egymással. Számítalan emberrel találkozunk, de csak kevesen vannak köztük olyanok, akiket erkölcsi értelemben valóban 'látunk' is, kevesen, akiket életünk részesének tekintünk [...]. És fordítva is: mennyire kevesen vannak, akik minket 'látnak!' [...] Persze nem mindenkinek kell, nem mindenkinek lehet a másik emberbe belemerülnie, illetve belefelejtkeznie. A mélyebb társ-jelleg minden bizonnyal egyedi és kivételes jelenség.”¹⁴⁵

Azt a néhány keveset leszámítva, akiknek életünk során ilyen aszimmetrikus, teljes felelősséggel tartozunk, morális kötelezettségeink a lehetőségek körén belüli kiegyensúlyozottságra és kölcsönösségre épülnek. Nevezhető ez egyfajta tárgyilagosságnak is, amelynek segítségével a döntéseinket és cselekvéseinket motiváló, azokat irányító sokféle, tárgytól és helyzettől függő szempontunkat a morális 'jó'-ra vonatkoztatva rendszerezzük. Konkrét helyzetekben, döntéseinkkel és cselekedeteinkkel, bizonyos korlátozott felelősségek felvállalása jár együtt, melyek súlyát és horderejét

hanem abszolút módon Ugyanaz. *A viszony egy eleme csak mint Én maradhat meg abszolút módon a kiindulópontban.* Ennek lenni annyit tesz, mint – egy viszonyrendszer révén fenntartott bármiféle individuáción túl – az azonossággal tartalomként rendelkezni. Az én nem olyan lét, mely mindig ugyanaz marad, hanem amelynek a létezése abban áll, hogy mindama dolgokon keresztül, amelyek megéssnek vele, azonosul, újra és újra azonosnak találja magát.” (Emmanuel Lévinas: *Teljesség és Végtelen. Tanulmány a külsőről*, ford. Tarnay László, Jelenkor Kiadó, Pécs, 1999, 19-20. o., kiemelés az eredetiben)

145 Nicolai Hartmann: *Etika*, ford. Simon Ferenc (Noran Libro Kiadó, Budapest, 2013), 39. o.

igyekszünk a valósághoz hangolni.¹⁴⁶ Az igazságosság, a korlátatlan szabadság igényeinek tudatos számításba vétele, embertársaink személy-voltának és az ebből következő jogainak tiszteletben tartása ugyan segíti, de nem teszi automatikusan erkölcsileg helyessé és jóvá a velük szembeni viselkedésünket. A morális elvek szerinti cselekvés lehetőleg számol a valóság összetettségével, soknézőpontúságával, az áttekinthetlenségéből fakadó kiismerhetetlenséggel.¹⁴⁷ Vágyaink, választásaink, cselekedeteink értékvezéreltek – ebből is fakad különbségük. Vagy épp különösségük.

Az etika, valamennyi szintjén (mint leíró, mint előíró és mint metaetika) azokat az elveket, eszközöket és gyakorlatokat vizsgálja, amelyek átsegíthetik az embert aktuális állapotából egy potenciális állapotába; megteremti a kapcsolatot 'az ember-amiképpen-van' és 'az ember-amivé-lehetne' alapvető ellentéte között, azáltal, hogy meghatározza az emberi élet lehetséges célját. A normatív etika az erkölcsi értelemben vett 'jó', 'helyes' és 'kötelesség' mibenlétére kérdez rá, illetve arra, hogy hogyan és miért éljünk velük, hogyan és miképp valósítsuk meg őket életünkben. (Ezen a szinten belül külön csoportot alkot az alkalmazott, szakmai és hivatásetikák köre.) A deskriptív etika – anélkül, hogy állást akarna foglalni az adott cselekvéssel, viselkedéssel, előírással, normával, vélekedéssel, ítélettel, életmóddal stb. szemben, a rá vonatkozó erkölcsi értelemben vett ('jó' és 'rossz' stb.) minősítés segítségével –, azt vizsgálja, hogy ezek milyen változataikban léteznek az egyes emberi kultúrákban. A metaetikai vizsgálódások az etika mint tudomány „*alapfogalmairól és megalapozási formáiról tesznek állításokat. [...] [A]z etikai kijelentések csak akkor alapozhatók meg, ha az igazságra is igényt tartanak. Másodszor maguk ezek a metaetikai kijelentések nem normatív kijelentések, és nem is a tényleg elfogadott normarendszerek*

146 „[...] cselekedeteinknek a következmények összességéhez való igazítása tájékozódás-képtelenné teszi az embert, kiszolgáltatja bármely kísértésnek és bármilyen manipulációnak. [...] erkölcsi felelősségünk csak akkor konkrét, bizonyos és csak akkor nem manipulálható tetszőlegesen, ha egyszersmind korlátozva is van, vagyis nem abból indulunk ki, hogy mindig minden egyes cselekvésünk és mulasztásunk következményeinek összességéért kellene felelnünk. [...] Fontos, hogy a jó és a rossz cselekvés között aszimmetrikus viszony van. Olyan cselekvési mód ugyanis nincsen, amelyik mindig és mindenütt 'jó' lenne. Hogy egy cselekvés jó-e, az mindig a körülményeinek összességén múlik. [...] Vannak viszont olyan cselekvések, amelyek mindig és mindenütt rosszak, tekintet nélkül a körülményekre, mert semmibe veszik a másik ember öncél voltát és méltóságát.” (Robert Spaemann: *Erkölcsi alapfogalmak*, ford. Maleczki József, Egyházfórum Alapítvány, Budapest, 2001, 73-74. o.; 75. o.; 76. o.)

147 Vö. Max Weber „érzületetika” és „felelősségetika” fogalompárjával. Lásd: Max Weber: 'A politika mint hivatás' [1919], ford. Wessely Anna In: *POLITIKAI FILOZÓFIA. Szöveggyűjtemény* (Szerk.: G. Fodor Gábor) (Rejtjel Kiadó, Budapest, 2001), 223-235. o., különösen a 229. sk. o.; vö. még Robert Spaemann, *i. m.*, 67. sk. o.

*puszta leírásai. [...] [A] metaetikai feltevések általános keretet jelölnek ki a filozófiai etika számára [...].*¹⁴⁸

Sokféle etikai rendszer létezik, ám ez a sokféleség nem jelentkezhethet az egyes etikákon belül úgy, mint a parancsok, követelmények és értékek heterogenitása. Egyes fogalmak és kategóriák választása egyrészt megteremti az adott etika belső tartalmi egységét, másrészt automatikusan kizár más etikákhoz tartozó fogalmakat és kategóriákat. Ilyen formán az egyes etikák által kinyilvánított 'igazság' értelmezése és megvalósítása is eltérő.¹⁴⁹

Miközben választásainkat, vágyainkat döntésre, képzeiteinket és terveinket pedig tettekre váltjuk, megerősödik bennünk annak érzése, hogy hatni tudunk a világra, hogy az a tevékenységünk által (is) nyer formát, válik valósággá. Ám a valóság ilyen értelemben közösen megformált tudata abból is fakad, hogy cselekvéseinknek, külső és belső állásfoglalásainknak, egész életvezetésünknek értékek tucatjait tulajdonítjuk. Ezek az értékek, illetve értékességük érzete és tudata¹⁵⁰ már előzetesen működik bennünk, miáltal a világ jelenségeit, puszta tények egymás után sorjázása helyett igazolások és cáfolatok, elismerések és elutasítások, kihívások és megfelelések kifejeződéseként értékeljük (sic!). Hogy mit, hogyan és miért tekintünk értékhardozó és azt megvalósító alternatívának, azt nem mindig a józan ész, a hasznossági szempontok stb. döntenek el; szerepet játszanak bennük az adott társadalom kulturális hagyományainak 'hátterét' alkotó szándékok, beidegződések, minták.¹⁵¹ Általában olyan előfeltevések, illetve vélekedések eredménye, melyek sokrétűen

148 Michael Quante: *Bevezetés az általános etikába*, ford. Drimál István (Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2012), 20-21. o.

149 „Minden kornak megvannak a maga 'érvényesülő igazságai'. [...] Az érvényesülő igazságoktól azonban különböznie kell az 'igazságnak' mint olyannak – az ideális követelménynek, amely a kor minden tudása mögött ott áll; egy általános követelménynek, amely mindig csak részlegesen teljesül, de amelyet a filozófiának mint általános kritériumot kell vizsgálnia. Éppígy, minden kornak és minden népnek megvan a maga 'érvényesnek tartott morálja' – utalva a 'pozitív tudomány' fogalmára –, a maga 'pozitív morálja'. Érvényes előírásoknak egyfajta rendszere, amelyeknek az emberek alávetik magukat, s amelyeket abszolútnak ismernek el. [...] Az etika a maga általános, ideális jó-követelményével, az összes pozitív moráltól elkülönül, mint ahogy másrésztől az összes különös morálban jelen is van és azok előfeltételül is szolgál. [...] [A]z érvényesülő morál és az etika közt fennálló viszony [...] egyfajta belső viszony [...]. Nem létezik olyan érvényesülő morál, amely ne törekedne rá, hogy abszolút morállá váljon. Sőt, az érvényesülő morál csak annyiban 'érvényes', amennyiben hisz az abszolútságában.” (Nicolai Hartmann: *Etika*, ford. Simon Ferenc, Noran Libro Kiadó, Budapest, 2013, 64. o.)

150 „Értéktudat”-hoz és „értékkézés”-hez lásd. Nicolai Hartmann, *i.m.*, 79. sk. o.

151 Vö. „Minden olyan explicit kijelentésnek a mélyén, melyet egy nép a művészete, vallása, építészete, törvényhozása révén tesz, meghúzódik a szándékok félhomályos szellemi régiója, amely csak nehezen tudatosítható. [...] Mikor a múlt nagy, tagolt formába öntött emlékeit olvassuk, észrevesszük, hogy hiányzik belőlük valami, ami a kortárs irodalom tagolt formájú emlékéét kíséri. A sokféle szándék és tevékenység zaja elcsitult, nem hallható az implikációk döngicsélése, ami a jelenben mindig körülvesz bennünket [...]. A múlt varázsa részben a csendjében rejlik – az implikációk zavaró zibongása nem hallatszik, ránk már csak az maradt, amit hiánytalanul megfogalmaztak, amit pontosan szavakba öntöttek. A múlt melankóliája viszont részben abból fakad, hogy tudjuk: az implikációk megörökíthetetlen zsongása akkor, egyszer, ott hallható volt,

ötvözik magukba a legkülönbözőbb forrásból származó – részben tudatosuló, részben viszont tudattalanul bennünk működő – hiteket, véleményeket és meggyőződéseket; személyes tudásunkként megőrződött tapasztalatainkat egyes személyek viselkedéséről pró és kontra, bizonyos általános érvényüként elsajátított, hallgatólagosan tudott társadalmi normákat és igazságokat, illetve az adott kor és/vagy társadalom egészében és tagjaiban – ha nem is egyformán – működő, fogalmilag kifejezhetetlen „*morális hallgatólagos tudás*”-t.¹⁵²

Az erkölcsi elvek és morális értéképzetek csak a konkrét társadalmi intézményrendszerek talaján kibontakozó, egy már valamilyen módon megformált 'valóság'-ba ágyazottan bírnak jelentéssel és mozgósító erővel, mivel normatív erejük mindig valami nem, vagy csak részben és nem kielégítően megvalósult dologra, magatartásra, cselekvési irányra, egyszerűen a 'kellés' jövőidejűségére hívja fel a figyelmet. Ebből fakadóan, ugyan felszólító, ámde nem kényszerítő jellegűek. A 'valóság' bejáratott, mi több, értékesnek tekintett normalizálási folyamatai teremtik meg az alapot a morális elvek érvényesítéséhez.¹⁵³

de nem maradt nyoma – mulandóságában érezzük emberi voltát. [...] Én az erkölcsök fogalmán egy kultúra implikációinak méhkasdöngicsélését értem. Arra a nehezen megfogható kontextusra gondolok, amelybe a kultúra egyes explicit megnyilvánulásai beágyazódnak. Ez a félig kimondott, kimondatlan vagy kimondhatatlan értékítéletek szférája. A legapróbb cselekedetekben sejlének fel, olykor a dekoráció vagy az öltözködés művészetében, olykor a beszéd lejtésében, egyes gesztusokban, a hangsúlyban és a ritmusban, egyes szavak gyakori vagy az eredeti jelentéstől eltérő használatában. Ezek azok a tényezők, amelyek – akár jó az, akár rossz – egy kultúrába tömörítenek egy népet, és megkülönböztetik a többi kultúrák képviselőitől. A kultúrának olyan részét alkotják, amely nem azonos a művészettel, a vallással, a morállal vagy a politikával – ezekkel a kifejezett és tagolt formákat öltő kulturális szférákkal –, de összefügg velük. Általuk módosul; módosítja őket; általuk van; s azok általa vannak. Ebben a szférában a gondolkodás nélkül elfogadott előfeltevés a vezérelv, ami többnyire erősebb az ésszerűségénél. [...] [A] bonyolult kultúrákban az erkölcsöknek nem egyetlen, kizárólagos rendszere uralkodik, hanem több, egymással szembenálló ilyen rendszer van, s [...] egy adott kultúra feladatainak egyike épp az effajta ellentétek összeegyeztetése. [...] [A]z erkölcsökkel kapcsolatos álláspontunkban egy sajátos valóságfelfogás tükröződik. [...]” (Lionel Trilling: ‘Az erkölcsök, a morál és a regény’, ford. Árokszállásy Zoltán In U.ő.: *Művészet és neurózis* (Európa Könyvkiadó, Budapest, 1979), 21-41. o., 21.; 22-23.; 24. o.)

152 Vö. „Bizonyos mértékig megválaszthatjuk létezési módjainkat, bizonyos mértékig beleszületünk azokba, részben pedig a tapasztalat arra ösztökélhet bennünket, hogy felcseréljük az egyiket a másikra. [...] De éppen a meggyőzések ilyen hatalmas dagálya és apálya közepett rögzülve megmarad egy mélyebb, titkos privát hit, amely körül folyamatosan forgunk; a köteleességek olyan szabálygyűjteményét követjük véges-végig, melynek annyira nem vagyunk tudatában, hogy egyetlen egy betűjét sem tudnánk megfogalmazni.” (Polányi Mihálynak Mannheim Károlyhoz 1944. május 2-án írt levelét idézi Szívós Mihály: *A személyes és a hallgatólagos tudás elmélete. Előzmények, keletkezéstörténet és új távlatok*, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2005, 94. o.)

153 „Ahhoz, hogy a való világban helyet találjunk jogszerű parancsolatok készletének, először az szükséges, hogy a valóság elvi koherenciáját tételezzük. Ha a valóság önkényes, véletlenszerű, kaotikus, nem tud egyetlen törvénynek sem érvényt szerezni, és nincs is szüksége törvényre. Csakis a dolgok *objektív* összetartozása, a lét és a jelentés szüntelen egybeesése teszi lehetővé a következetesen megépített viselkedést. [...] Erkölcsi szigor is csak úgy képzelhető el, ha feltesszük, hogy olyan világban mozgunk, ahol *csupán* ami szükséges, az lehetséges. [...] nekünk is hinnünk kell a világot összefoglaló egyenletben, mert csak ekként törődhetünk azzal, hogy *helyesen* mozogjunk benne. [...] Más szóval a rendnek, ha van, *teljesnek*

A társadalmi valóság változásai új és új szükségleteket, szükségességeket, feltételeket és feladatokat teremtenek, melyek közös alakításában a normák is szerepet vállalnak. A morális elvek rajzolta rend összetett: többszintű, az időben szétszórtan gyökerező¹⁵⁴ hagyományoknak, igényeknek és szükségszerűségeknek engedelmessé válik, miközben helyet kell hogy adjon a vélemény- és tapasztalatcseréből is következő kísérletezésnek, valamint a véletleneknek. Az erkölcsi szabályok és előírások elsajátítása – legyenek azok történelmi szempontból akármennyire is változóak – adott közösség(ek)hez kötődik; az egyén csak más egyének között, a morális jellegű cselekvésnek egyszerre objektumaként és szubjektumaként, tehet szert működő-működtethető (vagyis fejleszhető, bővíthető és élő módon ható) erkölcsi tudatra.¹⁵⁵ A kultúrába ágyazott moralitás közösen megformált „vaskos” halmazával rendelkezünk, mely a lassú és folyamatos történelmi változásoknak engedve alakul, illetve kialakítódik. Lényegében olyan szabályok és követelmények gyűjteménye ez, mely a mindennapi élet sokérdekű-soknézetű, számos kifutási irányú társulásait, szerződéseit és kompromisszumait egyengeti. Azonban speciális helyzetekben

kell lennie.” (Andrei Plesu: *A madarak nyelve*, ford. Horváth Andor, Jelenkor Kiadó, Pécs, 2000, 24-25. o., kiemelés az eredetiben)

154 Vö. „Ha olyan történelemfogalomból indulunk ki, amely az elmúltakat nem lezárt és önmagukban nyugvó tények összességének tekinti, s a történelmet nem valamiféle rétegtanilag ábrázolható struktúra analogonjának, akkor az erejét vesztett hatalmat még mindig el kell fogadnunk erőnek, a feledésbe merülést pedig potenciális anamnézisnek. [...] A történelem elsődlegesen nem az ‘ami még nincs’, az ‘ami most van’ és az ‘ami nincs többé’ diakron szekvenciáiban zajlik, hanem szinkron mellé- és alárendelésekben.” (Hans Blumenberg: *Hajótörés nézővel. Metaforológiai tanulmányok*, ford. Király Edit (Atlantisz, Budapest, 2006), 113. o.; 126-127. o.)

155 „[...] a hol és kitől lényegi kérdés mind az erkölcsi elvek tartalma, mind az erkölcshez való viszony tekintetében. E felfogás szerint a moralitás lényegi sajátossága, hogy szabályait valamilyen konkrét közösségben, annak életformáján keresztül leszűrve tanuljuk meg. Természetesen ez nem zárja ki azt, hogy több közösség is azonos vagy hasonló szabályokat tekintsen érvényeseknek; különösen, ha a közösségek történelme egymásba fonódik, vagy ugyanazokat a kanonizált szövegeket tekintik irányadóknak. A legtöbbször azonban lesznek megkülönböztető jegyek az erkölcsi szabályok egész rendszerét tekintve. Ezek a különbségek általában akkor alakulnak ki, amikor valamely közösség tagjai eltérően reagálnak azokban a nehéz helyzetekben, határesetekben, amelyek megkérdőjeleznek vagy újraértelmeznek bizonyos részszabályokat. Ezenkívül az erkölcsi szabályok továbbadása, tanítása szorosan kötődik egy adott intézményrendszerhez. [...] Tehát az általam elsajátított erkölcsi szabályok soha nem egy általánosan vett moralitás előírásai, hanem mindig egy speciális, konkrét társadalmi rend termékei. [...] azok a javak, amelyekre hivatkozással az erkölcs előírásait végső soron igazoljuk, önmagukban is társadalmilag meghatározottak. E javak élvezetéhez elválaszthatatlanul hozzátartozik egy bizonyos típusú közösségi élet a maga egyedi társadalmi viszonyaival, ennél fogva ezek a javak csak az adott viszonyok között bírnak számomra értékkel. [...] Ebből az következik, hogy az erkölcs melletti elkötelezettségem igazolását csak a saját közösségemen belül kereshetem; ha megfosztanának a közösségi élettől, akkor nem is lenne okom erkölcsösnek lenni. Továbbmegyek: az erkölcs kívánalmainak való megfelelés nehéz feladat mindannyiunk számára; ha nem így lenne, nem lenne rá akkora szükségünk. [...] csak azért lehetek én magam morális ágens, mert mi azok vagyunk; szükségem van az engem körülvevő közösségre azért, hogy megerősítsen vagy segítsen legyőzni a gyengeségeimet. Az egyes ember csak közösségben válik képessé arra, hogy erkölcsi lény legyen; az erkölcsöt a közösségi lét hozza létre.” (Alasdair MacIntyre, ‘Erény-e a patriotizmus?’, ford. Musza István In *Café Babel* (2005 [Szív]), 51. szám, 39-47. o., 42-43. o.; online letölthető innen: <http://www.cafebabel.hu/szamok/sziv/macintyre>)

és nagyobb társadalmi átalakulások kapcsán olyan univerzális erkölcsi elvek „vékony” készletét igyekszünk kialakítani, melyek intenzitásukban megalapozó és összetartó erővel bírnak.¹⁵⁶ Elődeink és a magunk erkölcsi eszményei és fogalmai különböznek. „[S]emmi sem kevésbé nyilvánvaló, mint az összes érték relativitása. Minthogy teljesen világos, hogy számos érték viszonylagos, ugyanakkor azt is érezzük, hogy közülük néhány nem az, és semmilyen körülmény, semmilyen kulturális sajátosság nem engedi meg, hogy ellentmondjunk nekik. Ezért nem nehéz megértenünk Buddha, Szókratész vagy Jézus erkölcsi tanítását, még akkor sem, ha évezredek választanak el tőlük. Ezzel az állítással talán nem mindenki ért egyet, de a gyakorlatban úgy cselekszünk, mintha elfogadtuk volna. [...] Tudatosan vagy sem, mindnyájan olyan kritériumokra hivatkozunk, amelyek lehetőséget nyújtanak számunkra, ha nem is a jó és a rossz, de legalább a jobb és a rosszabb megkülönböztetésében. [...] a jó koncepciója nem maradt érintetlen a századok folyamán. [...] Az első ellentmondás, hogy a kanti szókészletet használjuk, a heteronómiából az autonómiába való átmenet lenne, vagyis egy olyan állapotból, amelyben egy kívülről jött törvénynek engedelmeskedünk, abba az állapotba, amelyben magunk állítjuk fel.”¹⁵⁷ Az antikvitás vagy a középkor embere számára, természetesen jócskán leegyszerűsítve, a törvény forrása vagy a kozmikus rendben, vagy az isteni kinyilatkoztatásban rejlik. Ezért a régiek szerint az ember annál erényesebb, minél jobban alkalmazkodik, illetve minél nagyobb összhangban cselekszik a kívülről kapott törvénnyel. „A modernek szerint viszont nem érdem, ha csak egyszerűen engedelmeskedünk a törvénynek: az erény a szabadsággal kezdődik [...], ha a kérdéses cselekedet saját akaratom gyümölcse.”¹⁵⁸ A második vonás, amely a jó két koncepcióját elválasztja, az objektivizmusból az interszubjektivizmusba való átmenet. A régi világban az ideál a jó élet eszménye, amely nem zárja ki, de nem is tematizálja a másokhoz fűződő kapcsolatokat. A bölcs inkább az, aki elvonultan él [...]. Istent szeretni [a kereszténységtől kezdve – U.E.] nem más, mint felebarátodat szeretni; könyörületet szeretet nélkül a hit nem elegendő. Isten az emberi másságon keresztül nyilatkozik meg az embereknek. Az eszményi nem a kiválóság vagy a tökéletesség, hanem a jótékonyság, amely szükségszerűen emberek közötti kapcsolat. [...] az emberiség nyugati

156 Vö. Michael Walzer: ‘Morális minimalizmus’, ford. Boros János In *Iskolakultúra* (2007), 3. szám, 84-93. o.; online: http://real.mtak.hu/57163/1/EPA00011_iskolakultura_2007_03_084-093.pdf, letöltés: 2018.08.20.

157 Tzvetan Todorov: *A rossz emlékezete, a jó kísértése. Mérlegen a XX. század.* Ford. Bethlen József (Napvilág Kiadó, Budapest, 2005), 132-133. o.

158 A törvénynek, illetve a parancsnak való engedelmisség különbségéhez lásd Nicolai Hartmann: *Etika*, ford. Simon Ferenc (Noran Libro Kiadó, Budapest, 2013), 78-79. o.

felének egész fejlődése, a reneszánsztól a felvilágosodásig a jóindulat és a jótékonyság megóvásából áll, valamint kiszabadításából az eredeti isteni támogatás alól. A humanisták számára a jó kizárólag az emberi közösség kebelén belül létezhet, nem pedig az elszigetelt egyénben.”¹⁵⁹

Személy / erkölcsi személy

Az ember mint 'személy' fogalma, hétköznapi jelentésében problematikusnak bizonyul. A 'személyiség' egy ember mindazon fizikai, lelki, szellemi tulajdonságainak és sajátságainak összességét jelenti, melyek őt egyedivé és egyénivé teszik, és amelyek által 'személy'-ként léteznek. A személyként létezés tehát valamiképpen az ember egészlegességét és teljességét feltételezi. Ám ahhoz, hogy az ember 'személy'-ként létezzen, egyrészt már rendelkeznie kell én-tudattal, illetve öntudattal – önmaga azonossága és a 'Más(ik)' idegen(szerű)sége közötti differencia felismerésével birtokba kell hogy vegye a világot. Másrészt, ahhoz hogy ezt megtegye, rá kell ébrednie saját potencialitására – cselekednie kell. Azonban a tettek sosem önmagukban állnak, nem a semmiből keletkeznek és nem is a semmibe tartanak. A tettek más emberek cselekedeteire adott válaszok, reakciók, visszakerdezések. Mint ilyenek, véleményt, kritikát, kiegészítést, felvetést, illetve értékítéletet közvetítenek. De a 'Más(ik)'-at sosem a maga teljességében és egészlegességében, nem 'személy'-ként szólítják meg, és nem is így felelnek neki. Nem is igen tehetik, hiszen meghatározó tulajdonságainkat annyiféle szerepen, funkción, jogokon és kötelességeken stb. keresztül érvényesítik, karakterünket a legkülönbözőbb előfeltételeket magukba gyűjtő helyzetek háttéré előtt rajzolják ki. A 'személy' létezése és lényege ilyen formán különválik. A 'Mi vagyok?' kérdésre adott válasz a differencia hangsúlyozása; hogy lehettem volna valami más, mint ami vagyok.

A problémát tovább bonyolítja, hogy az 'Én'-nek mint személynek a mindenkori önazonosságából (is) fakadó öntudata, 'ugyanazsága' ellentétben áll azzal, hogy képes (sőt, képesnek kell lennie) a változásra. Röviden: miként lehet egy minden mástól különböző önmaga ugyanaz, ha közben folyamatosan változik? Az 'Én' mint ugyanaz és a 'Más(ik)' a személy-viszony kialakulásában és fenntartásában folyamatosan egymásra utalt. A

159 Tzvetan Todorov: *A rossz emlékezete, a jó kísértése. Mérlegen a XX. század.* Ford. Bethlen József (Napvilág Kiadó, Budapest, 2005), 133-134. o. Vö. még: „[...] a legjobb, ha a morális haladást növekvő érzékenységgént gondoljuk el, növekvő felelősségvállalásként emberek és dolgok egyre tágabb köreinek szükségletei iránt.” (Richard Rorty: *Megismerés helyett remény,* ford. Boros János, Jelenkor Kiadó, Pécs, 1998, 78. o., kiemelés az eredetiben)

'személy' fogalomban jelentkező viszonyosság értelmében, az egymást személynek tekintő emberek kölcsönösen előfeltételezik egymás öntudattal-önazonossággal bíró 'személy' státusát. Ebből következik az az erkölcsi maxima, hogy a személyek lényegüket és egészségességüket tekintve, sem önmagukban, sem a többi személlyel való viszonyukban nem tárgyasíthatók el, nem kezelhetők eszközként, csakis öncélként.¹⁶⁰

Az 'Én' referenciális használata (Kant) az, ami biztosíthatja a különböző személyállapotok egymásutániségének egységét. A 'te', 'ő' stb. személyes névmások alkalmazása, illetve az azokat hordozókra történő utalás áthidalja „az 'én' rendszeres illékonyságá”-ból¹⁶¹ fakadó nehézségeket, azt, hogy nem vagyok teljes mértékig képes megragadni önmagamamat. Mások jelenlétének, hangulatainak, szándékainak, cselekedeteinek stb. relációjában jelenthetem csak ki magamról: 'én'. Személy voltomban – a rokoni kapcsolatokat leszámítva – nem vagyok automatikusan tagja egy vagy több adott közösségnek, mivel nem pusztán bizonyos szerep- és funkció-kötegek hordozója vagyok. A személyes identitás a világot külsőre és belsőre, egy az egyéntől függő és egy attól független (természeti [fizikai-biológiai] és történeti [társadalmi-gazdasági]) szférára osztja. Az egyén életének, viselkedésének és tevékenységének személyes, illetve társas aspektusai ebből következően oszthatók fel és értékelhetők az objektivitás és a szubjektivitás szempontjai szerint, és csak ekkor van értelme az egyén (szabad) akaratáról beszélni, melynek segítségével döntéseit és választásait egyrészt a siker / kudarc, másrészt a jó / rossz, harmadrészt a racionális / irracionális alternatív végpontjai között értékelve megjelölheti. Azt, hogy ez a koordinátarendszer mely irányokban és milyen mértékig lehet flexibilis, külső és belső normák egyaránt befolyásolják.

Életünk során nemcsak érdekeinknek, szükségleteinknek megfelelően döntünk és cselekszünk, de a világ dolgainak tulajdonított különböző fokú jelentőség és érték függvényében egyszerre vagyunk a legkülönbözőbb etikai beállítódások szubjektumai és

160 Vö. „[...] a szellem az egyedüli lét, ami maga képtelen a tárgyasíagra – a szellem *tiszta aktualitás*, léte csak *aktusainak szabad végrehajtásában* rejlik. A szellem centruma, a 'személy' tehát sem nem tárgyi, sem nem dologi lét, hanem csak egy magát folytonosan végrehajtó (*lényegszerűen* meghatározott) *aktusrendszer*. A személy csak *aktusaiban* és ezek *által* létezik. [...] Minden, ami lelki, eltárgyasítható – maga a szellemi aktus, az intenció, a lelki folyamatokat még szemlélő azonban nem. Személyünk létehez *egybegyűjthejtük* magunkat, összesűrítethetjük magunkat személyünk létehez – azonban nem objektíválhatjuk azt. Az idegen személyek mint személyek szintén nem tárgyasíthatók el. [...] Csak azáltal kerülhetünk más személyekkel a tudó részvét állapotába, ha a szabad aktusaikat *utánozzuk és velük együtt végrehajjtuk* [...]” (M. Scheler: *Az ember helye a kozmoszban. Tanulmányok*, ford. Csatár Péter, Osiris – Gond Kiadó, Budapest, 1995, 57-58. o., kiemelés az eredetiben)

161 Vö. Gilbert Ryle: *A szellem fogalma*, ford. Altrichter Ferenc (Gondolat Kiadó, Budapest, 1974), 286. sk. o.

objektumai is. A 'Mit kell tennem?' cselekvésszféráját tapasztalataink, eltérő gyökerű tudásszintünk, ismereteink minősége, valamint a morális értelemben vett helyes / jó gyakorlati megvalósításának igénye folyamatosan tágítja. A 'Hogyan cselekedjek?' normatív jellegű kérdése – szoros összefüggésben a felhasznált tudás és az alkalmazott ismeret minőségével – a gyakorlati megvalósításra irányul.¹⁶² A társas együttélés során valamire, vagy valakire való tekintettel cselekszem így vagy úgy, de az esetek többségében emellett hangsúlyos a normatív szempontok mérlegelése is, valamint az, hogy az alkalmazandó tudástartalmat mely képességeken és gyakorlatokon keresztül valósítom meg.¹⁶³ Az értéktételezés és az ebből következő vélekedések, igazolások és erkölcsi ítéletek tetteink zömének (nem mindig tudatosult) háttérét képezik, még ha nem is azonos hangsúllyal. Etikái beállítódásunk és igényrendszerünk eltérő mértékű; természetes képességeink, hajlamaink és érdeklődéseink véletlenszerűen és nem egyenlő mértékben oszlanak meg bennünk és másokban, ám erkölcsi jellegű cselekvéseinket – tisztán morális képességek híján – szintén ezeken keresztül valósítjuk meg. Az így keletkező különbségekből fakad a tettek (és az abból következő felelőségek) koherenciájának és a fölöttük gyakorolt racionális kontroll mértékének eltérő foka.¹⁶⁴ Az, hogy valakit morális cselekvőnek tartunk, nagyban függ attól, hogy erkölcsi személyként felelősséget vállal a legkülönbözőbb értékminőségeket megvalósító döntéseiért és cselekedeteiért. Előzetes

162 „Az ésszerű cselekvést az értelmetlentől nem a származása különbözteti meg, hanem a cselekvés módja, és ez épp annyira érvényes az intellektuális tevékenységekre, mint a kimondottan gyakorlatiakra. [...] A pusztán szokásból végzett gyakorlat lényege az, hogy az egyik ténykedés másolata az előzőknek. Az értelmes gyakorlat lényege pedig az, hogy az egyes ténykedéseket módosítják a megelőzők. A cselekvő személy ugyanis még tanul. [...] Miközben cselekszik, tanul – és én is tanulok, miközben ő cselekszik. Az értelmesen ténykedő egyén kritikusan tevékenykedik, az értelmes néző pedig kritikusan követi a tevékenységet. [...] A szokásokat gyakorlással építjük ki, míg az értelmes képességeket képzéssel. A gyakorlás (vagy kondicionálás) ismétlések megszabásában áll.” (Gilbert Ryle, *i.m.*, 41. o.; 57-58. o.; 76. o.; 58. o.)

163 Vö. Ryle „tudni, hogy mi” és „tudni, hogyan” fogalmaival: Ryle, *i.m.*, 31-86. o. „A *hogyan* megtanulása vagy valamilyen képesség tökéletesítése nem hasonlít a *mi* megtanulásához vagy az információ-szerzéshez. Igazságokat közölhetnek velünk, cselekvési módokat azonban csak belénk nevelhetnek, és míg ez utóbbi fokozatos folyamat, a közlés viszonylag hirtelen. [...] A félreértés tehát a *tudni hogyan* mellékterméke. Csak az a személy érthet rosszul egy orosz kifejezést, aki legalább részlegesen elsajátította az orosz nyelvet. A hibák tehát képességek működései.” (Ryle, *u.o.*, 83. o., kiemelés az eredetiben); lásd még: „[A] tudás nem merül ki az igazságban; létezik valami más is, amit Ryle 'tudni hogyan'-nak nevezett. [...] Ezt a tudást egy képesség hozza létre, egy olyan diszpozicionális adottság, amely lehetővé teszi, hogy a társadalmilag elismert gyakorlatoknak, kritériumoknak és modelleknek megfelelően (de azokat nem szolgálai módon követve) nyilvánuljunk meg, e gyakorlatok pedig jórészt nem artikuláltak, és egymással versengő, alternatív interpretációkat tesznek lehetővé. [...] A passzív, visszatükröző szemlélődés helyett ez a tudás [...] 'az interpretáció egy formája' az aktív, fogékony cselekvő ágens és a strukturáló, de rugalmas környezet között; egy olyan interakció, amelynek révén mindkettő megváltoztatható.” (John Dewey-t idézi Richard Shusterman: *Pragmatista esztétika. A szépség megélése és a művészet újragondolása*, ford. Kollár József, Kalligram, Budapest-Pozsony, 2003, 194. o.)

164 A jog csak erre a 'természetes erkölcsi érzékre' ráépülve kérheti számon mindenkitől – néhány speciális esetet leszámítva – a jogok és kötelességek (átvitt értelemben a felelőségek) körét.

értéktételezés és -tulajdonítás nélkül nem beszélhetünk sem morális cselekvőről, sem erkölcsi személyről. „Aki érzéketlenül megy el emberek és emberi sorsok mellett, akit a megrendítő dolgok nem rendítenek meg, vagy a felemelő dolgok nem hatnak meg, annak üres marad az élete, az kívül marad az életen. Akinek nincs érzéke az élet megértésére, személyek és szituációk, viszonyok és események hallatlan jelentőségteltségének az átérzésére, annak a világ értelmetlen, az élet jelentéktelen marad. Életének üressége és egyhangúsága csupán belső tartalmatlanságának, morális vakságának a visszatükröződése. Mert a valóságos világ, amelyben él, s ugyanígy az életáradat, amely hordozza és magával sodorja, nincs híján a sokféleségnek, a gazdagságnak. Ha valaki üres marad e teljesség közepette, ez annak a jele, hogy nem érti az élet természetét. Az ember morális létét mindig egy másik, a tett és a kellés szűk aktualitásán túlmutató követelmény is irányítja: részt venni a teljességben, fogékonynak mutatkozni a jelentős dolgok iránt, nyitva tartani szívünket minden értelem, minden értékesség befogadására.”¹⁶⁵

A 'lelki készség', amely a világ dolgaihoz mint értékekhez – és nem csak mint pusztán helyzetekhez és adódó lehetőségekhez – közelít, felbecsülhetetlen, noha nem épp a legkönnyebb útipoggyász, amit életünk során hordoz(hat)unk. Egyrészt, ez a fajta 'nyitottság' (készség lévén) fejleszthető, tágítható, és az így szerzett tapasztalatok minőségi váltást jelentenek. Másrészt viszont nem csupán a tapasztalati élményszerűséget növelik, de ezek feldolgozása, a rájuk adott reflexió során komoly munka alá veszik a személyiség egészét is. A valóság formálása-formálódása elkerülhetetlenül együtt jár az 'Én' alakulásával-alakításával. Ez sosem részleges, vagy egyoldalú és soha nem könnyű folyamat; váratlan felismerésekkel, új belátásokkal, a látószög kinyílásából, a fókusz áthelyeződéséből adódó növekvő számú felelősségek és elköteleződések köreivel, az így meghozandó döntések egyre komplexebbé válásával stb., és a mindezekből fakadó (természetesen nem feltétlenül csak negatív) feszültséggel jár együtt. Ennek csökkentése érdekében az 'Én', még ha összességében pozitív módon és jó szándékkal is, de igyekszik birtokba venni és a saját maga, illetve 'világa' részévé tenni mindazt, amivel érintkezésbe kerül. Azonban a 'Más(ik)' idegen(szerű)sége akadályt képez. Az 'Én' szabad döntésére bízza, hogy a továbbiakban kiként vagy miként kíván bánni vele, illetve hogy akar-e vele egyáltalán bánni, vagy csak elbánni-kezelésbe venni akarja. „Spontaneitásomnak a Másik jelenléte által való megkérdőjelezését etikának nevezzük. [...] A szubjektum 'önmagáért' van – amióta csak van, megjeleníti és megismeri önmagát. De megismerve vagy

165 Nicolai Hartmann: *Etika*, ford. Simon Ferenc (Noran Libro Kiadó, Budapest, 2013), 33-34. o.

megjelenítve egyúttal birtokolja és uralja magát, és azonosságát mindarra kiterjeszti, ami önmagában elutasítja ezt az azonosságot. Az Ugyanaz ilyenén imperializmusa a szabadság egész lényege. Az 'önmagáért' mint létezési mód éppen olyan radikális ragaszkodás az önhöz, mint az élet naiv akarása. De ha a szabadság, magamban és magamon kívül, szemérmetlenül szembesít a nem-énnel, ha a nem-én tagadásában vagy birtoklásában áll, a Másik előtt meghátrál. A Másikkal való viszony nem változik át, miként a megismerés, élvezetté és birtoklássá, szabadsággá. A Másik e szabadságot uraló követelményként merül föl [...]. Nem tudok többé hatalommal bírni fölöttem, mert abszolút módon túlcsoportul minden róla alkotható ideán.”¹⁶⁶

Emberi méltóság

Az embernek, ahhoz, hogy a világ dolgaival közelebbi kapcsolatba kerülhessen, hogy megismerve-megtapasztalva gondozásába vehesse és saját 'világává' építhesse össze őket, előbb szó szerint magára kell öltenie ember voltát. A felkelés, felülés naponta ismétlődő szertartása (tortúrája?), a nyilvános megjelenés rutinszerű összeillesztése vagy épp megkomponálása stb. alkotják ennek elemeit. A felegyenesedett testet tartani, hordozni kell.¹⁶⁷ Ez az a természetes centrum, amely körül és ami által a teret felosztjuk, elrendezzük és felmérjük, és aminek segítségével a dolgokat a tapasztalásunkba bevonjuk. A felegyenesedett testhelyzet vonatkozásában nyer különös jelentőséget és értéktelítettséget az 'előre' iránya, vagy épp sajátos intimitás-értéket a 'hazafelé' fogalma. Ugyanígy fontos az ember számára, feltéve, ha morális cselekvő, hogy önmagát és másokat testi mivoltukban, szomatikus szükségleteikben és megnyilvánulásaikban is tekintetbe vegyen. Csak ezáltal nyerhet az egész emberre vonatkozó értelmet mind a testhez kapcsolódó

166 Emmanuel Lévinas: *Teljesség és Végtelen. Tanulmány a külsőről*, ford. Tarnay László (Jelenkor Kiadó, Pécs, 1999), 26. o.; 66. o., kiemelés az eredetiben; vö. még: „[...] az etikai parancs egyik karakterisztikus jellemzője, hogy úgy tűnik, olyan kötelességet, illetve kellést kényszerít ránk, melyet az tesz rögtön felismerhetővé, hogy azokkal az egoista érdekeinkkel megy szembe, melyeknek többé vagy kevésbé közvetlenül ösztönözve eleget szeretnénk tenni.” (Michael Quante: *Bevezetés az általános etikába*, ford. Drimál István, Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2012, 15. o.)

167 Vö. „Álló és fekvő testhelyzet: ezek a pozíciók vagy testhelyzetek két ellentétes világot nyitnak. Amikor a félèves csecsemő felül, Gesell és Amatruda beszámol róla, hogy 'a szemei kitágulnak, a pulzusa megnő, a légzése felgyorsul és elkezd mosolyogni.' A kisbaba számára a kimozdulás a hanyatt fekvés horizontálisából és a függőleges testhelyzetbe való részleges kerülés 'már több, mint egy testhelyzet kivívása. Ez a kitáguló horizont, egy valódi szociális orientáció.'” (Yi-Fu Tuan: *Space and Place. The Perspective of Experience*, University of Minnesota Press, Minneapolis-London, 2011, 37. o., saját ford. - U.E.)

önbizalom és integritás-tudat, mind pedig a gondoskodás, az intimitás és a szeretet fogalma.¹⁶⁸

Tevékenységünkben, egész életvezetésünkben a legkülönbözőbb értékeket igyekszünk megvalósítani; ember voltunk teljessége, élethosszig tartó törekvésünk az 'emberhez méltó élet' megvalósítására és különösen szerencsés esetben az állandósuló igény önmagunk lehető legteljesebb kibontakoztatására – mindezek a törekvések kihívást állítanak elénk. Nézőpont kérdése, hogy a fentiek értelmében melyik jelenti a nagyobb feladatot: emberré válni, vagy embernek maradni. „A természet azt akarta, hogy az ember teljességgel önmagából hozza létre mindazt, ami túlmegy állati létének berendezkedésén, és semmilyen más boldogságban vagy tökéletességben ne részesedjék, mint amit önmaga, minden ösztöntől szabadon, saját eszével szerzett meg. [...] *A természetnek itt mintha nem annyira az ember jóléte, mint inkább értelmes önbecsülése lett volna a szándéka. [...] a természet nem azon volt, hogy [az ember] jól éljen, hanem hogy annyira előre küzdje magát, hogy magatartásával méltóvá váljék az életre és a jólétre.*”¹⁶⁹

Emberi méltóságunk kétféle forrása egyrészt ember voltunk státusából fakad, másrészt az ember mivoltunkból fakadó sajátos követelmények és feladatok megvalósítására való törekvésünkből. Az egyénen – tettein, törekvésein, választásain, életvezetése egészén – múlik, hogy az őt, minden emberhez hasonlóan, megillető minimális tisztelet átalakul-e elismeréssé, bizalomná, netán szeretetté. A környezet visszajelzéseit természetesen nagyban befolyásolja az is, hogy mit tekintenek egy adott közösségen vagy társadalmon belül (hagyományosan) elismerésre, illetve megvetésre méltónak. Élethosszig tartó feladatként adódik a bennünk élő és ható sokféle ember-kép, illetve az azokból következő elvárásrendszerek egybentartása-összebarkácsolása, jobb esetben valamiféle hiteles

168 Vö. Barcsi Tamás: *Az emberi méltóság filozófiája* (Typotex, Budapest, 2013), 156. o.; vö. még: „Csonkíts meg teljesen egy embert, vágd le a karjait és a lábait, az orrát és a fülét, és utána nézd meg, mi marad önbecsüléséből és méltóságából, és e dolgokra vonatkozó fogalmi milyen mértékig maradnak még ugyanazok. Egyáltalán nem is sejtjük, e fogalmak milyen mértékig függenek testünk megszokott, normális állapotától. Mi történne velük, ha egy olyan pórázon vezetnének bennünket, amit a nyelvünkben lévő karikához rögzítenének? Mennyi humanitás maradna az ilyen emberben?” (Ludwig Wittgenstein: *Denkebewegung: Tagebücher 1930-1932, 1936-1937* [Ilse Somavilla ed.] [Innsbruck: Haymon, 1997], 139-140. o., idézi Richard Shusterman: 'A humán tudományok megközelítése a test felől', ford. Krémer Sándor In U.ő.: *A gondolkodó test. Szómaesztétikai esszék* [JATEPress, Szeged, 2015], 45-73. o., 52. o.); „Bár a hús esendősége gyakran aláássa morális törekvéseinket, rá kellene ébrednünk, hogy minden etikai fogalmunk és normánk (sőt még az őket szavatoló humanitás gondolata is!) az élet olyan társadalmi formáival függ össze, amelyeknek része az a mód, ahogy testünket, illetve azt, ahogyan mások bánnak a testünkkel, megtapasztaljuk.” (Shusterman, *i.m.*, 52. o.)

169 Immanuel Kant: 'Az emberiség egyetemes történetének eszméje világpolgári szemszögből, Harmadik tétel' ford. és jegyz. Vidrányi Katalin, In U.ő.: *A vallás a pusztai határain belül és más írások* (Gondolat Kiadó, Budapest, 1974), 61-79. o., 64-65. o., kiemelés az eredetiben, betoldás tőlem – U.E.

egésszé való megformálása. A biológiai örökségünk és szervezetünk lehetőségeiből 'megérő' személyiségünk, a társadalmi környezetünk normái szerint, vagy azok ellenében kirajzolódó karakterünk, illetve az életünk során megismert pró és kontra példaként szolgáló mintákból, valamint alakuló értékrendünkből formálódó vágyott ember-ideál, noha bizonyos pontokon átfedik egymást, még sincsenek fedésben.¹⁷⁰ Elcsúszásai és hézagaik adják egyediségünket, feszültségükből ered(het) az önformálás igénye. Bizonyos élethelyzetek és társadalmi szituációk azonban növelik szétcsúszásai, kibicsaklásai veszélyét.

Az emberi méltóság tiszteletben tartását ma általánosan az egyik legalapvetőbb morális kötelességnek tartjuk, annak ellenére, hogy olyan 'értékek' együttesét fogja össze ez a fogalom, amelyek egyike sem elvehetetlen-eljátszhatatlan, nem is sérthetetlen, de még csak nem is egyenlő mértékben található meg az emberekben. Tovább bonyolítja a kérdést, hogy nem csak az emberi nem egyes képviselőire alkalmazzuk olykor a 'méltóság' fogalmát, de egész embercsoportokra, más élőlényekre, általános értelemben pedig sajátos emberi megnyilvánulásokkal és cselekedetekkel, társadalmi szerepekkel kapcsolatban is beszélünk róla. Ugyanaz az ember egyes gesztusaiban hordozhat méltóságot, míg tettei nélkülözik azt, azonban ettől független, hogy ez utóbbiak erkölcsileg helyesek avagy helytelenek. A 'méltóság' mértéke ebben a tekintetben inkább fokozati eltéréseket mutat.¹⁷¹ Amikor az emberi méltóságra reagálok, a reakcióm a magam és a másik közötti különbségnek szól, de ez a differencia olyan módon jelentkezik, ami mégsem tesz engem kevesebbé. A méltóság: a személyiség 'súlya'. *„Ami valamilyen értelemben 'jó', az pro attitűdöt mint olyat vált ki, méltányoló, támogató, vonzódásról árulkodó stb. attitűdöt; ami 'kellemes', az tetszést, vágyat, örömet vált ki; ami 'instrumentálisan jó', annak természetes jutalma valamiféle méltányoló elismerés, helyeslő reagálás és a választására való hajlam; a 'szép' olyan reagálást idéz elő, amit leginkább talán odaadással árnyalt örömként jellemezhetünk; a helyes erkölcsi magatartás vagy a jó karakter (az erkölcsi erény) pedig 'jövahagyásra' készlet, vagyis egyfajta odaadó elismerésre, amiben az akarat helyeslése is jelen van – ha úgy tetszik: a szentesítés gesztusára. Az elismerő reagálás eme két modalitása között*

170 Vö. „Ha apám van, bizonyára rám rak néhány csökönyös és maradandó szokást; szeszélyei számomra elvekké válnak, tudatlansága tudássá, elkeseredése göggé, rögeszméi törvénné, egyszóval bennem lakott volna; s ha ilyen tiszteletre méltó lakóm van, magamat is tisztetem. Önmagam megbecsülése létjogosultságot adott volna.” (Jean-Paul Sartre, 'A szavak,' ford. Justus Pál, in uő.: *Egy vezér gyermekkorára*, Európa Könyvkiadó, Budapest, 1982, 125-300., 181. o.)

171 Vö. Balázs Zoltán: 'Emberi méltóság' In *Jogelméleti Szemle* (2008/7.), 30. szám, Alkalmazott Kommunikációtudományi Intézet – Műegyetemi Kiadó, Budapest, 2008), online: <http://jesz.ajk.elte.hu/balazs24.html>

nyilvánvalóan jókora átfedés van [...]. A különbségek mindazonáltal természeteseek, kiküszöbölhetetlenek és a valóságról alkotott tapasztalatunkon alapulnak. Lehetséges mármost megragadni, vagy legalább érzékelni egy olyan reagálásfajtát, amely csak a méltóságra (vagy 'a méltóság teljesre') jellemző? Nos, bármilyen lesz is ez, óhatatlanul nagyon fog hasonlítani egyfelől a szépség (legalábbis ami a szépség 'magasabb rendű' formáit illeti) iránti odaadó és csodáló elismerésünkre, másfelől pedig az erkölcsi jóssággal szembeni tiszteletteljes helyeslésünkre [...]. A méltóság hangsúlyos tiszteletre, a reagálás tiszteletteljes módjára, a pro attitűd 'felnező' típusára készlet: ha szabad így fogalmazni, a 'meghajlás' gesztusára. A méltóságra való paradigmaticus reagálásban kevésbé hangsúlyos az öröm és a meglegedettség, mint az esztétikai elismerésben, s ugyanakkor kevésbé hangsúlyos az erkölcsi jóváhagyás deontikus (kötelességteljesítéssel kapcsolatos), kötelező jellegű, vagy éppen buzdító aspektusa; és mentes bármiféle szándékolt hivatkozástól arra, ami hasznos vagy funkcionálisan hatékony. Szemben az erkölcsi jóváhagyással mint olyannal, közvetlen értelemben, kevés vagy semmi köze sincs a gyakorlati helyesléshez vagy a 'cselekvésvezérlő' szabályok betartásához. A méltóságról alkotott tapasztalatunk főként magasság-tapasztalat [...]. Ami méltóság teljes, az nem feltétlenül fenséges [sublime], és a méltóság nem csupán a fenségesség [sublimity] alacsonyabb foka. Abban, ahogyan a fenségesre reagálunk, van valami megfélemlítettség, mintha a fenséges jelenléte fel is emelne, de ugyanakkor meg is rémisztene vagy össze is törne. Amikor viszont a méltóság mint olyan minőségével szembesülünk, kétségtelenül emelkedett állapotba kerülünk, de nem annyira 'összetöretünk', megrendülünk vagy akár mélységes izgalomba kerülünk, mint inkább megnyugszunk; és nem annyira kisszerűségünket és közönségességünket érzékeljük, mint inkább saját méltóságunk érzete tölt el minket. Más szavakkal: a méltóság teljes diszkrétebb módon foglalja magában a vertikális gondolatát, mint a fenséges, és ugyanakkor magában foglalja a reciprocitás egy meghatározott eszméjét is. [...] Úgy tűnik tehát, hogy a méltóságra való reagálásunk a legtisztább 'értékreakálás' (Wertantwort) mint olyan [...]. Melyek azok 'a partikulárisabb és konkrétebb jegyek', amelyeket különösen méltóság teljesnek találunk? [...] Nekem az alábbi vonások ötlenek leginkább az eszembe. Először: higgadtság, nyugalom, önuralom, visszafogottság és az érzelmek vagy indulatok szabályozása és megfelelő uralása úgy, hogy nem tagadjuk meg vagy szüntetjük meg őket [...]. Másodszor: a különbözőség, körülhatároltság és távolság minőségei; olyasvalamié, ami az érinthetlenség, a sebezhetetlenség, a pusztító, romboló vagy felforgató erők számára való elérhetetlenség eszméjét közvetíti. [...] Harmadszor: a fentiekkel összhangban a méltóság általában

magában foglalja az önmagában zárt nyugalomnak, az önbizalom bizonyos fokig befelé forduló és tompított, de mégis áttetsző és érzékelhető erejének vonásait: a méltóságteljes karakter típusa nem annyira fenyegetően passzív, mint inkább körültekintő, amikor a határozott cselekvésre kerül sor; talán inkább higgadt, mintsem érzéketlen, inkább türelmes, mintsem szorongóan defenzív; és mentes az agresszivitástól, de nem képtelen rá. [...] Végül rá kell mutatnom a méltóságnak még egy fontos vonatkozására, amelyre már utaltam 'a belső erő' és a 'monumentális' minősége kapcsán. A súly aspektusára gondolok [...]. A maga szilárd helyzetében és mindennek ellenálló megváltoztathatatlanságában a méltóságteljes csöndben dacol az egész világgal – noha minden más dologhoz hasonlóan a világ kontextusából kiszakítva neki sem lenne semmi jelentősége.”¹⁷²

Az elismerés és a megbecsülés – melyek szorosan hozzátartoznak az emberi méltóság kérdésköréhez – vágya minden emberben ott munkál, noha eltérő fokon.¹⁷³ Kezdve testi integritásunk és személy voltunk tekintetbe vételének igényén, a kommunikatív interakciókba bevont embertársak egyre kiterjedtebb köreinek kölcsönös méltánylásán keresztül, egészen annak a bizalomnak a kialakulásáig terjed és hat, ami egy adott közösséget, vagy társadalmi egységet összefűz.¹⁷⁴ A méltóság forrását célszerűbb az ember egyedisége helyett (ami logikailag épp az emberi méltóság általános elismeréséből fakadó egyenlő bánásmódnak mond ellent), az emberi személy értékességében, pontosabban értékeket tételező, illetve azokat felismerő és megvalósító késztetéseiben, értékteremtő tevékenységében megjelölni. Éppen ebből, az ember önértékének tudatából, valamint a mások személye és tevékenysége iránti megbecsülésből (vagy legalábbis azok tekintetbe vételéből) ered a cselekvés és az akarat bizonyos szabadsága. Az, hogy különböző helyzetekben mit engedhetek meg önmagamnak és mit másoknak.¹⁷⁵ Az erkölcs

172 Kolnai Aurél: 'Méltóság. De miért feltétlenül baj, ha világosan kifejtjük a homályos dolgokat?', ford. Balázs Zoltán – Endreffy Zoltán In *Kolnai Aurél (Magyar Panteon)* (Vál., szerk. és jegyz.: Balázs Zoltán) (Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2003), 107-126. o., 108-110. kiemelés az eredetiben; vö. még: Hankiss Elemér: *A Nincsből a Van felé. Gondolatok az élet értelméről* (Osiris Kiadó, Budapest, 2012), 104-105. o.

173 Az emberi méltósággal gyakran együtt tárgyalt emberi jogok igen komplex kérdéskörére a dolgozatban nem térek ki.

174 Vö. „Egy ember erkölcsi személyisége nem más, mint időben állandó Én-je, azokkal az alapvető vágyakkal és kívánságokkal, erkölcsi meggyőződésekkel és értékekkel együtt, melyekkel ez az Én azonosul, s melyek azt meghatározott jellemmé teszik. *Morális közösségnek* nevezzük az olyan embercsoportot, amely valamennyi tagjával mint személlyel bánik. *Emberi méltóságnak* nevezzük a személy azon képességét, hogy morális közösséget alkosson a többi emberi személlyel.” (Kis János: 'Az erkölcsi személy' In *Világosság*, 1992/4. szám, 241-262. o., 249. o., kiemelés az eredetiben)

175 „Minél inkább képesek lesznek a szubjektumok arra, hogy bizalmas viszonyba kerüljenek saját kimerítetlen identitási lehetőségeik sokaságával, annál figyelmesebben fognak olyan konkrét kényszerhelyzetek és inséges szituációk felé fordulni, melyekkel más szubjektumoknak életük során meg kell küzdeniük. Ezért a kreatív szükségletartikuláció normatív eszméje is azt követeli, hogy morális autonómia

megvalósítója az egyéni és a társadalmi karakter. Az akarat, illetve a cselekvés szabadságfoka nem ezektől függetlenül működik, hanem mint az egyén karakterjellemzője. A jellem (karakter) gyűjti magába azokat a készségeket és magatartásmódokat, amelyek az egyén tevékenységében közreműködnek és annak általános irányultságát adják. Az a szerzett lelki alkat, amit az erények szisztematikus, életvitelszerű gyakorlása eredményez, az egyén vágyainak és érzelmeinek rendszerezésére, vizsgálatára és racionális döntésképeségének fejlesztésére épül. Az erények természetesen meglévő képességeink, ám erős és tudatos fejlesztésre szorulnak. Az önképzés és önmeghaladás igénye nélkül ezek a készségek és képességek csak esetlegesen megnyilvánuló semleges és alkalmi megnyilvánulások; csak 'munkába vételük' eredményezhet erkölcsileg is értékelhető cselekedeteket.¹⁷⁶ „Az erények mint természetes képességek nemcsak arra szolgálnak, hogy bizonyos módokon cselekedjünk, hanem arra is, hogy bizonyos módokon érezzünk. Erényesen cselekedni nem azt jelenti, amit később Kant gondolt, nevezetesen hajlamaink ellen cselekedni, hanem az erények kiművelése által formált hajlamból cselekedni.”¹⁷⁷ A legtágabb értelemben vett önképzés eszerint olyan formálási / alakítási folyamatnak tekinthető, mely a jellemet mint képet állítja előtérbe – mint ami egyszerre 'képmás' és 'mintakép'.

ideálját kitágítsuk, mégpedig a gyakorlati következményekkel rendelkező összefüggések iránti érzékenység dimenziójával. Morálisan autonómnak nem az a személyiség számít, aki a maga kommunikatív cselekvéseiben univerzális elveket tart szem előtt, hanem az, aki ezeket az elveket affektív részvétellel és érzékenységgel az egyedi eset konkrét körülményeire alkalmazni tudja. [...] Csak annak (affektív) megértése, hogy más szubjektumok is (a maguk részéről) énjük nem sejtett lehetőségeivel szembesülhetnek, és ezért súlyos helyzetekben kell dönteniük, adja meg az elvi igazodás számára a kontextus iránti érzékenység mértékét, mely ma a morálisan autonóm személyiség kitüntető sajátossága. [...] Csak az tekinthető – az elvi korlátok fényében – autonóm személyiségnek, aki egyszerre képes a szükségletek kreatív feltárására, élete egészének etikailag reflektált bemutatására és az univerzalisztikus normák, összefüggések iránt érzékeny alkalmazására. [...] [Ám e] különböző képességek nem épülnek egymásra, feszültséggel és konfliktusokkal teli viszonyban állnak egymással [...].” (Axel Honneth: *Elismerés és megvetés. Tanulmányok a kritikai társadalomelmélet köréből*, ford és vál. Weiss János (Jelenkor Kiadó, Pécs, 1997, 129-130. o., kiegészítés tőlem – U.E.)

176 „A bűn nem az erényből kimért ‘túl sok’ vagy ‘túl kevés’. Nem mennyiségére, hanem *minőségére* vonatkozik. A bűn egy semleges princípium helytelen kiaknázása, nem egyszerű szembefordulás valamely erénnyel. [...] Valamennyi erényt lehet ferdén gyakorolni.” (Andrei Plesu: *A madarak nyelve*, ford. Horváth Andor, Jelenkor Kiadó, Pécs, 2000, 43. o., kiemelés az eredetiben)

177 Alasdair MacIntyre, *Az erény nyomában*, ford. Bíróné Kaszás Éva (Osiris Kiadó, Budapest, 1999), 203-204. o.

MUNKATERÜLET (A Murális műhelyben folyó tevékenység)

Mestermunkaként a Magyar Képzőművészeti Egyetemen az elmúlt két és fél évben végzett oktatói tevékenységemet ismertetem. Úgy gondolom, hogy a még formálódó művészhallgatók látókörének, technikai ismereteinek fejlesztése, ötleteik-terveik segítése-pontosítása, a velük való együtt gondolkodás és a munkák megszületésének figyelemmel követése fontos része az életemnek. Bizonyos értelemben folyamatosan az egyéni alkotómunkámból származó tapasztalatok újragondolására, rendszerezésére ösztönöz, és talán ezek részleges átértékelésére is.

2009 óta oktatok az MKE-n tanársegédként. Az elmúlt évek zömében Radák Eszter mellett volt szerencsém dolgozni, akinek emberi hozzáállása, szakmai tudása és pedagógiai programja egyaránt meghatározó jelentőségű számomra. Nagy létszámú mesterosztályának hallgatói a maguk sokféle megközelítésmódjával, szétágazó művészeti gyakorlataival és stratégiáival, valamint a jó értelemben vett megszállottság legkülönbözőbb fokozataival szembesítettek. A közös és egyéni korrektúrák számos gondolati ösvénybe ágaztak, melyek lekötése, a felmerülő problematikák jelzése-feltárása nem volt egyszerű feladat. Amit megtanulhattam és kitapasztalhattam: többféle megközelítésmódból művet – és különösen készülöben lévő művet – nézni; ráhangolódni valakinek a gondolatmenetére, függetlenül attól, hogy az mennyire áll közel hozzám; egy nap alatt több, egymástól homlokegyenest eltérő művészi habitus, szerep és problematika között eligazodni; minden alkalommal igyekezni rátalálni az oktatói hozzászólások és megjegyzések azon kényes egyensúlyára, ami a korrektúrát kérő hallgató számára úgy jelentkezik, mint megfontolható-beépíthető reflexió, mely semmire nem beszél rá, de semmiről nem is beszél le, viszont ennek ellenére mégsem merül ki az udvarias egymás mellett elbeszélésben. Megérezni, hogy egy hallgatót mikor kell noszogatni, mikor van üresjárata, mikor kell túllendíteni a 'rutinból dolgozás'-on, vagy épp mikor érkezett el egy komolyabb holtpontra. És természetesen legalább nagyjából tisztában lenni a felmerülő művészeti kérdések, jelenségek, problematikák elméleti háttérével, a referenciaként szóba jöhető nevesebb alkotókkal vagy művekkel, a lehivatkozható és kutatható irodalom itthon vagy a neten elérhető részével, az egyéb szakmai forrásokkal, a szakmai intézményrendszer működésével, annak fontosabb szereplőivel stb. A menet közben elkövetett hibáimból, félreértéseimből és félreértelmezéseimből legalább annyit tanultam, mint Esztertől és a hallgatóktól. Hasznos volt szembesülnöm fizikai-pszichés-intellektuális, ízlés- és műveltségbeli korlátaimmal, illetve mindezekből következően, terhelhetőségem mértékével, csakúgy, mint saját

alkotótevékenységem értékének, értékelhetőségének és létjogosultságának kérdésével. Mindez lehetőséget adott arra, hogy formálódhassak.

A Murális műhelyben a 2015/2016-os tanév tavaszi szemeszterétől kezdve fordultam meg gyakrabban. Újfént szerencsém volt, hiszen itt Kis-Tóth Ferenc mellett dolgozhattam. Ferinek szintén nagyon sokkal tartozom mind emberileg, mind szakmailag. A murális műfajok alapjainak elsajátításában segítve, új módszereket, illetve számomra fogalmilag csak nehezen körülírható tapasztalatokat és szempontokat adott. Feri az intuitív, spontán, játékos, kísérletező és örömteljes alkotómunka – tölem korábban távolabb álló – szemléletmódját képviseli, számomra hitelesen.

Feri nyugdíjba vonulását követően, a 2016/2017-es tanévtől a Műhely vezetését és a 'Murális technikák' nevű kurzust Szokán Erika festő-restaurátorművésszel közösen vettem át. Szerencsésnek mondhatom magam, hiszen Erikára mindenkor, a legteljesebb mértékig számíthatok. Következetességével, precizitásával, türelmével és szakmai ismereteivel bármikor kész a hallgatókkal végzett közös munkánkat segíteni. A kurzus keretében megvalósuló külsős helyszíni programok java része is az ő szervező munkájának köszönhető. Az a fajta munkamorál és igény szint, amelyet restaurátorművészként képvisel, olyan példát és tapasztalatot adhat a kurzust látogató festő hallgatóknak, amit a mesterosztályokon végzett műtermi munkájuk során is jól hasznosíthatnak.

A 'Murális technikák' kurzus két féléves, szabadon választható gyakorlati tárgy, nem kizárólag, de elsősorban festő szakos hallgatók számára. A kurzus célja, hogy megismertessen a főbb hagyományos murális technikák alapjaival, illetve az azokhoz kapcsolódó elméleti ismeretekkel. Továbbá lehetőséget biztosít az újabb technikai és technológiai ismeretek kipróbálására is. A két félév során a hallgatók különböző típusú freskó-, szekko- és sgraffito festészeti technikákkal dolgozhatnak; az alapozó feladatokat követően saját terveiket és elképzeléseiket valósíthatják meg a felsorolt murális műfajokban, melyek a mesterosztályokon megszokottól teljesen eltérő festői gondolkodásmódot követelnek meg. Ez nem csak bővíti a hallgatók szakmai tapasztalatait, de a murális technikákból következő sajátos kérdéseken keresztül új felvetésekkel és tematikákkal is gazdagíthatja alkotói látásmódjukat.¹⁷⁸ A kurzus lehetőséget ad arra is,

178 A 2018. augusztus 19-én írt levelemben felkértem a 'Murális technikák' kurzust már elvégzett hallgatókat, hogy ha van kedvük, osszák meg velem a Műhellyel kapcsolatos pozitív és negatív tapasztalataikat, különös tekintettel annak terére, atmoszférájára, illetve a közös munkára vonatkozóan. A továbbiakban, a lábjegyzetekben a tőlük visszaérkezett válaszlevelekből idézek, név nélkül. *„Szimpatikus volt számomra, hogy szó szerint az alapoktól kellett felépíteni a munkát, ugyanis egy freskó/szekko/sgraffito elkészítése a vakolat felhordásánál kezdődik. Így hát mindenképp előtte megtanultunk vakolni. Ez a típusú képépítés megkövetel [egy,] a megszokottól másabb szemléletmódot és hozzáállást, rengeteg tervezést igényel, nem*

hogya a gyakorlati műhelymunka – a hallgatói érdeklődés függvényében – kiegészüljön egy-egy külső helyszínre tett szakmai kirándulással. Az elmúlt két tanévben, félévente egy vagy két alkalommal több helyszínen is megfordultunk. Forrai Kornélia festő-restaurátorművész jóvoltából kétszer is ellátogathattunk a Népszínház utca 22. alatt álló épület (az egykori Polgári Serfőzde) homlokzatán található, Dudits Andor által tervezett és Róth Miksa műhelyében megvalósított mozaikfríz restaurálási helyszínére. A kiránduláson részt vevő hallgatók számára maradandó élményt jelentett a magas állványzat megmászása csakúgy, mint a testközelből megcsodálhatott műalkotás, a restaurátori munkafázisok ismertetése, valamint az épület padlasterében ideiglenesen berendezett mozaikműhelyben tett látogatás. Solti László üzletvezető jóvoltából kétszer is jártunk a Keimfarben újpesti mintaboltjában,

lehet annyira spontán, mint egy táblakép megfestése. Kimozdított a komfortzónámból, folyamatos jelenlétre és odafigyelésre sarkallt. [...] Olyan kereteket szab tehát ez a technika, mely igénybe veszi a kreativitást, de ezek a keretek új dimenziót nyitnak. [...] Külön jó a Murális műhelyben, hogy több különböző osztályból járnak emberek, így olyanokkal is kapcsolatba kerülhetünk, akikkel egyébként nem feltétlen találkozánk. A saját megszokott műtermi közegen kívül, egy másik is hat ránk.”; „Elsősorban technikai kitekintésnek vártam a kurzust, de attól komplexebb és emberileg is értékes tapasztalatokat gyűjthettem. Egy olyan rendszerezett, szervezett és folyamatos műhelymunkában vehettem részt, amely a szakmai, műtermi munkámat is előrelendítette. [...] A második félév 'nagy feladata' külön jelentőséggel bír számomra, ugyanis itt egy folyamatosan épülő, alakuló, nagy falfelületet kaptunk csoportmunkaként, amit hetente visszajárva építettünk. A technikából adódóan elsőként visszabontottuk, hogy újra vakoljuk a falat, majd napi varratokban fessük rá a kompozíciót, felosztva csapatmunkában. Eddigi munkáim közül talán ez volt a legtovább festett kép, melyhez vázlat, karton, munkaritmus, ütemezés, elhatározás és festői munkamegosztás is tartozott. [...] Néha őskőkori barlangfestőnek éreztem magam, aki valamely ősi rituálé szerint újra és újra visszatér péntek délelőttjein, hogy színeit, formáit fesse. Továbbá az együtt munkálkodás számomra a megbízhatóságról is szól. Előre vitt a festő társak lelkesedése, de pusztán az otléte is – a lógás hiánya alapvetően inspiráló. [...] Mind emberileg, mind festői technikában, eszközeim tisztán tartásában, a térrel való viszonyomban egy körültekintőbb látásmódra és hozzáállásra nevelt az itt töltött idő.”; „A műhelynek óriási előnye, hogy alapvető technikai és elméleti kérdésekben egyaránt jól használható segítség és tudás kapható. Jó 'házassága' ez a restaurátor és a festészet mesterségének. [...] Láttam, hogy mennyire jellemző itt a tanár és diák együtt gondolkodása és ez mennyire inspiráló és célra vezető az alkotásban.”; „Számomra a murális műhely egy olyan tér volt, ahol megvalósíthattam azokat az ötleteimet, amelyek a műteremben csak a vázlat szintjéig jutottak el. Adódott ez a technikák sokféleségéből is, az új médiumok kipróbálásából és abból a fajta bátorító, mindig reflektáló hozzáállásból, amit a tanárok/műhelyvezetők részéről tapasztaltam. A murális műhely tere egy leválasztott tér volt számomra, ahol az ember inkább a manuális ügyességét, precíziós hozzáállását teszi próbára és fejleszti, ahol az ötlet csak ürügy és az új technikán van a hangsúly. [...] Összességében 4 kreditre és egy kis mozaikozásra számítottam, amikor felvettem azt az órát, de utólag visszanézve sokkal többet adott: olyan dolgokra vettem rá magam ott, amelyek felett a műteremben elsiklottam. Előre meg kellett tervezni a munkákat, és a rákészülés folyamata mellett egy jó közösségben dolgozhatott az ember, együtt viccelődhetett az egész csapat a méretes lyukon, ami a padlóban virított fél évig, vagy az omló vakolaton, a hidegen, amely körülményeken a műhelyvezetők saját idejüket és energiájukat nem kímélve változtattak. Ez a hozzáállás sem mindennapos az egyetemen. Így az az érzésem volt, hogy ha ők ennyire megbecsülik és komolyan veszik ezt az órát, akkor szerencsés vagyok, hogy ide járhatok, kipróbálhatom a médiumokat, őszinte véleményt kapok, rengeteg anyagot használhatok és ezt az elszántságot megtapasztalhatom.”; „Őszintén szólva nagy elvárásaim voltak ehhez az órához, hiszen mindenképpen olyan tudással szerettem volna zárni a 2 szemesztert, amely technikailag segít majd fejlődőm mint festő hallgató, és azt kell mondjam nem csalódtam. [...] ez a tantárgy gyakorlati óra, nem elegendő hozzá 2x45 perc, hiszen a tapasztalat is bemutatja: ennyi idő alatt murális munkát nem lehet, de nem is szabad végezni! [...] Ez a két félév egy olyan valami a Feszty-ház alagsorában, amit meg kell élni és akkor több lesz az ember. Én úgy érzem több lettem általa.”; „A murális olvasztótegyeként egyesítője egy sajátos, nehezen megfogható karakteri rokonságnak, amiért az érdeklődés hasonlósága felelős.”

ahol a hallgatók egy speciális szilikát falfestészeti technikát próbálhattak ki. Az itt készült műveket az év végi szakmai kiállításainkon is bemutathattuk. Ezek mellett, Kerekes Szilárd Richárd vezetésével, lehetőségünk adódott meglátogatni a Magyar Állami Operaház díszletfestő és jelmezkészítő műtermeit, valamint bejárni az épületet szó szerint a pincétől a padlásig. Legutóbbi közös szakmai kirándulásunk helyszíne a Fiumei úti Nemzeti Sírkert volt, ahol Farkas Edit, a Nemzeti Örökség Intézete munkatársa jóvoltából, a gyakorlati mozaik-foglalkozások előkészítéseként, közösen megnéztük a Kossuth- és a Deák-mauzóleumot, valamint a két Árkádsor mozaikképekkel borított kupoláit. Ezek az alkalmak mindig jó lehetőséget biztosítottak arra, hogy annak ellenére, hogy gyakorlati tárgyat viszünk, elméleti ismereteket is közvetítsünk a hallgatóknak egy-egy előadás formájában.¹⁷⁹

A kurzus gyakorlati foglalkozásai minden alkalommal egy rövid, lehetőség szerint közös 'eligazítással' indulnak, melynek során átismételjük a már elhangzottakat, illetve végig vesszük az éppen sorra kerülő új technikával kapcsolatos tudnivalókat. Ezt egészítik ki a kért vagy rögtönzött egyéni korrektúrák. A hallgatókat kezdettől arra bátorítjuk, hogy ne csak reprodukciókat másoljanak, hanem hozzanak saját terveket, értelemszerűen az éppen esedékes technikák (pl. kőszínsoros mészfreskó; grafikus felfogású sgraffito) sajátosságaiból kiindulva és azokhoz igazítva. Az egyéni korrektúrák egyik részében a hozott terveket beszéljük át és pontosítjuk, ha szükséges, valamint tisztázzuk a kivitelezés egyes fázisait. A másik, döntő rész a folyamatos figyelem, amivel a művek létrejöttét követjük. A hallgatók a szóbeli eligazítás mellett gyakorlati segítséget is kapnak, amire – különösen a kurzus elején elsajátítandó vakolási technikák alkalmával – sok esetben van szükségük. A jól begyakorolt alapok már lehetővé teszik számukra az önálló munkát, ami mind az idejükkel való gazdálkodást, mind a megvalósításhoz szükséges speciális tervezési és előregondolkodási fázisokat is hatékonyabbá teszi. A hallgatók mind az egyéni és közös korrektúrákon elhangzott, mind pedig a következő alkalmakkal kapcsolatos tudnivalókról hetente kapnak egy kör e-mailt, lehetőleg úgy időzítve, hogy – ha komolyan akarják venni

179 „Nagyon tanulságosak voltak a különböző külsős programok, mikor állványra mentünk fel homlokzatmozaikot szemlélni, amikor egy különleges, igen állékony kötőanyagot próbáltunk ki, vagy amikor Lotz Károly freskóját néztük meg, és betekintést nyerhettünk az Opera kulisszái mögé.”; „A 'barlangfestésen' túl külön élmény volt minden külsős program is. Fontosnak tartom a személyes feladat arányain való tovább látást. Ezt a kurzus folyamán tapasztalhattuk a mozaikrestaurálók kapcsán, akik padlástérbe rendezett műhelyből dolgoztak, tapasztalhattuk az Opera díszletfestőinél, akik talán a legrövidebb időn belül festik a legnagyobb vásznakat.”; „Egy 'kinti' órán voltam, ami a Fiumei úti sírkert látogatása volt. Ez maradandó élmény számomra. Rengeteg érdekességet tudhattunk meg mind Erikától, Emesétől és az idegenvezető hölgytől is. Még alaposabb tudást szerezhettünk a mozaik technikákról. Ezt a plusz ismeretanyagot és inspirációt a műhelymunka során alkalmazhattuk is.”

az adott feladatot – legyen idejük ötletelni, illetve beépíteni az éppen őket foglalkoztató műtermi munkájukba. (Az e-mail emellett, az egyéni konzultáción szóba került kérdésekkel és problémákkal kapcsolatos irodalmat, fogalmakat és hivatkozható neveket is tartalmazza, illetve egy-egy nagyobb témakör lezárásakor a vonatkozó elméleti összefoglalót is csatoljuk hozzá. A gyakorlati órák és az elkészült munkák fotódokumentációja a Murális műhely [facebook](https://www.facebook.com/groups/1253681291418893/photos/) oldalán [<https://www.facebook.com/groups/1253681291418893/photos/>] bárki számára elérhető, és itt igyekszünk egyéb, a murális műfajokkal kapcsolatos információkat is megosztani.) Ezáltal talán csökkenthető, hogy a hallgató, energiáit szétforgácsolva, elveszen a heti feladatok dömpingjében.¹⁸⁰ Emellett pedig mindenkinek a saját belátására van bízva, hogy mit és mennyire vesz komolyan, hogyan, miként és milyen szinten kívánja a kurzuson megismert információkat használható tudássá rendszerezni. A hallgatók, a tapasztalat alapján, hamar rájönnek, hogy a murális műfajokhoz nem elegendő a műtermekben megszokott pszichés rákészülés, mint ahogy az így készülő képek sem önmagukat építik. A Műhely oktatóiként az az egyik feladatunk, hogy a tervezés és a megvalósítás lépéseinek fontosságára ráébredszük a művésznövendékeket; fontos, hogy ez belső igényükké váljon, hogy a tervező előre gondolkodást ne úgy éljék meg, mint ami a frissesség, vagy a spontaneitás rovására megy, és hogy felismerjék, hogy a következetesen végiggondolt és megtervezett megvalósítás nem azonos a pusztán kivitelezéssel.

A Murális műhely a Feszty-ház alagsorában található. Viszonylag kis belmagasságú, két nagyobb és több kisebb, speciális arányú és méretű helyiség sorából áll, melyek egy hosszú közös folyosószakaszban találkoznak össze. Egy további, szigetetlen-burkolatlan pince is nyílik belőle lefelé. A helyiségek egyik sora a Bajza utca felé néz, a másik részük a Feszty-háznak az Intermédia Tanszék épülete felé eső oldalára nyílik. A két helyiség-sor közötti hőmérsékleti, illetve a fényviszonyaikban megmutatkozó különbség jelentős. Amikor először jártam 'lent' a Műhelyben, ennek még nem voltam igazán tudatában, mivel a labirintusszerű, átjárókkal tarkított tér-sor próbára tette a tájékozódásomat. Az alagsori

180 „A folyamatos figyelem, az órai fejlemények folyamatos dokumentálása fotókon és utólagos összefoglaló e-mailekben, a témához, beszélgetésekhez felmerülő olvasmányok ajánlásai, a műhely terének folyamatos, közös alakítása tudatos és mintaértékű munkamódot jelent számomra.”; „A munkához szorosan kapcsolódik a virtuális tér is. Felettébb hasznos és jó ötlet, például a közösségi média használata, a murális műhely nevű facebook-os csoport megalakítása. Jó ez a platform arra, hogy az ember napra kész legyen az órák tematikájával, programokkal, pályázatokkal és egyetemi élettel kapcsolatban is. Meg lehet nézni az elmúlt időszakról készült fotókat, amik jól dokumentálják a hallgatók munkáit. Így lehet látni régebbi és újabb alkotásokat is. Valamint bepillantást nyerhet bárki kívülálló is a csoport munkájába és életébe. Mindezek felett nagyon praktikus többek között az is, hogy Emese e-mailban küld instrukciókat a félév alakulásáról. Emiatt kiszámíthatóvá és gördülékennyé formálódik a félév menete.”

elhelyezkedés és a földpadlós pince szinte már predesztinálták a Műhelyt, hogy alkalmatlan legyen bármiféle munkavégzésre. Ezzel szemben, körben a falakon, a mennyezeten, a polcokon, a szekrények tetején, a pótfalakként szolgáló Heraklit-lemezeken, a villany- és gázóra körül, a csöveken és ajtókereteken, egyszerűen minden létező helyen murális hallgatói munkák sokasága fogadott. Az egyes terekben valami különös organikus fejlődés zajlott. Az egyik munka következett a másikkól, a sgraffito anyaga átindázott egy féldomborműbe, a mozaik témája továbbgondolva-továbbasszociálva megjelent egy átelleni szekkón, majd a sarkon bekanyarodva birtokba vette a szomszédos helyiséget is. A falakban és néhány padlószakaszon kibontott lyukak, melyek körül a munkák egy-egy újabb csoportja növekedett. Minden egyes helyiség falai mentén az adott murális műfaj megvalósításához szükséges anyagok, eszközök halmai. A betérőt arra csábították, hogy csak nyúlania kell értük és máris megvalósíthatja, amihez kedve van. Az inspirációt a környező munkák televénye, különös tárgyak együttese, házilag barkácsolt eszközök, a falba beágyazott 'felbonthatatlan' palackposták, fotók, újságok, plakátok, meghívók rétegei és persze maga Feri szolgáltatta.¹⁸¹ A pénteki alkalmak apropóján néhányan rendszeresen összegyűltek a Műhelyben. Volt, aki folyamatosan itt dolgozott, akadt, aki egyik-másik kísérletét valósította meg itt. Volt, aki a műtermi kollektív magány elől menekült ide, jöttek a szülinapjukat ünneplők és azok, akik egy-egy jóízű beszélgetésre, vagy egy bögre kávéra vágytak. Ferihez gyakorta érkeztek látogatók: ismerősök, barátok, volt tanítványok, már régebben vagy frissen végzett hallgatók. A Műhely, elsősorban Ferinek köszönhetően, külön intézmény volt a maga barátságos és befogadó atmoszférájával.

Amikor a Műhelybe kerültem, szerettem volna bebizonyítani Ferinek, hogy komolyan veszem ezt a munkát. Amellett, hogy igyekeztem egyre többet foglalkozni a murális műfajokkal és az ezekkel kapcsolatos technikai kérdésekkel, az egymásra következő munkafázisok felől próbáltam átlátni és értelmezni a rendelkezésre álló teret. De nem sikerült. Az építettek közül alapvetően az üres tereket szerettem, a természeti látványok pedig a maguk végtelen kiterjedtségével tudnak megragadni. A mechanikus munkafázisokat (pl. mozaikválogatás, eszközök letisztítása stb.) is talán ezért végzem nagyobb türelemmel; közben nem kell sem nézni, sem feltétlenül valamit meglátni-

181 „A műhely/ pince – ahogyan a későbbiekben is nevezem majd – tökéletes búvóhelyet jelentett számomra [...], ahol igazán otthonosan és biztonságban érezhettem magam. Rusztikusság, puritán egyszerűség, tákoltság és nagyapám garázsának biztonsága jellemezte a teret. A tárgyak egy ösztönösen ismert, elemi logikai rendszerben helyezkedtek el egymáshoz képest. Itt kezdtem meg tevékenységem és tudatosult bennem az anyagok iránti leplezhetetlen vonzalmam. Mozaik, csemperagasztó, föld, hulladék fák, apró törmelékben felfedezett komplexitások.”

észrevenni. A környezet csak egy elmosódó massa, vagy egy tarka vetítövászon, amin az én privát filmem pereg. Feri bölcs türelemmel és elfogadással viselte rendszerező tüsténtkedéseimet, belátta, hogy én így működöm. Nem lehetek neki eléggé hálás azért (sem), hogy 2016 nyarán irdatlan fizikai munkával visszabontotta a Műhely falainak jó részét borító munkákat, a keletkező törmelékot pedig konténerbe rakta. Mindezt egyedül. Ezzel egyszerre teremtette meg nekem a lehetőséget, hogy 'tiszta lappal', a saját elgondolásaim szerint vigyem tovább a Műhelyt, és vett búcsút a maga módján tőle. Feri ilyen ember. Örülök, hogy ismerhetem!

A Műhely, Feri távozását követően, úgy kezdett el 'viselkedni', mint egy fenevad. Minden megszelídítési kísérletemnek ellenállt. A dohszag fölerősödött, a fal ledült, ahogy bármit megmozdítottam, a tárgyak elromlottak, vagy elkeveredtek. Volt csőtörés, dugulás, áramszünet. Idő kellett, mire kölcsönösen megtörtük egymást.

A Műhely addigi történetében az egyes helyiségek több, képlékenyen egymásba folyó funkciót is betöltöttek, amiről a nevük ('Mű-hely'; 'El-osztó'; 'Ki-osztó'; 'Mész-kijárat') is árulkodik. Ez valójában a murális műfajok munkafázisainak logikájából és a hely adottságaiból egyszerre következett. A Műhely újragondolásakor ugyan igyekeztem viszonylag egy helyre csoportosítani a szükséges eszközöket és anyagokat, de például nem törekedtem a munka- és a pihenőterület ('Konyha') szigorú szétválasztására. Így mindenkinek a saját döntésére van bízva, hogy hol akar dolgozni és kivel. A munka bizonyos fázisai (pl. vakolatkeverés, alapozás, színkeverés, hőlégfűvőzés, mosogatás) egy térbe gyűjtik az embereket, akik azután vagy együtt maradnak, vagy elvonulnak a saját terveikkel, munkadarabjaikkal. Sok egyéni konzultáció, vagyis közös munka zajlik mások pihenőterében, akik, miközben egy bögre és némi keksz társaságában ejtőznek, vagy másokkal beszélgetnek, közben fültanúi lehetnek egy-egy ötletelésnek, pontosításnak. És fordítva.¹⁸²

182 „A pince számomra fontos helyszíne a gondolkodásnak és az eszmecserének. A festőműtermeknél sokkal természetesebb közeget biztosít. Labirintusszerű változatos téri világa, a különböző szobák különböző hangulatával jellegzetes alaphangot ad egy-egy beszélgetésnek, vagy magának a munkának. Nem lehet egyszerre leuralni és birtokolni tekintetünkkel és tudatunkkal a teljes pincét. Intimszféra biztosít, lehetőséget adva a koncentráltabb munkavégzésre, ellenben egy csarnokszerűen egybenyitott műteremmel.”; „A műhely maga egy alagsori, sötét, zezugos tér, amivel egy folyamatos kommunikáció alakult ki az év során.”; „Kezdetben még nem volt akkora rend a műhelyben. Végigkövettem, hogyan alakult át a tér olyanná, ahol több ember is kényelmesen tud dolgozni. A kezdeti feladatokat kevésbé vettem komolyan, inkább élvezeti céllal jártam le dolgozni [...]. Miután befejeztem a kurzust, a következő évben is szívesen lejártam. Akkor már több ismerősöm dolgozott lent, ahol én is szívesen munkálkodtam, így figyelhettem, hogyan alakul tovább odalenn a tér új hallgatók munkáival, és válik egyre barátságosabbá és motiválóbbá a légkör.”; „A helyiség zezugos szobáinak köszönhetően lehetővé teszi azt, hogy elszeparálódva, vagy akár azt is, hogy közösségben dolgozzunk.”

A funkciók jelzése, illetve lehetőség szerinti szétválasztása mellett meg kellett oldani a dilemmát, hogy a Műhely terei nagyobb munkák megvalósítására is alkalmassá váljanak. A viszonylag kis belmagasság, a speciális alaprajz, az egyes helyiségek különös arányai, illetve a szeszélyesen nedvesedő-salétromosodó falszakaszok, valamint a fénykörnyezet fogyatékoságai mindezt nem igazán könnyítik meg. Ennek a kérdésnek a megoldása nem végleges, folyamatosan dolgozunk rajta, és ezenközben a hallgatók igényeit is tekintetbe vesszük.¹⁸³

A Műhely tereiben a 2016/2017-es tanévben csak néhány korábbi munka maradt. A leírdalt, vagy tégláig letisztított falfelületeken a hallgatóink egészen az alapoktól – tehát a falfelület előkészítésétől – kezdve sajátíthatták el a történelmi murális technikákat. Alkalmanként mobil hordozóra (előalapozott Heraklit-, illetve Nikecell-lemezekre) is dolgoztak, de alapvetően a falfelületeken kísérleteztek. A második félév kiemelt feladata egy nagyméretű, közösen tervezett freskó megvalósítása volt. Ehhez a hallgatókkal együtt tisztítottuk meg, készítettük elő és vakoltuk alá a falfelületeket. Mindenki részt vett mindegyik csoport falának az előkészítésében, valamint az egyes csoportokon belül lehetőség szerint a létrehozás minél több fázisában (pl. karton előkészítése, spolvero, giornata-k vakolása, színkeverés stb.). Ez a feladat rengeteg tanulsággal járt mindannyiunk számára; mind emberileg, mind szakmailag képet kaphattunk egymásról és önmagunkról.

A nagyméretű festmények igényelték, hogy lassanként, a tanév végére valamennyi korábbi munkát eltávolítsuk a környezetükből és csak az azévből készült darabok maradjanak a falakon. A korábbi mobil munkák egy része átkerült a Feri által 'El-osztó'-nak elkeresztelt helyiség polcaira. Vagyis a referenciaként, vagy egy-egy technika, illetve megoldás mintadarabjaként használt munkák egy közös helyiségben kerültek bemutatásra. A 'Műhely' fedőnevű helyiség alapfunkcióját az ott található gépek (szalagfűrészgép, felsőmaró) adják, illetve az a sajnálatos tény, hogy az egyetlen vízvételzési lehetőség is, ami a murális

183 „Magáról a helyről, ha szólnom kellene, azt mondanám, nem éppen alkalmas helyszín, személy szerint én nehezebben viselem a hideg, nyirkos és dohos helyeket. Ha arról hallanék, hogy a Murális műhelyt áthelyezik egy erre kifejezetten alkalmas, egészségügyileg is teljesen biztonságos helyszínre, nagyon boldog lennék, mert tudnám, nagyon sok gyönyörű munka és élethossznyi tudás tudna ott kialakulni.”; „Két év kihagyás után jártam újra a murális órára. Az előtte és utána élmény sokkalóan látványosra sikeredett, akárcsak egy tv-s átalakító show-ban. Mintha most egy barátságos kis patika hátsó raktárában sétálgatna az ember, ahol mindenkinek és mindennek megvan a pontos helye és ideje. Valamiféle kellemes nyugalmas táncrend szerint, kiszámíthatóan alakulnak a dolgok. Tudatos rendszerezés és rendezettség van mindenhol. Rám ez a környezet felettébb inspirálóan hat. Szabad alkotó teret engednek a diákoknak, mind szellemileg, mind fizikailag. Szeretek úgy dolgozni, hogy körülöttem minden letisztult és kiszámítható. Így egyszerűen, hatékonyan, csak a munkára lehet koncentrálni. Nem telik idő a szerszámok és kellékek keresgélésével és azok tisztogatásával, javítgatásával. Szerettem a Tanár urat, és kiváltképp szerettem a karácsonyi hangulatot, amit teremtet. Ennek ellenére, mégis kicsit nyomasztó volt bemenni a műhelybe. Azt hittem oda sosem süt be a nap [...]. Most viszont vidámnak és napsütöttének látom a helyet, még a leghátsó sötét kis termet is.”

technikáknál alapvető jelentőségű, itt található – a legtávolabb a tényleges munkaterülettől. A nagyobb falfelületek előkészítése ezért a helyiségek közötti ingázással (és ebből következően, mások munkaterületén keresztüli átmászkálással) jár. Ez nem mindig segíti az elmélyülést, hiszen minden hallgató eltérő munkafázisban tart, mint ahogyan a saját munkaritmusa is különbözik a többiekétől. Szerencsére a hallgatók ebben is ösztönösen igyekeznek egymást segíteni. (Az eltérő munkaritmuskok kapcsán tartom fontosnak megjegyezni, hogy a Műhelyben többnyire a csend dominál. Az egyes munkafázisok zaját, a beszélgetéseket és az eligazításokat-korrektúrákat leszámítva, nincs közös zenehallgatás, mint például a műtermekben. Aki zenei inspirációra vágyik, megoldja egyénileg, fülessel. Tapasztalataim szerint, eddig meglepően kevesen éltek ezzel a lehetőséggel.)

A 2017/2018-as tanévben inkább az önálló egyéni művekre került a hangsúly. Nem kértünk a hallgatóktól nagyobb volumenű, közösen tervezett és kivitelezett feladatot, ehelyett – az előző évihez képest – jóval több mobil hordozóra készült munka született. Mind az év közbeni gyakorlati munka, mind az év végi szakmai bemutató anyaga sokszínűbbre, változatosabbra sikeredett. Ennek pozitív és negatív hozadéka egyaránt volt. Úgy érzem, 'túl hamar másztunk le a falról'. Lehetett volna még tovább is bővíteni a hallgatók szakmai tapasztalatait az igazi kihívás, a falon dolgozás apropóján. Elmaradt a nagy, közös feladatban rejlő közösségformáló lehetőség is. Az előző évekkel ellentétben, ezek a hallgatók már mind harmad-, negyedévesek voltak, nagyjából önálló gondolati tartalomra épülő alkotói világgal és stílusjegyekkel. Jó lett volna kimozdítani őket ebből a már kialakult megközelítésmódjukból. Viszont minőségükben és kidolgozottságukban jóval egyenletesebb, változatosan sokirányú gondolatiságot tükröző önálló műveket hoztak létre. Ez az érettebb, kiforrottabb sokféleség az év végi szakmai bemutató kitalálása és installálása során vetett fel új kérdéseket. Nem csak azt kellett (volna) kitalálni, hogy mely munkák kerüljenek egymás mellé, de a variációs lehetőségeket nagyban leszűkítette a falmunkák fix helyzete, valamint az egyes helyiségek nagyon erős téri karaktere is. (A nagyszámú mobil hordozóra készült darab elrendezése kapcsán az is kiderült, hogy a Műhely falai bizonyos területeken jóformán szögelhetetlenek. Ennek a problémának a megoldása szintén a jövő feladatai közé tartozik.)

A Műhely életében bekövetkező nagyobb változásra a 2017-2018-as tanév második félévében került sor. A Festő tanszék, illetve Filp Csaba tanszékvezető nagylelkűsége folytán a régi, szedett-vedett berendezés egy részét lecserélhettük, valamint új eszközökkel gazdagodhattunk. A lapra szerelt új bútorok összeállítása nemcsak egy komfortosabb összkép megteremtéséhez járult hozzá, de csapatépítő tréningként is bevált. Nagy Aranka

tanszéki adminisztrátor önzetlen felajánlása jóvoltából a 'Konyha' is ízléses darabokkal egészült ki, az addigi, részben festékes edényként is funkcionáló, sokat látott, némileg anyaghiányos bögrék helyett. A komfortérzet növeléséhez hozzájárult Kácser István és az asztalosműhelybeli kollégák munkája (ablaküvegezés, izzócsere, a padlón éktelenkedő kráterek lebetonozása stb.) is. A Műhely változóban-alakulóban van; idomul az évente cserélődő, a „megörökölt”, valamint „visszajáró” 'lakói' igényeihez, mint ahogyan ők is idomulnak hozzá. A komfortosabbá és higiénikusabbá tétel ugyan bizonyos mértékig sterilebbé, kevésbé meghitté alakította az atmoszféráját (és nem mellékesen, kihangsúlyozta a hibáit, hátrányait), viszont a műhelyhangulatot és a kísérletező szellemet, úgy érzem, részben sikerült megőriznünk, a munkafolyamatok átláthatóvá tételével, azokat egyéni igény szerint inkább kontrollálhatóvá, avagy inkább a kísérletezés felé elvihetővé tettük.

Összefoglalva: a Műhelyben töltött elmúlt két és fél év jó lehetőséget adott arra, hogy a rám döntő hatást gyakorló kollégák közvetítette szemléletmódokat, habitusokat, mintákat és tapasztalatokat a sajátjaimba beépítve, az Erikával és a hallgatókkal közösen végzett munkába visszaforgathassam, tesztelhessem. Emellett érzékenyebbé tett arra a fajta nem mindig tudatosuló kommunikációra, amit az épített környezettel és a munkafeltételekkel folytathatunk egy készülő munka kapcsán. Ez a kommunikáció folyamatosan alakul, és cseppet sem egyoldalú.

Felhasznált irodalom

A HOZZÁTARTOZÁS STRUKTÚRÁI. Hermeneutikai és alkalmazott filozófiai kutatások (Szerk.: Veress Károly) (Bolyai Társaság – Egyetemi Műhely Kiadó, Kolozsvár, 2010)

A TÉR. Kritikai antológia (Szerk.: Moravánszky Ákos – M. Gyöngy Katalin) (Terc, Budapest, 2007)

A TÉRI MEGISMERÉS ÉS A NYELV (Vál. és szerk.: Lukács Ágnes - Király Ildikó - Racsmány Mihály - Pléh Csaba) (Gondolat, Budapest, 2003)

A ZSARNOKSÁG SZÉPSÉGE: tanulmányok a totalitarizmus művészetéről (Szerk.: Széplaky Gerda) (Kalligram, Pozsony, 2008)

ABRAM, D.: 'A világ húsa' In *Ökotáj* (1998), 16-17. sz., online: <http://epa.oszk.hu/00000/00005/00013/lelek4.html>

ANCSEL, É.: *Az ember mértéke vagy mérték-hiánya* (Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1992)

ANCSEL, É.: *Három tanulmány* (Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1983)

ANCSEL, É.: 'A művészet szigorúsága. A művészet etoszának néhány huszadik századi kérdéséről' In *Világosság* (1973), 7. szám, 413-417. o.

ANKERSMIT, F. R.: *A történelmi tapasztalat*, ford. Balogh Tamás (Typotex, Budapest, 2004)

ANTROPOLÓGIA AZ EMBER HALÁLA UTÁN. (Szerk.: Dietmar Kamper - Christoph Wulf) (Jószöveg Műhely Kiadó, Budapest, 1998)

APPADURAI, A.: 'A lokalitás teremtése', ford. Szeljak György és Árendás Zsuzsa In *Regio* (2001), 3. szám, 3-31. o., online: http://epa.oszk.hu/00000/00036/00042/pdf/regio2001_3.pdf

ARENDT, H.: *Múlt és jövő között. Nyolc gyakorlat a politikai gondolkodás terén*, ford. Módos Magdolna (Osiris Kiadó - Readers International, Budapest, 1995)

ARENDT, H.: *A sivatag és az oázisok*, ford. Mesés Péter és Pató Attila (Gond Kiadó - Palatinus Kiadó, Budapest, 2002)

ARISZTOTELÉSZ: *Nikomakhoszi etika*, ford. Szabó Miklós (Európa Könyvkiadó, Budapest, 1997)

ARISZTOTELÉSZ: *A természet (Physica)*, ford. és jegyz. Bognár László (L'Harmattan, Budapest, 2010)

- AUGE, M.: *Nem-helyek. Bevezetés a szürmodernitás antropológiájába*, ford. Fáber Ágoston (Műcsarnok Nonprofit Kft., Budapest, 2012)
- AZ ÁRNYÉK HELYE. *Tanulmányok a hatalom, a morál és az erőszak kérdéseiről* (Szerk.: Gulyás Gábor - Széplaky Gerda) (Kalligram, Pozsony, 2011)
- AZ IDEGEN. *Variációk Simmeltől Derridáig*, ford. Boros János - Orbán Jolán, Teller Katalin (Szerk.: Biczó Gábor) (Csokonai Kiadó, Debrecen, 2004)
- BACHELARD, G.: *A tér poétikája*, ford. Bereczki Péter (Kijárat Kiadó, Budapest, 2011)
- BACON, F.: *Esszék avagy tanácsok az okos és erkölcsös életre*, ford. és jegyz. Julow Viktor (Európa Könyvkiadó, Budapest, 1987)
- BALÁZS, Z.: *Emberi méltóság* (Budapest, 2008. július, 30. szám, Alkalmazott Kommunikációtudományi Intézet - Műegyetemi Kiadó, Budapest)
- BALÁZS, Z.: *A jó vonzásában* (Helikon Kiadó, Budapest, 2011)
- BARCSI, T.: *Az emberi méltóság filozófiája* (Typotex, Budapest, 2013)
- BARCSI, T.: 'Gondolatok a méltóságról' In *Jogelméleti Szemle* (2006/1.), online: http://jesz.ajk.elte.hu/2006_1.html
- BARTLETT, F. C.: *Az emlékezés. Kísérleti és szociálpszichológiai tanulmány*, ford. és bev. Pléh Csaba (Gondolat, Budapest, 1985)
- BATÁR, A.: *Láthatatlan építészet* (Ab Ovo Kiadó, Budapest, 2005)
- BATÁR, A.: 'Építészet és hatalom' In *Café Babel* (1998 [Erő]), 29. szám, 21-40. o.
- BAUDRILLARD, J.: *A rossz transzparenciája. Esszé a szélsőséges jelenségekről*, ford. Klimó Ágnes (Balassi Kiadó – BAE Tartóshullám – Intermedia, Budapest, 1997)
- BAUMAN, Z.: *Postmodern Ethics* (Blackwell, Oxford UK & Cambridge USA, 1993)
- BENEVOLO, L.: *A város Európa történetében*, ford. Ordasi Zsuzsa (Atlantisz Könyvkiadó, Budapest, 1994)
- BERECZKEI, T.: *Az erény természete. Önzetlenség, együttműködés, nagylelkűség* (Typotex, Budapest, 2009)
- BERECZKEI, T.: 'A morális állat,' In *Café Babel* (1995 [Állat]), 17. szám, 103-110. o.
- BERGSON, H.: *Idő és szabadság. Tanulmány eszméletünk közvetlen adatairól*, ford. és a bev. írta Dienes Valéria (Franklin Társulat, Budapest, reprint kiadás: Universum Könyvkiadó, Szeged, 1990)

- BERGSON, H.: 'A lehetőség és a valóság' [1930], ford. Dékány András in U.ő.: *A gondolkodás és a mozgó. Esszék és előadások* (L'Harmattan Kiadó - Szegedi Tudományegyetem Filozófia Tanszék, Budapest, 2012), 75-87. o.
- BERLIN, I.: *Az emberiség göcsörtös fája. Fejezetek az eszmék történetéből*, , ford. Pap Mária (Szerk.: H. Hardy) (Európa Könyvkiadó, Budapest, 1996)
- BERLIN, I.: *Négy esszé a szabadságról*, ford. Erős Ferenc - Berényi Gábor (Európa Könyvkiadó, Budapest, 1990)
- BICZÓ G.: *Asszimilációkutatás - elmélet és gyakorlat* (MTA Politikai Tudományok Intézete Etnoregionális Kutatóközpont - MTA PTI Etnoregionális Kutatóközpont Munkafüzetek 96., Budapest, 2004, online: <http://mek.oszk.hu/02200/02201/>)
- BINSWANGER, L.: 'Az ember helye a pszichiátriában,' ford. Csorba János In *Pszichiátria és emberkép* (Szerk.: Pethő Bertalan) (Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1986), 261-280. o.
- BLUMENBERG, H.: *Hajótörés nézővel. Metaforológiai tanulmányok*, ford. Király Edit (Atlantisz, Budapest, 2006)
- BOLLNOW, O. F.: *Human space* (Hyphen Press, London 2011)
- BOROS J.: *A demokrácia antropológiája. Tanulmányok* (Jelenkor Kiadó, Pécs, 2009)
- BOURDIEU, P.: *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése. Tanulmányok* (A kötetet válogatta, a fordítást ellenőrizte: Ferge Zsuzsa - Léderer Pál) (Gondolat, Budapest, 1978)
- BOURDIEU, P.: 'Bodily Knowledge' in U.ő.: *Pascalian Meditations*, transl.: Richard Nice (Cambridge: Polity Press; Oxford: Blackwell Publishers, 2000), 128-163. o.
- CALVINO, I.: *Láthatatlan városok*, ford. Karsai Lucia (Európa Könyvkiadó, Budapest, 2012)
- CARRIÈRE, J.-C. - DELUMEAU, J. - ECO, U. - GOULD, S. J.: *Beszélgetések az idők végezetéről*, ford. Kamocsay Ildikó (Európa Könyvkiadó, Budapest, 1999)
- CERTEAU, M. de: *A cselekvés művészete*, ford. Sajó Sándor - Szolláth Dávid - Z. Varga Zoltán (Kijárat Kiadó, Budapest, 2010)
- COMTE-SPONVILLE, A.: *Kis könyv a nagy erényekről*, ford. Saly Noémi (Osiris Kiadó, Budapest, 1998)
- CONDILLAC, É. B. de: 'Esszé az emberi ismeretek eredetéről [részletek], Második rész, A nyelvről és a módszerről,' in Jean-Jacques Rousseau: *Esszé a nyelvek eredetéről, amelyben a dallamról és a zenei utánzásról is szó esik*, ford. Bakcsi Botond, Attraktor Kiadó, Máriabesnyő - Gödöllő, 2007, 93-144. o.

- CSEPELI Gy.: *Szociálpszichológia* (Osiris Kiadó, Budapest, 2002)
- DAHRENDORF, R.: *A modern társadalmi konfliktus*, ford. Ecsedy Csaba (Gondolat, Budapest, 1994)
- DAHRENDORF, R.: *Egy új rend nyomában. Előadások a szabadság politikájáról a 21. században*, ford. Harmathy Veronika (Napvilág Kiadó, Budapest, 2004)
- DERRIDA, J.: *Marx kísértetei. Az adósállam, a gyász munkája és az új Internacionálé*, ford. Boros János - Csordás Gábor - Orbán Jolán (Jelenkor Kiadó – Dianoia Sorozat, Pécs, 1993)
- DUMONT, L.: *Tanulmányok az individualizmusról. A modern ideológia antropológiai megközelítése*, ford. Fogarassy Miklós (Tanulmány Kiadó, Pécs, 1995)
- DUMONT, L.: 'Hatalom és terület,' ford. Kiss Ágnes In *Café Babel* (1998 [Erő]), 29. szám, 93-101. o.
- ECO, U.: *A tökéletes nyelv keresése*, ford. Gál Judit - Kelemen János (Atlantisz Könyvkiadó, Budapest, 1998)
- ECO, U.: *Öt írás az erkölcsről*, ford. Dorogi Katalin (Európa Könyvkiadó, Budapest, 2007)
- ERKÖLCS ÉS VÁLTOZÁS. A kaposvári erkölcsfilozófiai és -nevelési konferencia előadásai* (Szerk.: Czirják József - Jávorszki András - Szabóné Gondos Piroska) (Alpok-Adria Munkaközösség - Kaposvári Nyomda, Kaposvár, 1994)
- ETHICS* (Ed. Walead Beshty) (Whitechapel Gallery - The MIT Press, London - Cambridge, Massachusetts, 2015)
- ESZTÉTIKA - ETIKA - POLITIKA* (Szerk.: Gyöngyösi Megyer - Inzsöl Kata) (Eötvös Collegium, Magyar Műhely, Budapest, 2013)
- ETZIONI, A.: 'A 'személy a közösségben' paradigma', ford. Zsolnai László In *Etika a gazdaságban* (Szerk.: Kindler József – Zsolnai László) (Keraban Kiadó, Budapest, 1993), 57-64. o.
- EURÓPAISÁG. Politikai és morális kultúra.* (Szerk.: Karikó Sándor) (Áron Kiadó, Budapest, 2001)
- ÉRTÉKVÁLSÁG - ÉRTÉKVÁLTÁS. Tanulmányok az alkalmazott filozófia köréből.* (Szerk.: Karikó Sándor) (Áron Kiadó, Budapest, 2004)
- FARAGÓ, K.: *Kultúrák és narratívák. Az idegenség alakzatai* (Fórum Könyvkiadó, Újvidék, 2005) <http://mek.niif.hu/05500/05507/05507.pdf>
- FICHTE, J. G.: *Az ember rendeltetése*, ford. Kis János (Magyar Helikon, Budapest, 1976)

- FOUCAULT, M.: *A szexualitás története II. - A gyönyörök gyakorlása*, ford. Albert Sándor - Szántó István - Somlyó Bálint (Atlantisz, Budapest, 2011)
- FREUD, S.: 'A kísérteties', ford. Bókay Antal – Erős Ferenc In U.ő.: *Művészeti írások* (Szerk.: Argejő Éva – Erős Ferenc) (Filum Kiadó, Budapest, [2001]), 245-282. o.
- FRICZ T.: 'Az európai típusú fejlődés új paradigmája: az egyensúlyelv,' In *Valóság* (1991), 1. szám, 25-39. o.
- FROMM, E.: *Az emberi szív. Miért vagyunk egyaránt képesek a rosszra és a jóra?* [1964] Ford. Várady Szabolcs (Háttér Kiadó, Budapest, 1996)
- FROMM, E.: *Az önmagáért való ember. Az etika pszichológiai alapjainak vizsgálata* [1947], ford. Gellériné Lázár Márta (Napvilág Kiadó, Budapest, 1998)
- FROMM, E.: *Menekülés a szabadság elől* [1941] ford. Bíró Dávid (Napvilág Kiadó, Budapest, 2002)
- FUKUYAMA, F.: *Bizalom. A társadalmi erények és a jólét megteremtése*, ford. Somogyi Pál László (Európa Könyvkiadó, Budapest, 1997)
- FUKUYAMA, F.: *A Nagy Szétbomlás. Az emberi természet és a társadalmi rend újjászervezése*, ford. M. Nagy Miklós (Európa Könyvkiadó, Budapest, 2000)
- FUKUYAMA, F.: *A politikai rend eredete. Az ember előtti időktől a francia forradalomig*, ford. Pető Márk (Akadémiai Kiadó, Budapest, 2012)
- GADAMER, H-G.: *Igazság és módszer. Egy filozófiai hermeneutika vázlatja*, ford. Bonyhai Gábor (Osiris, Budapest, 2003)
- GEARY, P. J.: *A nemzetek mítosza. Európa népeinek születése a középkorban*, ford. Duró Gábor (Atlantisz, Budapest, 2014)
- GEERTZ, C.: 'Az ethosz, a világkép és a szent szimbólumok elemzése', ford. Sajó Tamás In U.ő.: *Az értelmezés hatalma. Antropológiai írások* (Osiris Kiadó, Budapest, 20012), 7-25. o.
- GEERTZ, C.: 'A művészet mint kulturális rendszer', ford. Sajó Tamás In U.ő.: *Az értelmezés hatalma. Antropológiai írások* (Osiris Kiadó, Budapest, 20012), 271-303. o.
- GEHLEN, A.: *Az ember. Természete és helye a világban*, ford. Kis János (Gondolat Kiadó, Budapest, 1976)
- GELLNER, E.: 'Nacionalizmus és politika Kelet-Európában,' ford. Mezei György In *Világosság* (1992), 5. szám, 332-338. o.

- GELLNER, E.: *A szabadság feltételei. A civil társadalom és vetélytársai*, ford. Csaba Ferenc (Typotex Kiadó, Budapest, 2004)
- GELLNER, E.: *A nemzetek és a nacionalizmus*, ford. Barabás András (Napvilág Kiadó, Budapest, 2009)
- GYÁNI, G.: 'A társadalmi igazság történeti fogalma' In *Világosság* (1992), 4. szám, 263-267. o.
- GYÁNI G.: 'Emlékezeti kánonok - emlékező közösségek' In *Évkönyv 2002 X. Magyarország a jelenkorban* (Szerk.: Rainer M. János - Standeisky Éva) (1956-os Intézet, Budapest, 2002), 195-201. o., online: http://www.rev.hu/rev2/images/content/tanulmanyok/1956/gyani_2002.pdf
- GYÁNI G.: 'Nemzetelméletek és a történetírás,' In *XIX. Nemzet és művészet. Kép és önkép - Kiállítási katalógus*, Magyar Nemzeti Galéria, 2010. november 5 - 2011. április 3., MNG, Budapest, 2010, 11-25. o. GYÁNI G.: *Az elveszithető múlt. A tapasztalat mint emlékezet és történelem* (Nyitott Könyvműhely, Budapest, 2010)
- GYÖRGY, P.: *A hely szelleme* (Magvető, Budapest, 2007)
- HABERMAS, J.: *Válogatott tanulmányok*, ford. Adamik Lajos - Bendl Júlia - Felkai Gábor (Atlantisz, Budapest, 1994)
- HABERMAS, J. - RATZINGER, J.: *A szabadelvű állam morális alapjai. A szekularizálódás dialektikája az észről és vallásról* [2004], ford. Horváth Károly (Barankovics István Alapítvány - Gondolat, Budapest, 2007)
- HAGYOMÁNY ÉS HAGYOMÁNYALKOTÁS. Tanulmánygyűjtemény*, szerk. Hofer Tamás és Niedermüller Péter (MTA Néprajzkutató Csoport, Budapest, 1987)
- HAJNÓCZY P.: *A fűtő - M - A halál kilovagolt Perzsiából - Jézus menyasszonya - Hátrahagyott írások* (Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1982)
- HANKISS, E.: 'Közösségek: válság és hiány,' In *Valóság* (1980), 9. szám, 12-26. o.
- HANKISS, E.: *A Nincsből a Van felé. Gondolatok az élet értelméről* (Osiris Kiadó, Budapest, 2012)
- HANNERZ, U.: 'A globális világ mint a hálózatok hálózata,' ford. Farkas Krisztina In *Café Babel* (1998 [Hálózat]), 28. szám, 65-76. o.
- HARTMANN, N.: *Etika*, ford. Simon Ferenc (Noran Libro Kiadó, Budapest, 2013)
- HEIDEGGER, M.: *Lét és idő*, ford. Vajda M. - Angyalosi G. - Bacsó B. - Kardos A. - Orosz I. (Gondolat, Budapest, 1989)

- HEIDEGGER, M.: *Útban a nyelvhez. Egy japán és egy kérdező párbeszédéből*, ford. Tillmann J. A. (Helikon Kiadó, Budapest, 1991)
- HEIDEGGER, M.: 'A művészet és a tér,' ford. Bacsó Béla In "...költőien lakozik az ember...", vál. és szerk. Pongrácz Tibor, ford. Bacsó Béla et al. (T-Twins Kiadó - Pompeji Alapítvány, Budapest-Szeged, 1994), 211-217. o.
- HEIDEGGER, M.: *A dolog és A nyelv. Két tanulmány*, ford. Joós Ernő, Sylvester János Könyvtár, Sárvár, 20002)
- HEIDEGGER, M.: 'ÉPÍTÉS LAK/OZ/ÁS GONDOLKODÁS,' ford. Schneller István In. *UTÓIRAT* (a Magyar Építőművészet melléklete) 2003/1.; kis mértékben eltérő fordítása online:
<http://www.filozofia.bme.hu/materials/kerekgyarto/PhD/szovegek/Fenomenologia/Martin%20Heidegger%20-%20%C9p%EDt%E9s,%20lakoz%E1s,%20gondolkod%E1s.pdf>
- HELLER, Á.: *Morálfilozófia* (Cserépfalvi, Budapest, 1996)
- HELLER, Á.: *Az idegen* (Múlt és Jövő Lap- és Könyvkiadó, Budapest, 1997)
- HENRY, M.: *Az élő test. Válogatott tanulmányok*, ford. Farkas Henrik (Bencés Kiadó, Pannonhalma, 2013)
- HERMANN, I.: 'A tudattalan és az ösztönöknek örvény-elmélete,' In U.ő.: *Magyar nyelvű cikkek, tanulmányok 1911-1933* (Animula, Budapest, 2007), 127-144. o.
- HERMANN I.: 'Az ösztönök és az érzelmek térvonatkozása,' In U.ő.: *Magyar nyelvű cikkek, tanulmányok 1934-1971* (Animula, Budapest, 2007), 146-155. o.
- HERMANN I.: 'Néhány lelki jelenség térvonatkozása' In U.ő.: *Magyar nyelvű cikkek, tanulmányok 1934-1971* (Animula, Budapest, 2007), 38-54. o.
- HIRSCHMAN, A. O.: *Az érdekek és a szenvedélyek. Politikai érvek a kapitalizmus mellett annak győzelme előtt*, ford. Pásztor Péter (Jószöveg Műhely Kiadó, Budapest 1998)
- HONNETH, A.: *Elismerés és megvetés. Tanulmányok a kritikai társadalomelmélet köréből*, ford és vál. Weiss János (Jelenkor Kiadó, Pécs, 1997)
- HORÁNYI Ö. (szerk.): *A kommunikáció mint participáció* (Typotex Kiadó, Budapest, 2006)
- HUIZINGA, J.: *A holnap árnyékában. Korunk kulturális bajainak diagnózisa*, ford. D. Garzuly Mária (Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1938)
- HUME, D.: *Tanulmány az erkölcs alapelveiről* (1751), ford. Miklósi Zoltán - Babarczy Eszter, (Osiris Kiadó, Budapest, 2003)

- HUNTER, I.: 'Esztétika és kritikai kultúrakutatás,' ford. Pásztor Péter In *A kultúra szociológiája* (Szerk.: Wessely Anna) (Osiris Kiadó - Láthatatlan Kollégium, Budapest, 1998), 71-95. o.
- HUNTINGTON, S. P.: *A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása*, ford. Pusztai Dóra - Gázsiy Mila - Gecsényi Györgyi (Európa Könyvkiadó, Budapest, 2004)
- HUSZÁR, Á.: *A nő terei* (L'Harmattan Kiadó - Könyvpont Kiadó, Budapest, 2011)
- ÍRÁSOK AZ EGYENLŐTLENSÉGRŐL, AZ EGYENLŐSDIRŐL – ÉS AZ ÚJ EGYENLŐSÉGRŐL*, ford. Bikics Milán, (Szerk.: Anthony Giddens - Patrick Diamond) (Napvilág Kiadó, Budapest, 2006)
- JACOBS, J.: 'Mire való a járda? A biztonság,' ford. Gyárfás Vera in *Kommentár* (2008), 2. szám, 3-21. o.
- JAMMER, M.: *Concepts of Space* (Harvard University Press, Cambridge - Massachusetts, 1954)
- JANAGIDA, K.: *A szabadság filozófiája*, ford. Pásztor László (Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1961)
- JONAS, H.: 'Az emberi cselekvés megváltozott természete,' [1979] ford. Györffy Miklós In *Környezet és etika. Szöveggyűjtemény* (Szerk.: Lányi András - Jávor Benedek) (L'Harmattan, Budapest, 2005), 25-36. o.
- JONAS, H.: 'A látás nemessége – Érzékfenomenológiai vizsgálódás,' [1973] ford. Menyes Csaba In *Fenomén és mű. Fenomenológia és esztétika* (Szerk.: Bacsó Béla) (Kijárat Kiadó, Budapest, 2002), 109-122. o.
- JUNG, C. G.: *Gondolatok a jóról és a rosszról*, ford. Bodrog Miklós (Kossuth Kiadó, Budapest, 1996)
- KANT, I.: *A gyakorlati ész kritikája*, ford. Papp Zoltán (Osiris / Gond - Cura Alapítvány, Budapest, 2004)
- KANT, I.: 'A térbeli irányok megkülönböztetésének első indokáról', 1768, ford. Ábrahám Zoltán, In U.ő.: *Prekritikai írások 1754-1781* (Osiris / Gond - Cura Alapítvány, Budapest, 2003)
- KANT, I.: 'Tájékozódni a gondolatok között: mit is jelent ez?', ford. és jegyz. Vidrányi Katalin, In U.ő.: *A vallás a pusztai ész határain belül és más írások* (Gondolat Kiadó, Budapest, 1974), 109-127. o.

KANT, I.: 'Az emberiség egyetemes történetének eszméje világpolgári szemszögből,' ford. és jegyz. Vidrányi Katalin, In U.ö.: *A vallás a puszta ész határain belül és más írások* (Gondolat Kiadó, Budapest, 1974), 61-79. o.

KÁLLAI, J.: *A téri tájékozódás és a szorongás* (Janus - Gondolat, Budapest, 2004)

KÁLLAI, J. – KARÁDI K. – TÉNYI T.: *A térélmény kultúrtörténete és pszichopatológiája* (Tertia Kiadó, Budapest, 1998)

KIERKEGAARD, S.: 'A szorongás fogalma', ford. Dani Tivadar In *Sören Kierkegaard írásaiból* (Vál., jegyz. és bev.: Suki Béla), ford. Dani Tivadar - Valaczkai László - Veress Miklós (Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1982), 321-364. o.

KIS, J.: 'Az erkölcsi személy' In *Világosság* (1992), 4. szám, 241-262. o.

KLANICZAY, S.: 'Tér és lélek: Hermann munkái alapján,' In *Magyar Pszichológiai Szemle*, 48-49. évf., 1992/93, 1-2., 45-60. o.

(http://real-j.mtak.hu/5283/1/MagyarPszichologiaiSzemle_48-49.pdf)

KOŁAKOWSKI, L.: *Kis előadások nagy kérdésekről*, ford. Pályi András (Európa Könyvkiadó, Budapest, 1998)

KOŁAKOWSKI, L.: *Újabb kis előadások nagy kérdésekről*, ford. Pályi András (Európa Könyvkiadó, Budapest, 2000)

KOŁAKOWSKI, L.: *Legújabb kis előadásaim nagy kérdésekről*, ford. Pályi András (Európa Könyvkiadó, Budapest, 2002)

KOLNAI A.: 'Demokrácia és valóság,' [*Századunk*, 1935/7.], újraközölve: *Világosság* (1997), 5-6. szám, 62-71. o.

KOLNAI A.: 'Méltóság. De miért feltétlenül baj, ha világosan kifejtjük a homályos dolgokat?', ford. Balázs Zoltán – Endreffy Zoltán In *Kolnai Aurél (Magyar Panteon)* (Vál., szerk. és jegyz.: Balázs Zoltán) (Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2003), 107-126. o.

KONERSMANN, R.: *A szellem színjátéka. Történeti szemantika mint filozófiai jelentéstörténet*, ford. Kelemen Pál (Kijárat Kiadó, Budapest, 2003)

KORTÁRS ETIKA (Szerk.: Fekete László) (Nemzeti Tankönyvkiadó Rt., Budapest, 2004)

KÖZ / TÉR. Fogalmak, nézőpontok, megközelítések (Szerk.: Szijártó Zsolt) (Gondolat Kiadó - PTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, Budapest - Pécs, 2010)

KÖZÖSSÉGELVŰ POLITIKAI FILOZÓFIÁK (Szerk.: Horkay Hörcher Ferenc) (Századvég, Budapest, 2002 [2003?])

- LASCH, Ch.: *Az önimádat társadalma*, ford. Békés Pál (Európa Könyvkiadó, Budapest, 1984)
- LATOURE, B.: *Sohasem voltunk modernek. Szimmetrikus antropológiai tanulmány*, ford. Gecser Ottó (Osiris Kiadó, Budapest, 1999)
- LÁTÁS, NYELV, EMLÉKEZET (Szerk.: Kovács Ilona - Szamarasz Vera Zoé) (Typotex, Budapest, 2006)
- LÉVINAS, E.: *Teljesség és végtelen*, ford. Tarnay László (Jelekor Kiadó, Pécs, 1999)
- LEWIS, C. S.: *A szeretet négy arca*, ford. Orzóy Ágnes (Harmat, Budapest, 2007)
- LUHMANN, N.: 'Az identitás – mi az, avagy miképpen működik?', ford. Kiss Lajos András In: *Uő: Látom azt, amit te nem látsz* (Osiris, Budapest, 1999), 32-59. o.
- LUHMANN, N.: 'Paradigm lost: az erkölcs etikai reflexiójáról (Az 1989-es Hegel-díj átadásának alkalmából tartott beszéd)', ford. Bittera Dóra In: *Uő: Látom azt, amit te nem látsz* (Osiris, Budapest, 1999), 237-257. o.
- MANENT, P.: 'Mi a nemzet?', ford. Halm István In *Kommentár* (2008), 5. szám, 5-15. o.
- MCADAMS, A. J. (szerk.): *A modernitás válsága*, ford. Dippold Ádám - Pogrányi Lovas Miklós (Szerk. és bev. tanulmány: Mezei Balázs) (Századvég Kiadó, Budapest, 2014)
- MACINTYRE, A.: 'Relativizmus, hatalom és filozófia,' ford. Fellner Pál In *Világosság* (1992), 12. szám, 914-929. o.
- MACINTYRE, A.: *Az erény nyomában*, ford. Bíróné Kaszás Éva (Osiris Kiadó, Budapest, 1999)
- MACINTYRE, A.: 'Erény-e a patriotizmus?' ford. Musza István In *Café Babel* (2005 [Szív]), 51. szám, 39-47. o.
- MAETERLINCK, M.: *A tér élete*, ford. Kovács Rezső (Bev. Strém Géza) (Révai, Budapest, 1929)
- MARION, J.-L.: *Az erotikus fenomén*, ford. Szabó Zsigmond (L'Harmattan Kiadó - Szegedi Tudományegyetem Filozófia Tanszék, Budapest, 2012)
- MARION, J.-L.: *A látható kereszteződése*, ford. Cseke Ákos (Bencés Kiadó, Pannonhalma, 2013)
- MARSÓ P. – KISS V., 'A magányos sétáló álmodozásai – a tanúskodás filozófiája, a narratív identitás és az érzelmek legitimitása Rousseau-nál' In *Világosság* (2007), 6. szám, 95-110. o.

- MAUSS, M.: „Az emberi szellem egy kategóriája: a személy, az ‘én’ fogalma,” ford. Saly Noémi, In U.ő.: *Szociológia és antropológia* (Osiris Kiadó, Budapest, 2000), 393-421. o.
- MAUSS, M.: ‘A test technikái’, ford. Saly Noémi, In U.ő.: *Szociológia és antropológia* (Osiris Kiadó, Budapest, 2000), 425-446. o.
- MEHTA, K.: ‘A belső tér kalandja’, ford. Gerevich András In *dűlő* [Haza Heimat Home - HHH Őszi Nemzetközi Irodalmi Fesztivál] (2013), 007. szám, 74-82. o.
- MEGGYESI T.: ‘Promenadológia: a tér és az idő interferenciájában (tanulmány)’ in *Híd* (2016), 3. szám, 44-53. o., online: http://epa.oszk.hu/01000/01014/00134/pdf/EPA01014_hid_2016_03.pdf
- MEGGYESI T.: ‘Promenadológia. A séta költészete az urbanisztikában’ in *Utóirat* (a Régi-Új Magyar Építőművészet melléklete), 16. évf. (2016), 87. sz., 57-62. o., online: http://mta.hu/data/dokumentumok/szima/szekfogalok/meggyesi_seta.pdf
- MERLEAU-PONTY, M.: *Az észlelés fenomenológiája*, ford. Sajó Sándor (L’Harmattan - Magyar Fenomenológiai Egyesület, Budapest, 2012)
- MERLEAU-PONTY, M.: ‘A szem és a szellem,’ ford. Vajdovich Györgyi és Moldvay Tamás In *Fenomén és mű. Fenomenológia és esztétika* (Szerk.: Bacsó Béla) (Kijárat Kiadó, Budapest, 2002), 53-77. o., online: http://esztetika.elte.hu/baranyistvan/files/2012/02/Merleau-Ponty_A_szem_%C3%A9s_a_szellem.pdf
- MICHELSTAEDTER, C.: *A meggyőződés és a retorika*, ford. Ördögh Éva (Medicina Könyvkiadó Zrt., Budapest, 2013)
- MOUFFE, Ch.: ‘A politikum visszatérése’, ford. Huszár Gábor In *Eszmélet* (1994), 23. szám, 65-71. o.
- NAGY, E.: *Áramló tér és álló idő – gubancokkal* (Magyar Filozófiatörténeti Könyvtár III., Bíbor Kiadó, Miskolc, 2003)
- NARRATÍV PSZICHOLÓGIA. NARRATÍVÁK 5.* (Szerk.: László J. - Thomka B.) (Kijárat Kiadó, Budapest, 2001)
- NIETZSCHE, F.: ‘Emberi, túlságosan is emberi’, ford. Török Gábor In: Uő: *A vándor és árnyéka* (Göncöl Kiadó, Budapest, [1990]), 91-340. o.
- NIETZSCHE, F.: *Adalék a morál genealógiájához (Vitairat)*, ford. Romhányi Török Gábor (Holnap Kiadó, Budapest, 1996)

- NIETZSCHE, F.: 'A nem-morálisan fölfogott igazságról és hazugságról', ford. Tatár Sándor In *Athenaeum* 1992/3, 3–15. o.
- NYÍRI, T.: *Alapvető etika* (Szent István Társulat, Budapest, 1994)
- ORTEGA Y GASSET, J.: *Az 'emberi' kiesése a művészetből*, ford. Puskás Lajos (ABC Könyvkiadó Részvénytársaság, Budapest, 1944; Reprint kiadás: Hatágú Síp Alapítvány, Budapest, 1993)
- ORTEGA Y GASSET, J.: *Elmélkedések Európáról*, ford. Csejtei Dezső - Juhász Anikó (L'Harmattan Kiadó - Zsigmond Király Főiskola, Budapest, 2007)
- ORTHMAYR I.: 'Erkölcsei cselekvés. Mi az?' In *Elpis*, 9. évf. (2015), 1. szám, 5-16. o.
- PLUTARKHOSZ: *Morálfilozófiai értekezések*, vál., ford. és jegyz. Lautner Péter (Kossuth Kiadó, Budapest, 1998)
- PLESU, A.: *A madarak nyelve*, ford. Horváth Andor (Jelenkor Kiadó, Pécs, 2000)
- PLÉH, Cs.: 'A tér és a nyelv világa' (Akadémiai székhely előadás a Magyar Tudományos Akadémián 2005. február 24-én.) In *Magyar Pszichológiai Szemle*, 62. köt., (2007), 3. szám, 279-312. o.
- POLITIKAI FILOZÓFIA. Szöveggyűjtemény* (Szerk.: G. Fodor Gábor) (Rejtjel Kiadó, Budapest, 2001)
- POLITIKAI ÖKOLÓGIA. Szemelvények a nyugati alternatív mozgalmak elméletéről és politikájáról* (Szerk.: Szabó Máté) (Bölcsész Index Centrál Könyvek - ELTE BTK, Budapest, 1989)
- PÓCZA K.: *Emlékezetpolitika. Mültfeldolgozás és történelemtudomány Németországban* (Attraktor, Máriabesnyő, 2011)
- QUANTE, M.: *Bevezetés az általános etikába*, ford. Drimál István (Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2012)
- RACSMÁNY, M. - KIRÁLY, I.: 'A beszélt tér: avagy hol van a kutya elásva? [Language and Space / Paul Bloom, Mary A. Peterson, Lynn Nadel, Merrill F. Garrett] - könyvismertetés' In *Magyar Pszichológiai Szemle* 54. köt., (1999), 1. szám, 79-85. o.
- RANCIÈRE, J.: 'The Ethical Turn of Aesthetics and Politics,' In *Critical Horizons* (2006), Volume 7, Issue 1, 1-20. o.
- RAWLS, J.: *Az igazságosság elmélete*, ford. Krokovay Zsolt (Osiris Kiadó, Budapest, 1997)

- RIESMAN, D.: *A magányos tömeg* (Szerzőtársak: Nathan Glazer és Reuel Denney), ford. Szelényi Iván (Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1983)
- RÉNYI, A.: 'Test és tér között: Giacometti és a nehézkedés hermeneutikája', In *A tér a szobrászatban - A szobrászat tere* (Műcsarnok Nonprofit Kft., Budapest, 2005), 9-19. o.
- RICOEUR, P.: 'Erőszak és nyelv', ford. Boda Zsolt in *Az ellenség neve* (Szerk.: Szabó Márton) (Jószöveg Műhely Kiadó, Budapest, 1998), 125-136. o.
- RICOEUR, P.: 'Az emberi arc felfedezése', ford. Mártonffy Marcell In *Nagyvilág*, 46. (2001), 11., 1772-1777. o., online: <http://www.inaplo.hu/nv/200111/29.html>
- RITTER, J.: *Szubjektivitás. Válogatott tanulmányok*, ford. Papp Zoltán (Atlantisz, Budapest, 2007)
- RODRÍGUEZ-SALGADO, M.: 'Európa nyomában,' ford. Lázár A. Péter In *Világosság* (1992), 5. szám, 321-327. o.
- RORTY, R.: *Esetlegesség, irónia és szolidaritás*, ford. Boros János - Csordás Gábor (Jelenkor, Pécs, 1994)
- RORTY, R.: *Megismerés helyett remény*, ford. Boros János (Jelenkor, Pécs, 1998)
- ROUSSEAU, J.-J.: *Értekezések és filozófiai levelek*, ford. Kis János, vál. és jegyz. Ludassy Mária (Magyar Helikon, Budapest, 1978)
- ROUSSEAU, J.-J.: *A magányos sétáló álmodozásai* [1778, 1782], ford. Réz Ádám (Európa Könyvkiadó, Budapest, 1997)
- ROUSSEAU, J.-J.: *Esszé a nyelvek eredetéről, amelyben a dallamról és a zenei utánzásról is szó esik*, ford. Bakcsi Botond (Attraktor Kiadó, Máriabesnyő - Gödöllő, 2007)
- RUSSELL, B.: *A hatalom és az egyén* [Előadások: 1948-1949 / Könyv: 1949], ford. Rakovszky Zsuzsa (Kossuth Kiadó, Budapest, 1997)
- RYLE, G.: *A szellem fogalma*, ford. Altrichter Ferenc (Gondolat Kiadó, Budapest, 1974)
- SALAMON, J.: *A magány metafizikai struktúrája* (Attraktor, Máriabesnyő - Gödöllő, 2003)
- SARTRE, J.-P.: *Egy vezér gyermekkorára*, ford. Justus Pál (Európa Könyvkiadó, Budapest, 1982)
- SASSEN, S.: 'Az információ térszerkezete - globális városok és társadalmi ellentmondások', ford. In *Eszmélet* (1995. október 1.),
(Online: http://eszmelet.hu/saskia_sassen-az-informacio-terszerkezete-globalis-varoso/)

- SASSEN, S.: *Elveszített kontoll? Szuverenitás a globalizáció korában*, ford. Rotyis József (Helikon Kiadó, Budapest, 2000)
- SCHEIN Gábor: 'Az alternatív modernségek koncepciója felé' In *Irodalomtörténet* (2011), 2. szám, 204-226. o.
- SCHELER, M.: *Az ember helye a kozmoszban. Tanulmányok*, ford. Csatár Péter (Osiris Kiadó, Budapest, 1995)
- SCHELLING, F. W. J.: *Az emberi szabadság lényegéről. Filozófiai vizsgálódások az emberi szabadság lényegéről és az ezzel összefüggő tárgyakról [1809]* Ford. Jaksa Margit és Zoltai Dénes (T-Twins Kiadó, Budapest, 1992)
- SCHMITT, C.: *Politikai teológia*, ford. és bev. Paczolay Péter (Eötvös Loránd Tudományegyetem - Állam- és Jogtudományi Kar, Budapest, 1992)
- SCHOECK, H.: *Az irigység. A társadalom elmélete*, ford. Olay Csaba (Bertalan László Társadalomtudományi Könyvtár - Helikon Kiadó, Budapest, 2007)
- SCHÖPFLIN Gy.: *Az identitás dilemmái. Kultúra, állam, globalizáció*. Ford. Kovács Zoltán (Attraktor, Máriabesnyő - Gödöllő, 2004)
- SCHULZE, G.: 'Élménytársadalom. A jelenkor kultúrszociológiája. A hétköznapi élet esztétizálódása' (részlet az I. fejezetből) (1992), ford. Mezei György In *Szociológiai Figyelő* (2000/1-2), 135-157. o. http://www.prazsak.hu/schulze_elmenytarsadalom.pdf
- SCHÜTZ, A.: 'Az idegen' – részletek, ford. Szalai Pál In *A fenomenológia a társadalomtudományban* (Szerk.: Hernádi Miklós) (Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1984), 405-413. o.
- SCRUTON R.: *A nemzetek szükségességéről. Két tanulmány*, ford. Pásztor Péter (Helikon Kiadó, Budapest, 2005)
- SCRUTON R.: 'A lámpaoszlopok és a telefonfülkék jelentőségéről', ford. Halm Tamás In *Kommentár* (2008), 2. szám, 22-28. o.
- SEN, A.: *A fejlődés mint szabadság*, ford. Hegedűs Judit (Európa, Budapest, 2003)
- SEN, A.: 'Az egyéni szabadság mint társadalmi elkötelezettség', ford. Ferge Zsuzsa In Kindler József - Zsolnai László [szerk.]: *Etika a gazdaságban* (Keraban Kiadó, Budapest, 1993), 26-44. o.
- SENNETT, R.: *A közéleti ember bukása*, ford. Boross Anna (Helikon Kiadó, Budapest, 1998)

- SEKULER, R. - BLAKE, R.: *Észlelés*, ford. Boczán Eszter és mtsai (Osiris Kiadó, Budapest, 2004)
- SHUSTERMAN, R.: *Pragmatista esztétika. A szépség megélése és a művészet újragondolása*, ford. Kollár József (Kalligram, Pozsony-Budapest, 2003)
- SHUSTERMAN, R.: *A gondolkodó test. Szómaesztétikai esszék*, ford. Krémer Sándor et al. (JATEPress, Szeged, 2015)
- SIMMEL, G.: 'Híd és ajtó', ford. Ózer Katalin, In *Híd* (2007) 2. sz., 30-36. o. <http://epa.oszk.hu/01000/01014/00034/pdf/030.pdf> letöltés:
- SIMMEL, G.: 'A táj filozófiája' (1909), ford. Berényi Gábor, In U.ő.: *Velence, Firenze, Róma. Művészetelméleti írások* (Atlantisz-Medvetánc, Budapest, 1990), 99-110. o.
- SIMON, Y. R.: *Tekintély és társadalom. Az autoritás fogalma*, ford. Kovács Benedek (Szent István Társulat, Budapest, 2004)
- SOESMANN, A.: *Tizenkét érzék. Bevezetés az antropozófiai gondolkodásmódba Rudolf Steiner érzékszervekről írott tanulmánya alapján*, ford. Marikovszky Andrea (Metódus-Tan Bt., Budapest, 1998)
- SOMHEGYI, Z.: "*A kifürkészhetetlen Túlnan*" *A tájkép a német romantikában* (Kijárat Kiadó, Budapest, 2011)
- SPAEMANN, R.: *Erkölcsei alapfogalmak*, ford. Maleczki József (Egyházforum Alapítvány, Budapest, 2001)
- STEHR, N.: *A modern társadalmak törékenysége. Tudás és kockázat az információ korában*, ford. Rohonyi András (Gondolat - Infonia Budapest, 2007)
- STEIGER, K.: 'Gondolatok a gyűlöletideológiáról. Vannak-e válaszai a filozófiának korunk történelmi kihívásaira?' In *Café Babel* (2000 [Szenny]), 38. szám, 13-21. o.
- STRAUS, E.: 'Az érzékek színe,' ford. Szalai Pál In *A fenomenológia a társadalomtudományban* (Szerk.: Hernádi Miklós) (Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1984), 414-430. o.
- SZABÓ, M.: *Politikai tudásemelések. Szemantikai, szimbolikus, retorikai és kommunikatív-diszkurzív értelmezések a politikáról* (Nemzeti Tankönyvkiadó Rt., Universitas, Budapest, 1998)
- SZABÓ, Zs.: *A keletkezés ontológiája* (ELTE BTK Filozófiai Intézet – L'Harmattan Kiadó – Magyar Filozófiai Társaság, Budapest, 2005)

- SZABÓ Zs.: 'A tér és a művészet', In *A tér a szobrászatban - A szobrászat tere* (Műcsarnok Nonprofit Kft., Budapest, 2005), 23-28. o.
- SZÉCSÉNYI E.: *Szépség és szabadság. Eszmetörténeti tanulmányok* (L'Harmattan, Budapest, 2009)
- SZÉPLAKY G.: *Az ember teste. Filozófiai írások* (Kalligram, Pozsony, 2011)
- SZÍVÓS, M.: *A személyes és a hallgatólagos tudás elmélete. Előzmények, keletkezéstörténet és új távlatok* (Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2005)
- SZÍVÓS, M.: 'Az elsődleges és másodlagos habitus szociológiai és tudományszociológiai fogalma a személyes és a hallgatólagos tudás elméletének szemszögéből' In *Polanyiana* 2009, 1-2. sz. (18.): 29-52. o.
- SZOLOVJOV, V.: *Előadások az Istenemberségről*, ford. Farkas Zoltán (Attraktor, Máriabesnyő, 2014)
- TAKÁTS J.: 'A tér és az idő nemzetiesítése és az irodalmi kultuszok' In *Regio* 15. évf. (2004), 3. sz., 71-81. o., online: <http://epa.oszk.hu/00000/00036/00055/pdf/71-81.pdf>
- TAMÁS, G. M.: *Törzsi fogalmak I-II.* (Atlantisz, Budapest, 1999)
- TAYLOR, Ch.: 'Az elismerés politikája, ford. John Éva In *Café Babel* (1996 [Babel]), 21. szám, 57-76. o.
- TENGELYI, L.: *Élettörténet és sorseseemény* (Atlantisz, Budapest, 1998)
- TENGELYI, L.: *Tapasztalat és kifejezés* (Atlantisz, Budapest, 2007)
- TERMÉSZET ÉS SZABADSÁG. Humánökológiai olvasókönyv* (Szerk.: Lányi András) (ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézet Humánökológiai Szakirány - Osiris Kiadó, Budapest, 2000)
- TÉR A FESTÉSZETBEN. (Szöveggyűjtemény)* (Szerk. és vál.: Mezei Ottó) (Népművelési Propaganda Iroda, Budapest, é. n. [1981?])
- TÉR FENOMÉN MŰ* (Vál. és szerk.: Bacsó Béla) (Kijárat Kiadó, Budapest, 2011)
- TÉRPOÉTIKÁK* Helikon Irodalomtudományi Szemle (2010), 1-2. szám
- TÉR-RÉTEGEK. Tanulmányok a XXI. század térfordulatairól* (Szerk.: Düll Andrea - Izsák Éva) (L'Harmattan, Budapest, 2014)
- TODOROV T.: *A rossz emlékezete, a jó kísértése. Mérlegen a XX. század.* Ford. Bethlen József (Napvilág Kiadó, Budapest, 2005)

TÓTH O. I.: 'A bennünk élő Nagy Inkvizítor - Carl Schmitt és Dosztojevszkij', In Benedek Noémi Mária - Gellérfi Gergő (szerk.), *Eotvozet. Acta Szegediensia Colegiide Rolando Eotvos nominati*. 2011, 51-56. o.

TRANSZCENDENCIA ÉS MEGÉRTÉS. Etika és metafizika Lévinas filozófiájában (Szerk.: Bokody Péter – Szegedi Nóra – Kenéz László) (L'Harmattan, Budapest, 2009)

TRILLING, L.: 'Az erkölcsök, a morál és a regény', ford. Árokszállásy Zoltán In U.ő.: *Művészet és neurózis* (Európa Könyvkiadó, Budapest, 1979), 21-41. o.

TUAN, Yi-Fu: *Space and Place. The Perspective of Experience* (University of Minnesota Press, Minneapolis-London, 2011)

TUAN, Yi-Fu: *Topophilia. A Study of Environmental Perception, Attitudes, and Values* (Columbia University Press - Morningside Edition, New York, 1990)

VAN DYKE, V.: 'Az egyén, az állam és az etnikai közösségek a politikai elméletben' In *Kellék* (2005 [Egyén, állam, közösség]), 26. szám, 9-32. o.

VARGAS LLOSA, M.: *A látványcivilizáció*, ford. Scholz László (Európa Könyvkiadó, Budapest, 2014)

VERMES, K.: *A test éthosza. A test és a másik tapasztalatának összefüggése Merleau-Ponty és Lévinas filozófiájában* (L'Harmattan, Budapest, 2006)

VÉTKEK ÉS VÁLASZTÁSOK. A felelősség elméletei (Szerk.: Réz Anna) (Gondolat Kiadó, Budapest, 2013)

VIRILIO, P.: 'A harmadik intervallum,' ford. Gyimesi Tímea In *Café Babel* (1998 [Erő]), 29. szám, 77-83. o.

WALDENFELS, B.: 'Test és Corpus', ford. Vécsey Zoltán In *Pro Philosophia Füzetek*, 1999/3., 89-102. o., online: <http://www.c3.hu/~prophil/profi993/WALDEN.html>

WALDENFELS, B.: *A normalizálás határai. Tanulmányok az idegen fenomenológiájáról*, ford. Csátár Péter - Kukla Krisztián (Gond-Cura Alapítvány, Budapest, 2005)

WEBER, M.: 'A politika mint hivatás,' [1919] ford. Wessely Anna In: U.ő.: *Tanulmányok*, (Osiris Kiadó, Budapest, 1998), 156-209. o.

WEIL, S.: *Begyökerezettség. Előhang az emberi lényel szembeni kötelességek nyilatkozatához* [1943], ford. és jegyz.: Gutbrod Gizella (Gondolat Kiadó, Budapest, 2012)

WEIL, S.: *Kegyelem és nehézkedés*, ford. Pilinszky János, vál. és jegyz. Bende József és Hafner Zoltán (Vigilia, Budapest, 1994)

WEINRICH, H.: *Léthé. A felejtés művészete és kritikája*, ford. Mártonffy Marcell (Atlantisz Könyvkiadó, Budapest, 2002)

WELSCH, W.: *Esztétkai gondolkodás*, ford. Weiss János (L'Harmattan - Magyar Daseinanalitikai Egyesület, Budapest, 2011)

WILLIAMS, B.: 'Az egyenlőség eszméje', ford. Berényi Gábor In *Világosság* (1997), 2. szám, 24-39. o.

Képmelléklet

Tér-képek a Murális műhelyből (2006-2015)¹⁸⁴

Lépcsőház

Balra: a 2010-es; jobbra a 2016-os állapot

¹⁸⁴ A 2006-2015 közötti időszak fotóit *Kis-Tóth Ferenc* archívumából válogattam. A 2016 után készült fotókat *Szokán Erika*, illetve én készítettem. (U.E.)

„Mű-hely”

Felül: „Mű-hely”-részlet 2009-ből; alul: 2016 nyara (átrendezés közben)

Folyosó

Felül: életkép 2007-ből; alul: munkák 2009-2010-ből

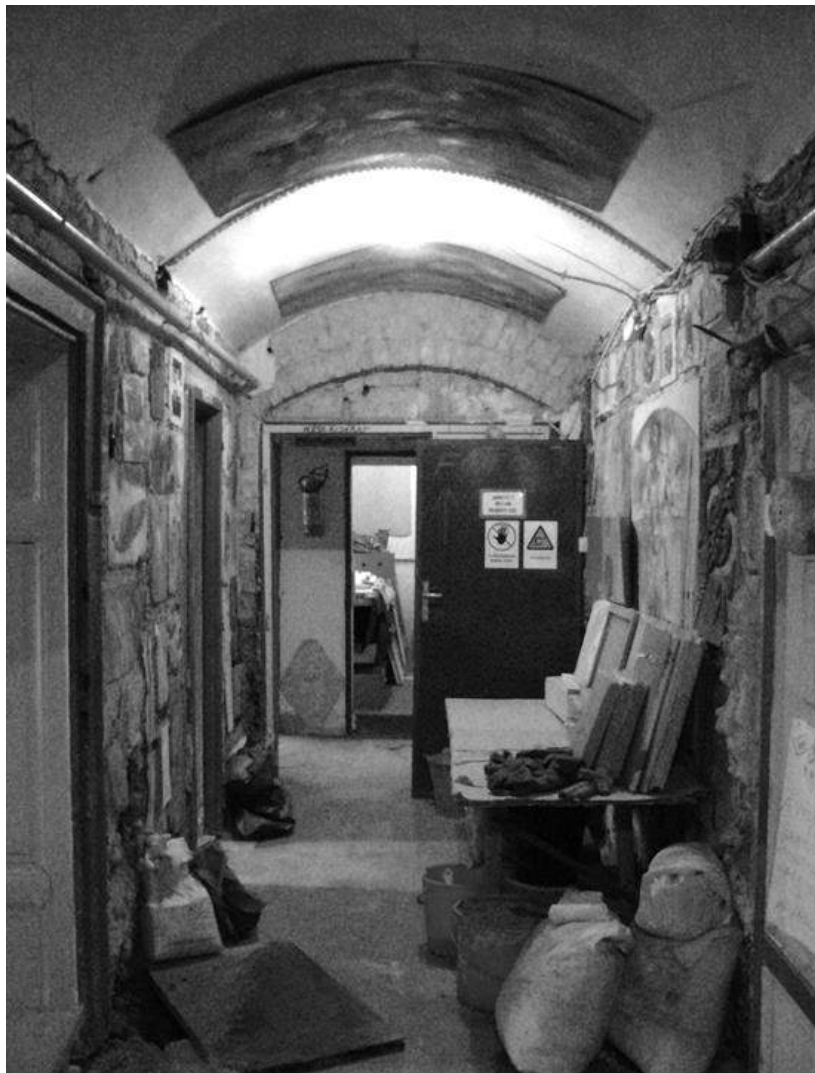

2016 nyara (átrendezés közben)

„Mész-kijárat”

Felül: életkép 2007-ből; alul: munkák 2007-ből

Felül: tér-részlet 2009-ből; alul: 2016 nyara (átalakítás közben)

„Konyha” / „Ki-osztó”

Felül: tér-nézet a Folyosó felől 2007-ből; alul: életkép 2007-ből

2016 nyara

Felül: tér-nézet a Folyosó felé 2007-ből; alul: 2016 nyarán

A „benti szoba”

Felül: életkép 2006-ból; alul: mozaikozás 2008-ból

Felül: életkép 2010-ből; alul: 2016 nyara (átrendezés közben)

Felül: a „belső szoba” főfala 2006-ban; alul: 2007-es állapot

Fetül: 2009; alul: 2015

„El-osztó”

Felül: a 2007-es állapot; alul: 2010-ben

Az „El-osztó” a Folyosó felől 2016 nyarán

A középső helyiség

Balra: 2016-os állapot; jobbra: 2017-es állapot

Felül: a „középső szoba” Folyosó felőli oldala 2008-ban; alul: ugyanaz a tér-részlet 2016-ban

A „hátsó, hideg szoba”

Felül: a 2008-as állapot, alul a 2017-es

A 2016/2017-es állapot (év végi szakmai kiállítás)

A Folyosó

A Folyosó

Felül: átnézet a középső helyiségből a Folyosó irányába;
alul átnézet a középső helyiségből a „hátsó, hideg szoba” felé

A „hátsó, hideg szoba”

A „Cella”

A „Konyha” / „Ki-osztó”

A „belső szoba”

Az „El-osztó”

A „Mű-hely”

A 2017/2018-as állapot (év végi szakmai kiállítás)

A Folyosó

A Folyosó

A Folyosó

A „Cella”

Átnézet a középső szoba felé

A középső szoba

A „hátsó, hideg szoba”

A „Konyha” / „Ki-osztó”

A „belső szoba”

A „belső szoba”

Az „El-osztó”

A „Mű-hely”

MURÁLIS MŰHELY

(MKE – FESTŐ TANSZÉK)

(facebook: <https://www.facebook.com/groups/1253681291418893/photos/?filter=albums>)

2016-2017-es tanév

Hallgatók:

CSEKŐ Andrea (II. éves)

DEBRECZENI Fanni Fruzsina (II. éves)

FARKAS Aliz (I. éves)

KIRÁLY Miklós (I. éves)

KISS Fruzsina (I. éves)

LOVÁSZ Luca (I. éves)

PUSZTAI Enikő (I. éves)

RONGA Eszter (III. éves)

VÁN Janka (IV. éves)

VIZY Sára (II. éves)

Freskó-technikák

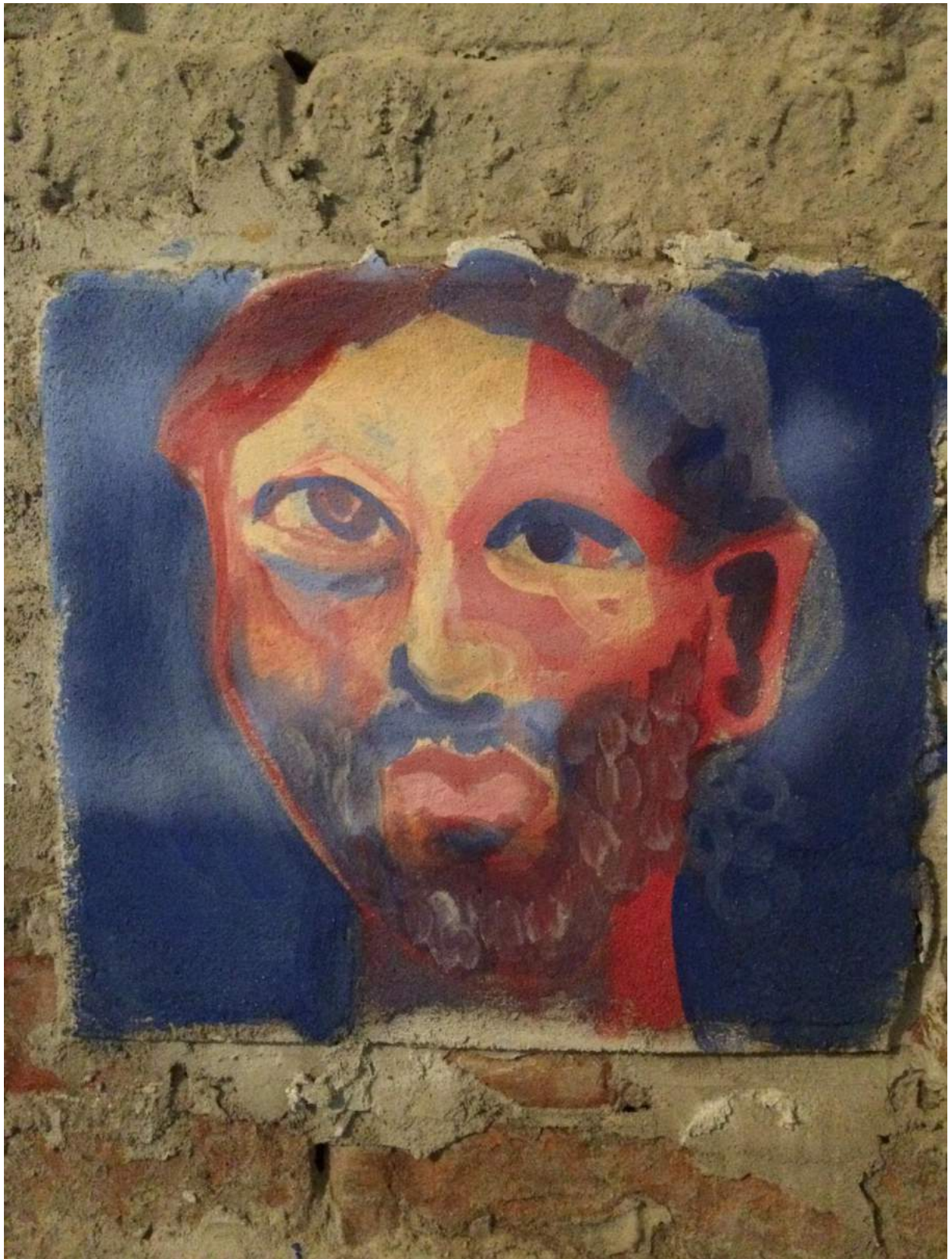

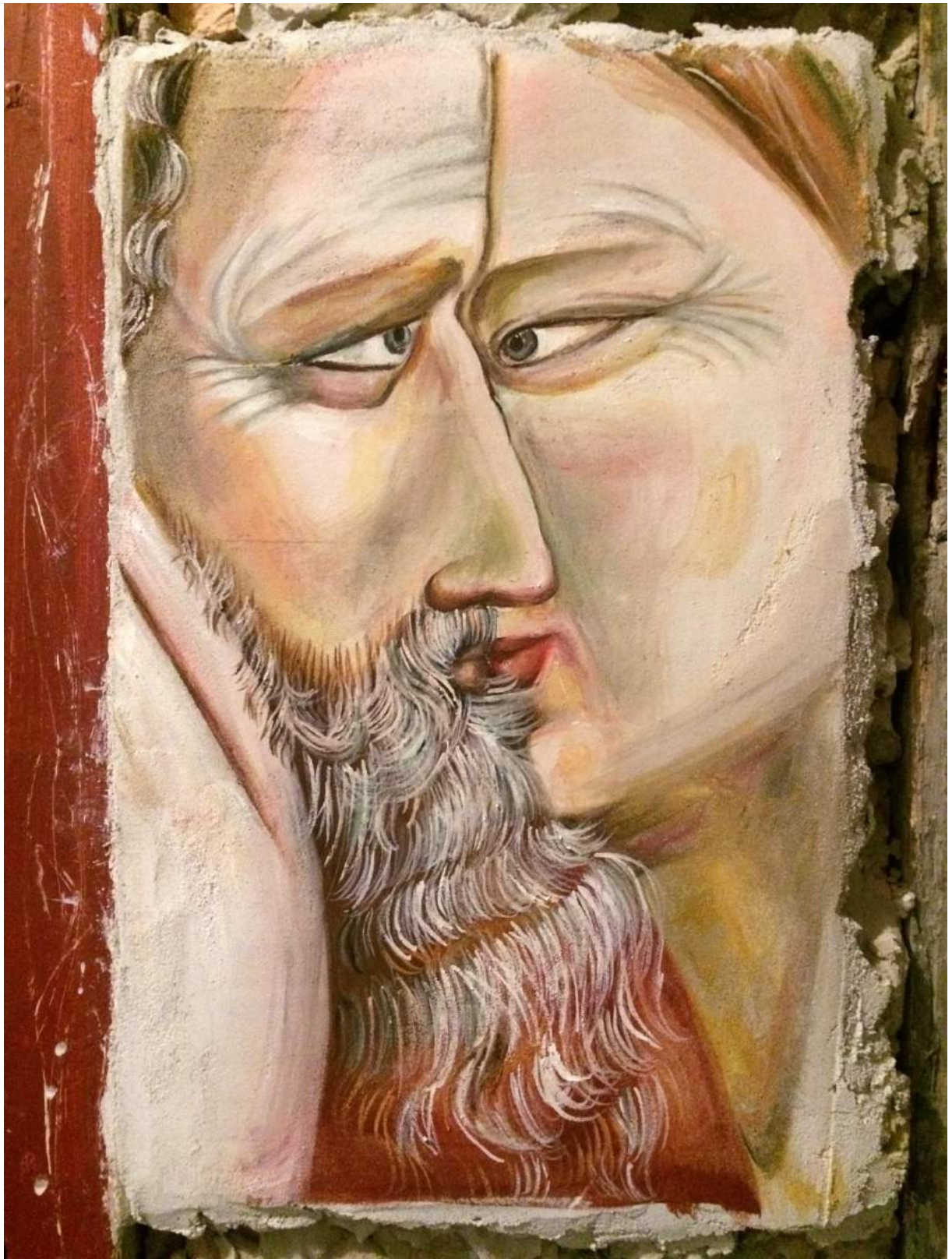
Debreczeni Fanni mészfreskója (C. D. Friedrich)

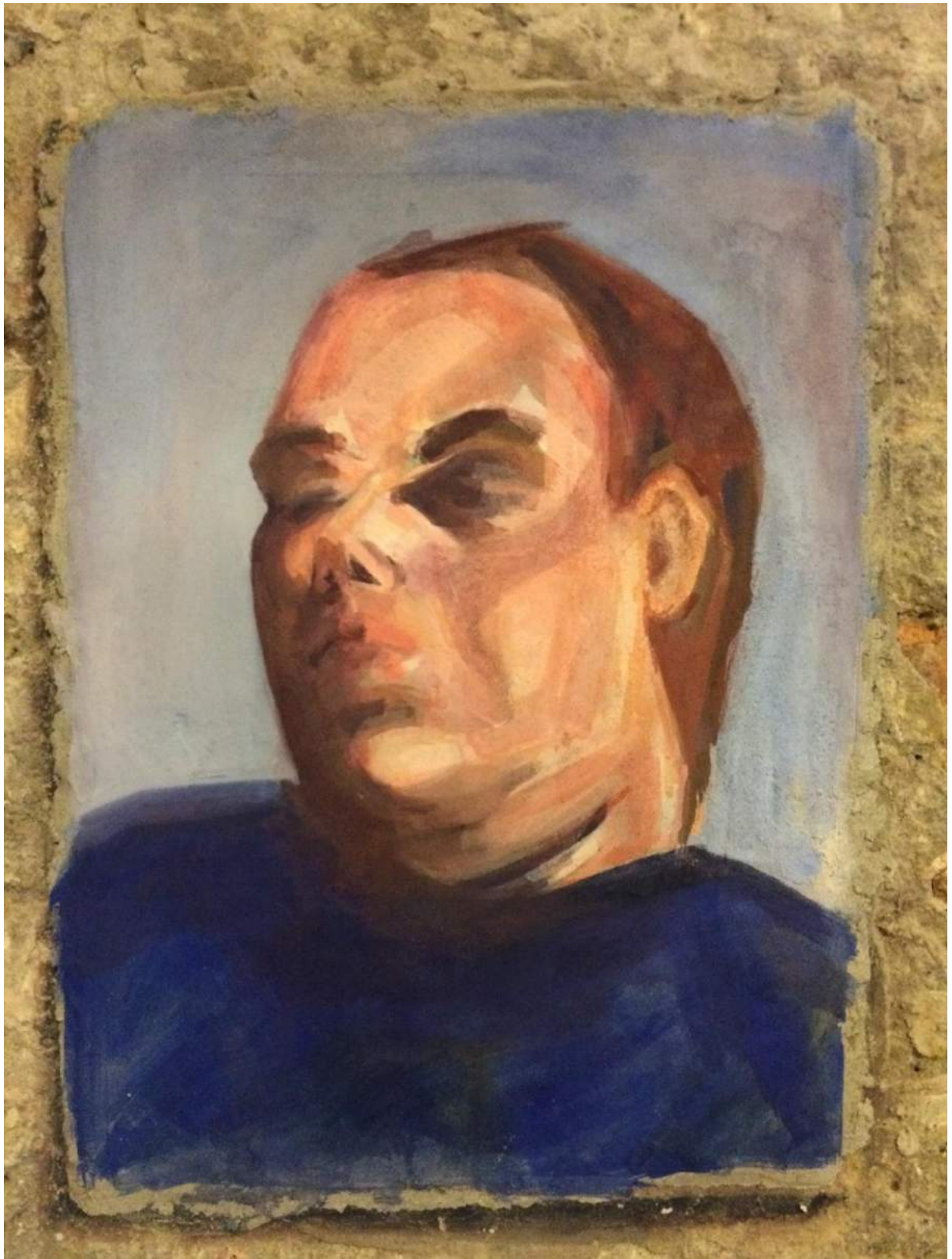
Farkas Aliz mészfreskója (Sámson dombormű)

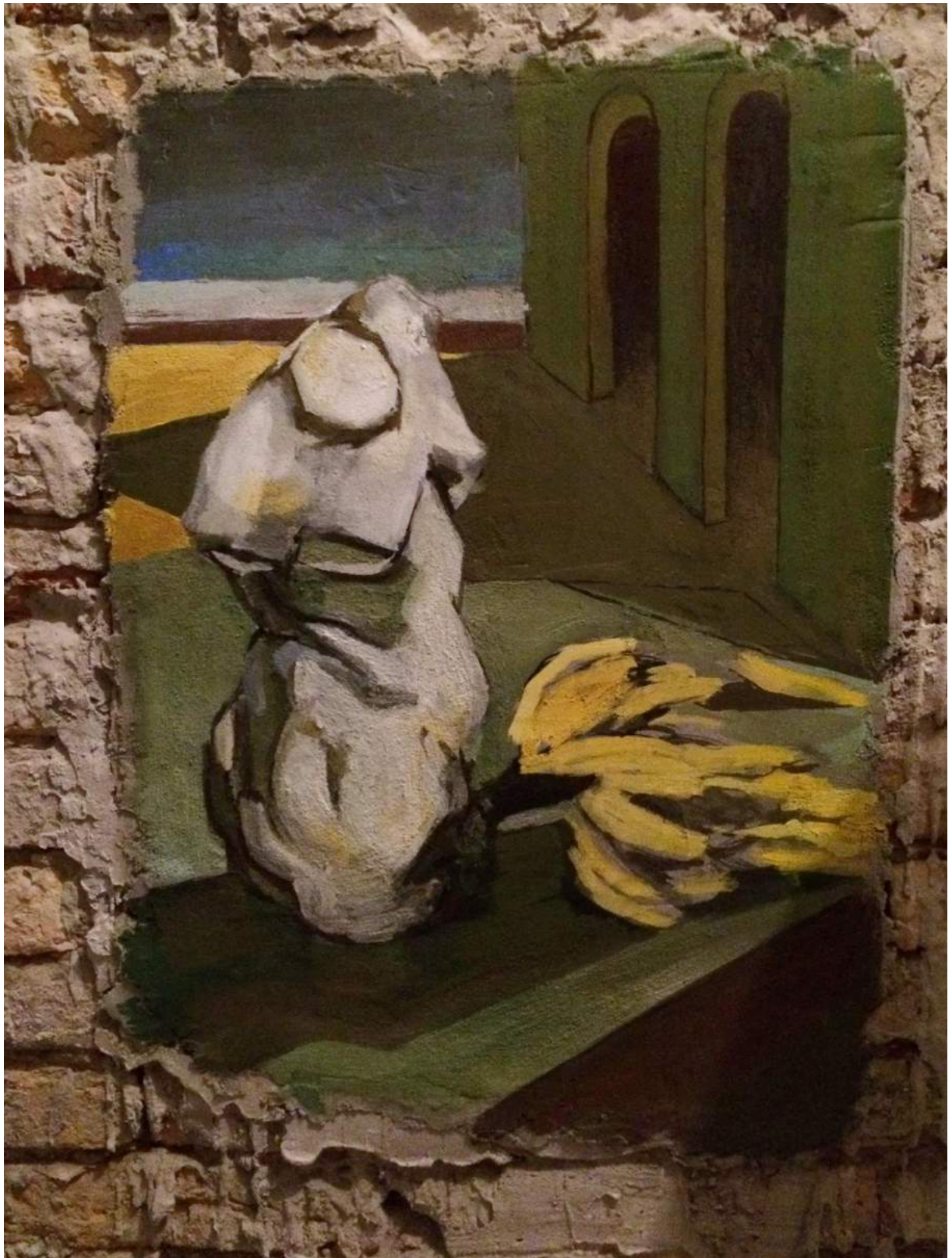
Vízy Sára mészfreskója (száradás közben)

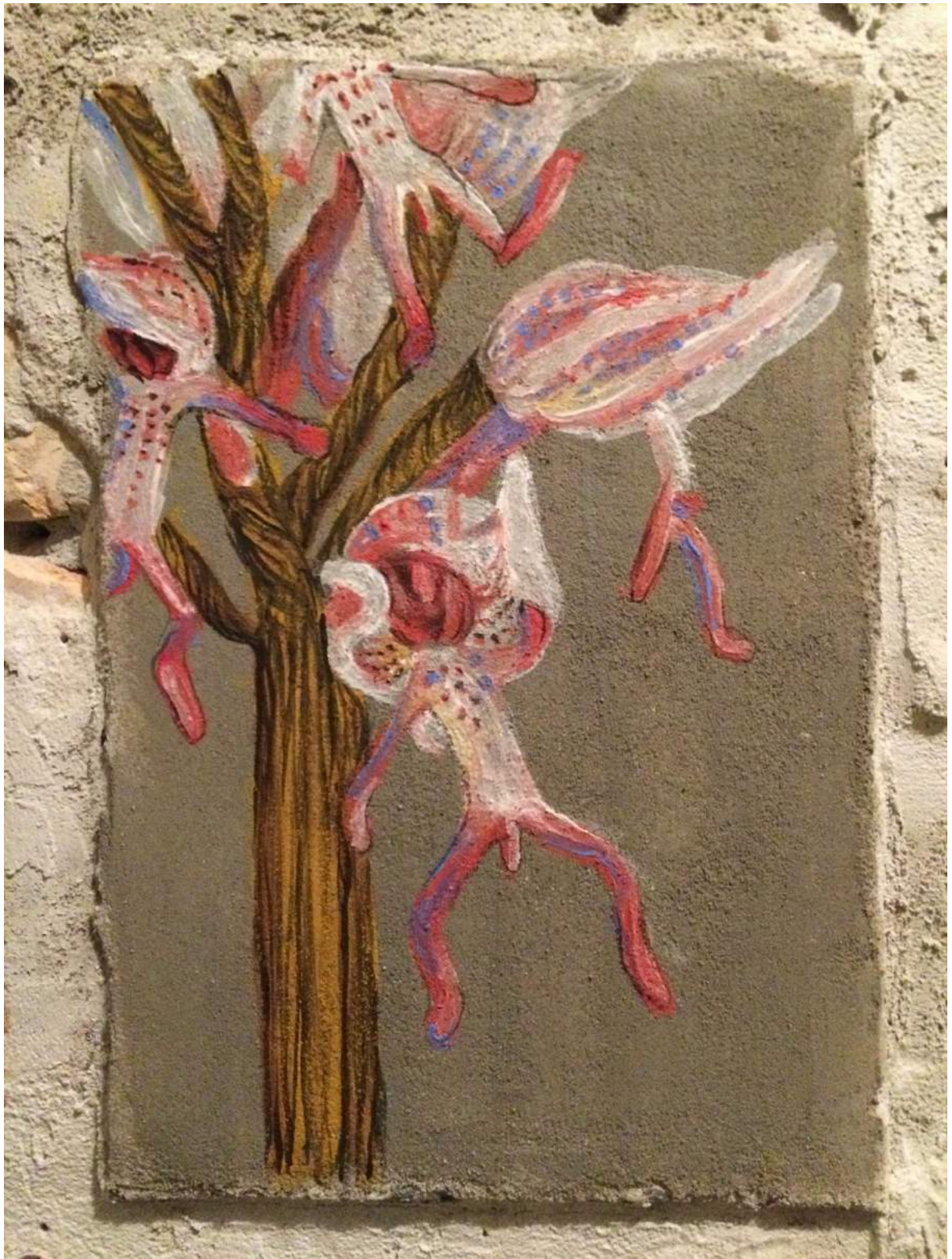
Pusztai Enikő tiszta freskó-technikával készített munkája (Giotto di Bondone)

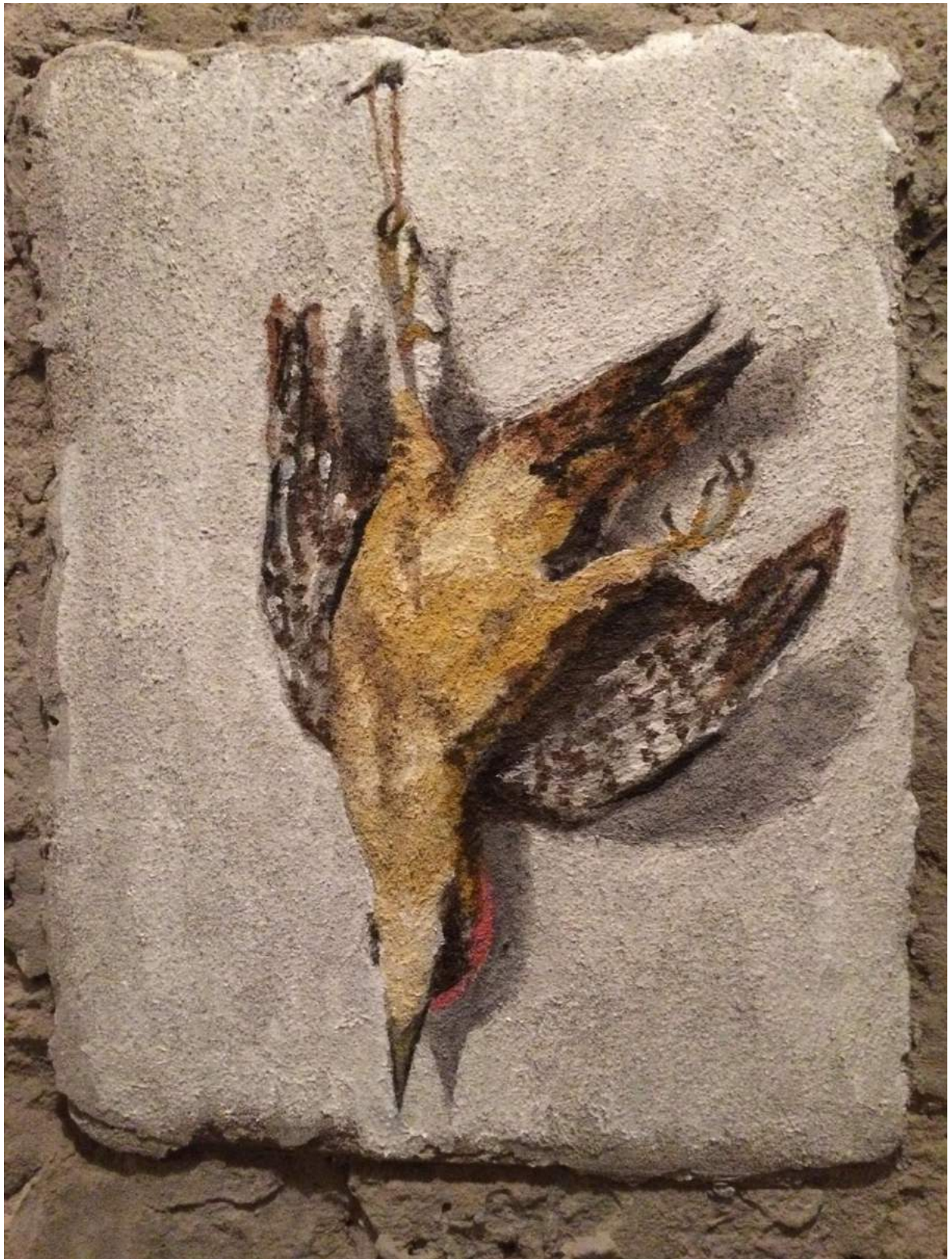
Csekő Andrea tiszta freskó-technikával készített munkája

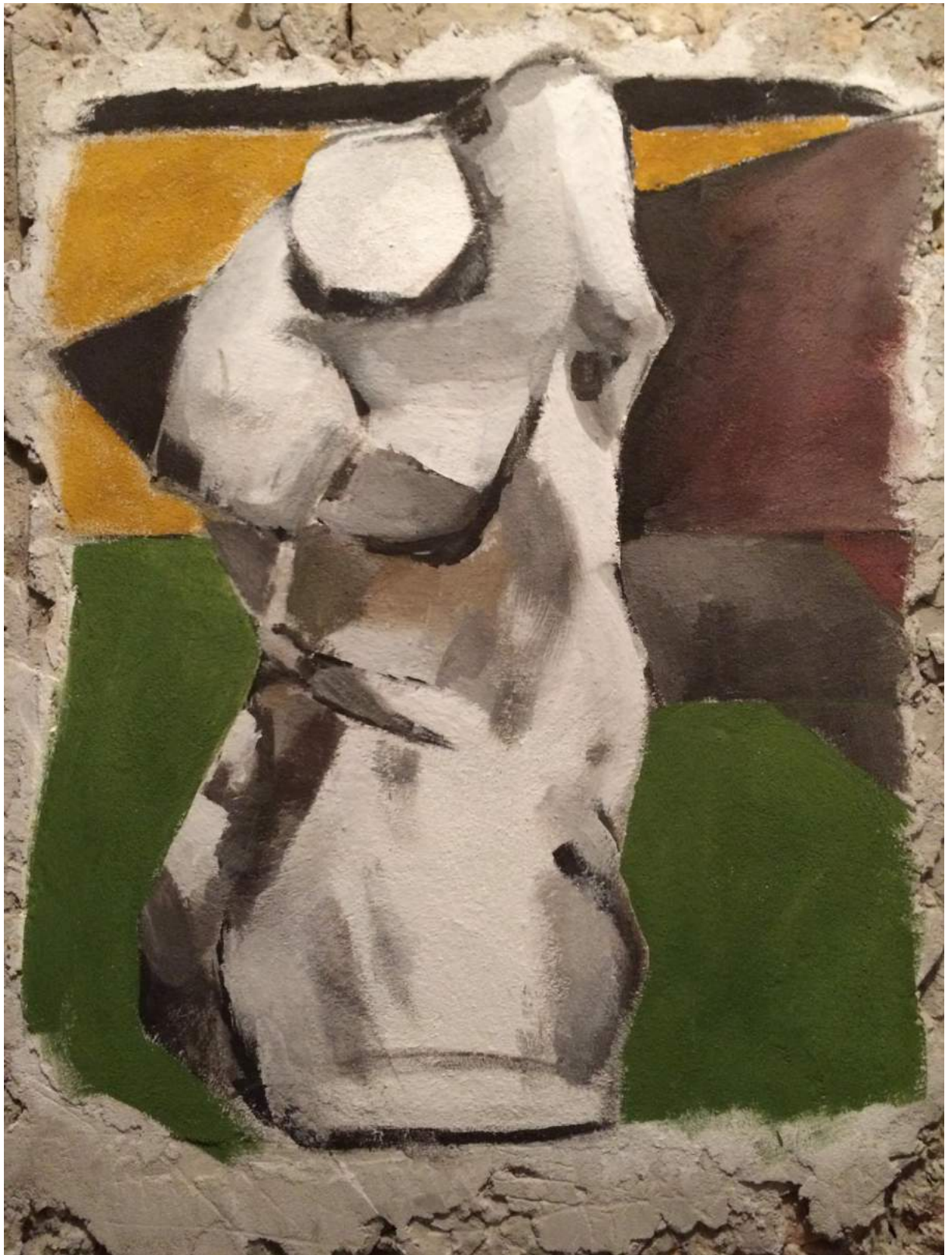
Ronga Eszter mészfreskója (Giorgio de Chirico)

Pusztai Enikő mészfreskója

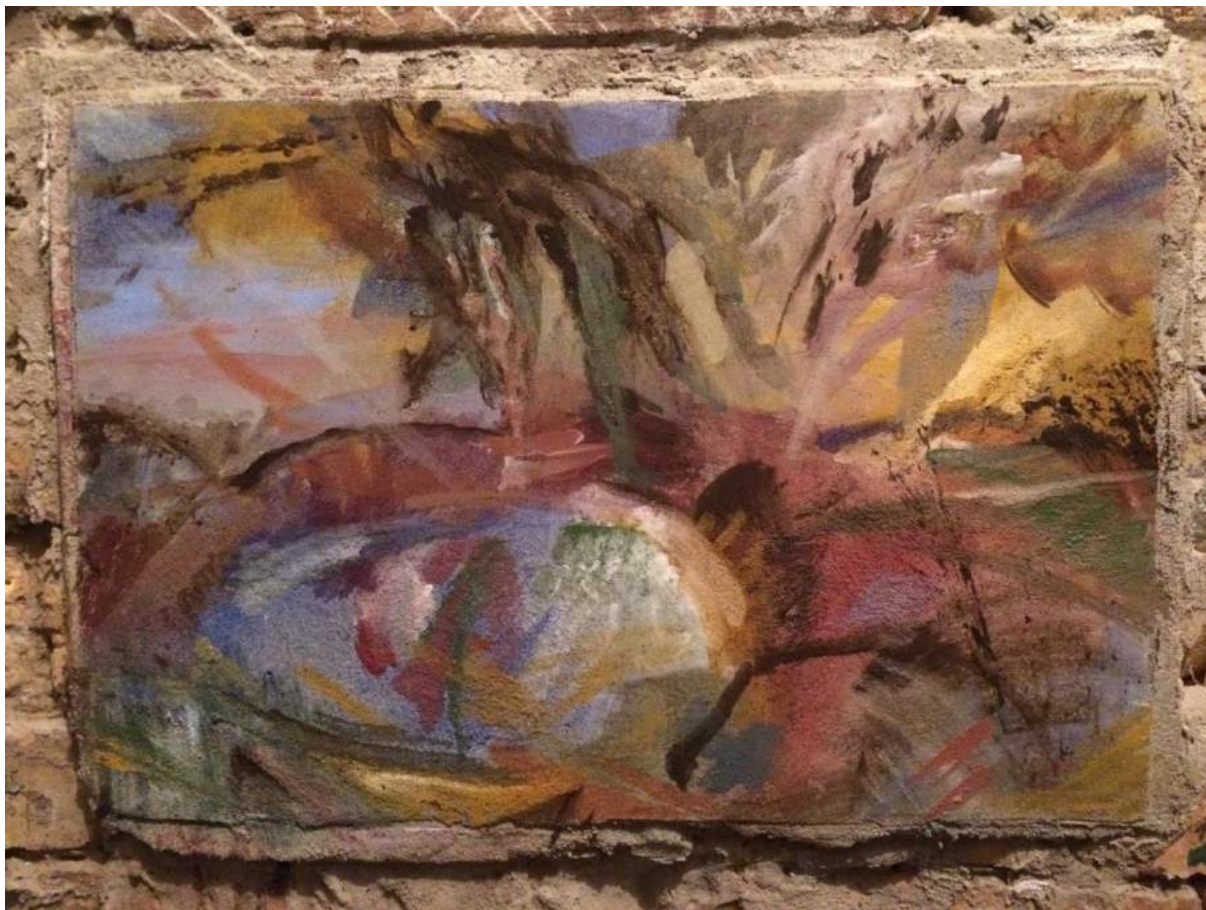
Takács Orsolya mészfreskója

Király Miklós mészfreskója

Kiss Fruzsina tiszta freskó-technikával készített munkája

Farkas Aliz tiszta freskó-technikával készített munkája

Szekkó-technikák

Ronga Eszter szilikát-technikával készített szekkója (Újpest, Keimfarben mintabolt)

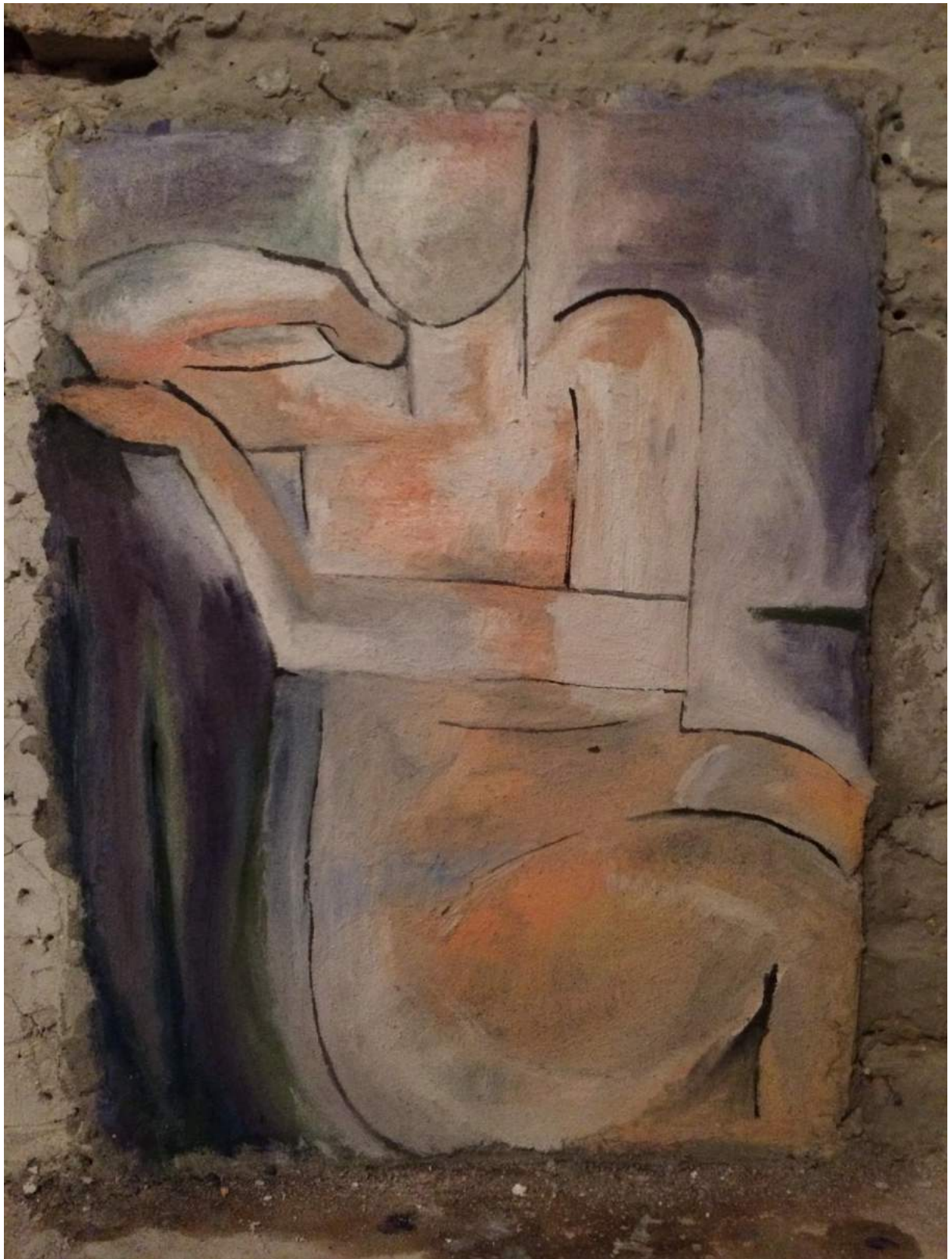
Takács Orsolya eurocryl-technikával készített szekkója

Takács Orsolya eurocryl-technikával készített szekója

Pusztai Enikő eurocryl-technikával készített szekkója

Lovász Luca mészszekekőja (Matisse)

Farkas Aliz eurocryl-technikával készített szekkója

Tiszta freskó – közös falkép készítése

Farkas Aliz és Pusztai Enikő munkája

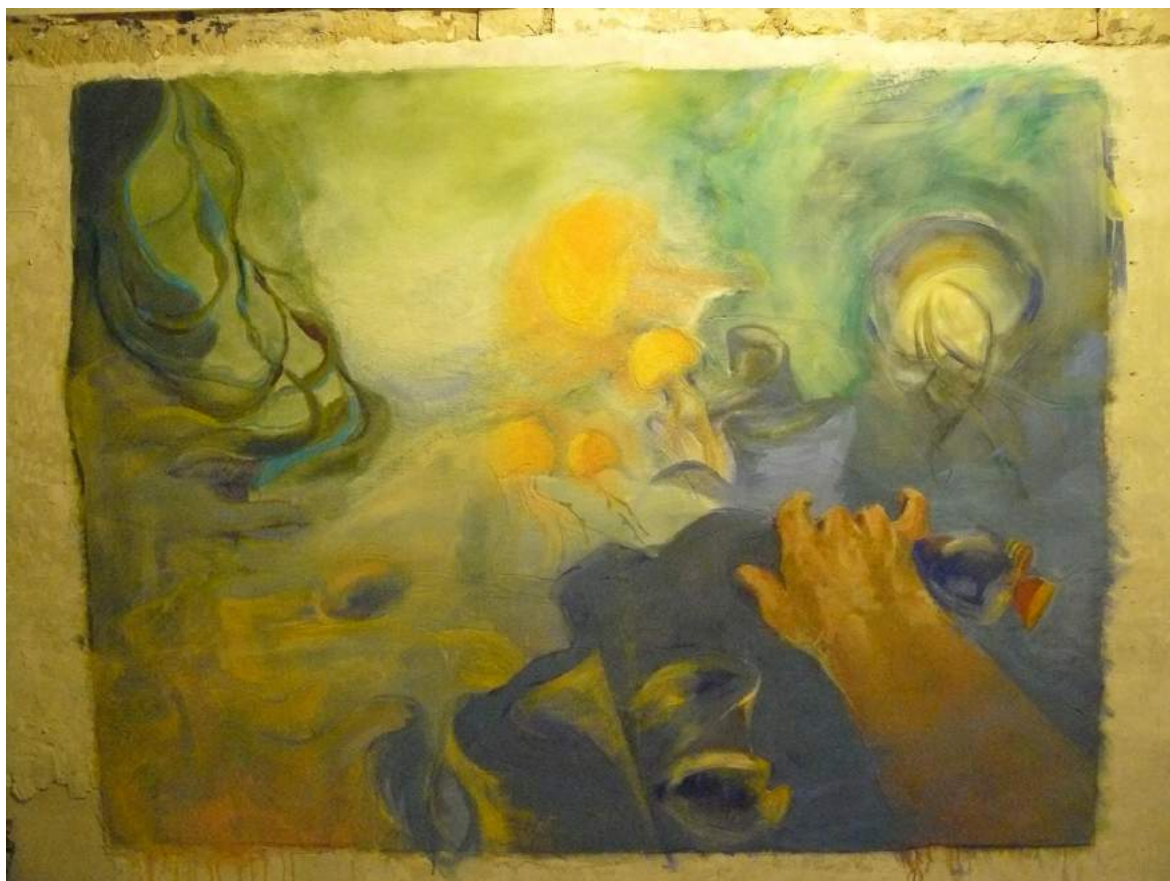

Ronga Eszter és Király Miklós munkája

Debreczeni Fanni, Kiss Fruzsina és Lovász Luca munkája

Sgraffito-technika

Lovász Luca munkája

Pusztai Enikő munkája

Ronga Eszter munkái

Ván Janka munkái

Debreczeni Fanni munkája

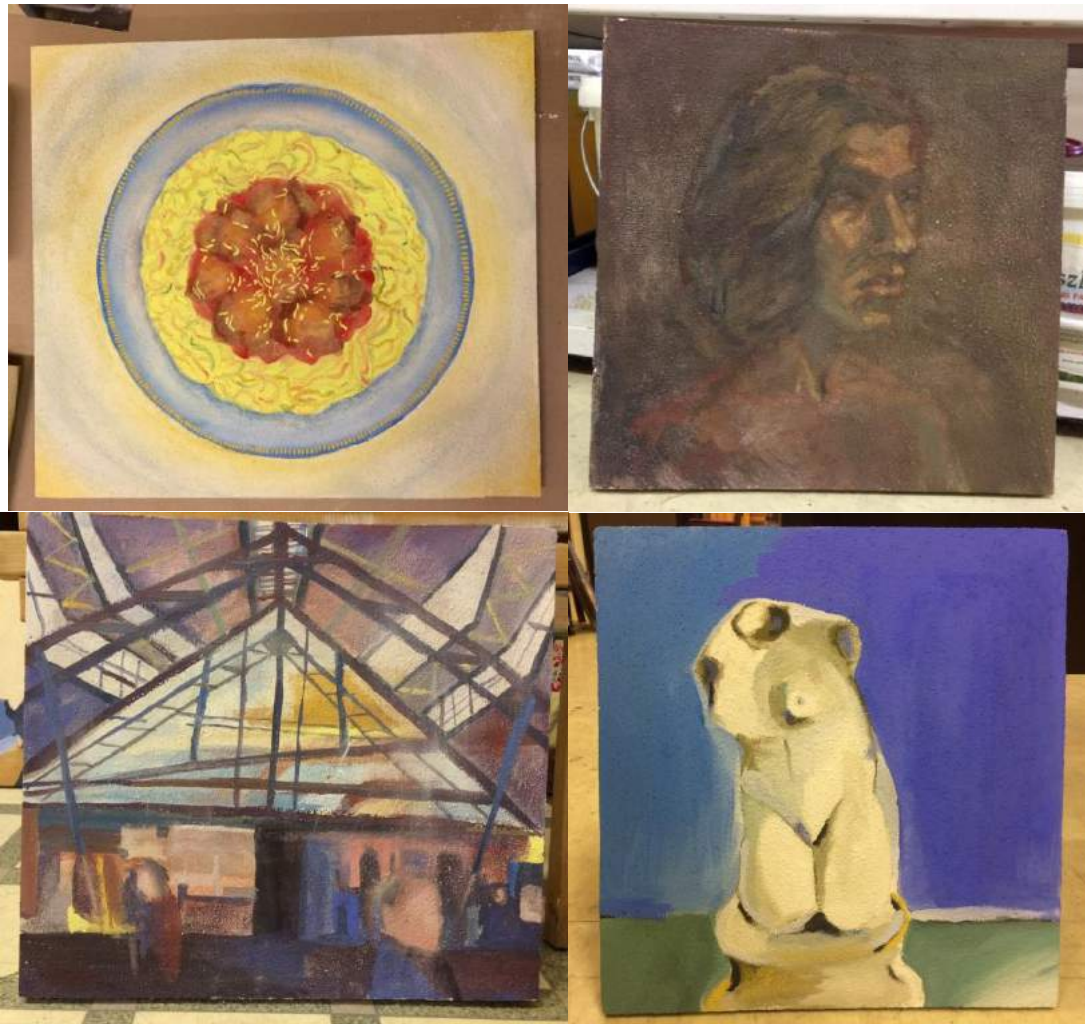
Külső helyszíni programok

Látogatás a Népszínház utcai Róth-mozaikfríz restaurálási helyszínén

Látogatás a Keimfarben újpesti mintaboltjában

Felül: balra *Pusztai Enikő*, jobbra *Farkas Aliz* munkája
Alul: balra *Csekő Andrea*, jobbra *Király Miklós* munkája

Látogatás az *Operaház* díszletfestő műhelyében

2017-2018-as tanév

Hallgatók:

BAKÓ Helén (III. éves)
BÁNKI Tamás (V. éves)
BÉKEFI Róbert (III. éves)
GYENES Júlia Boróka (III. éves)
KASZÁS Konrád (III. éves)
KOZMA Anita (IV. éves)
KULCSÁR Rebeka (II. éves)
LÁZÁR Kristóf (III. éves)
MÁNDLI Kristóf (II. éves)
NÉMETH-HAMERLI Judit (II. éves)
ORCSIK Jessica (III. éves)
POLACSEK Áron (II. éves)
SKUBLICS Ádám (III. éves)
SZANISZLÓ Anna (III. éves)
SZLÁVIK Barbara (III. éves)

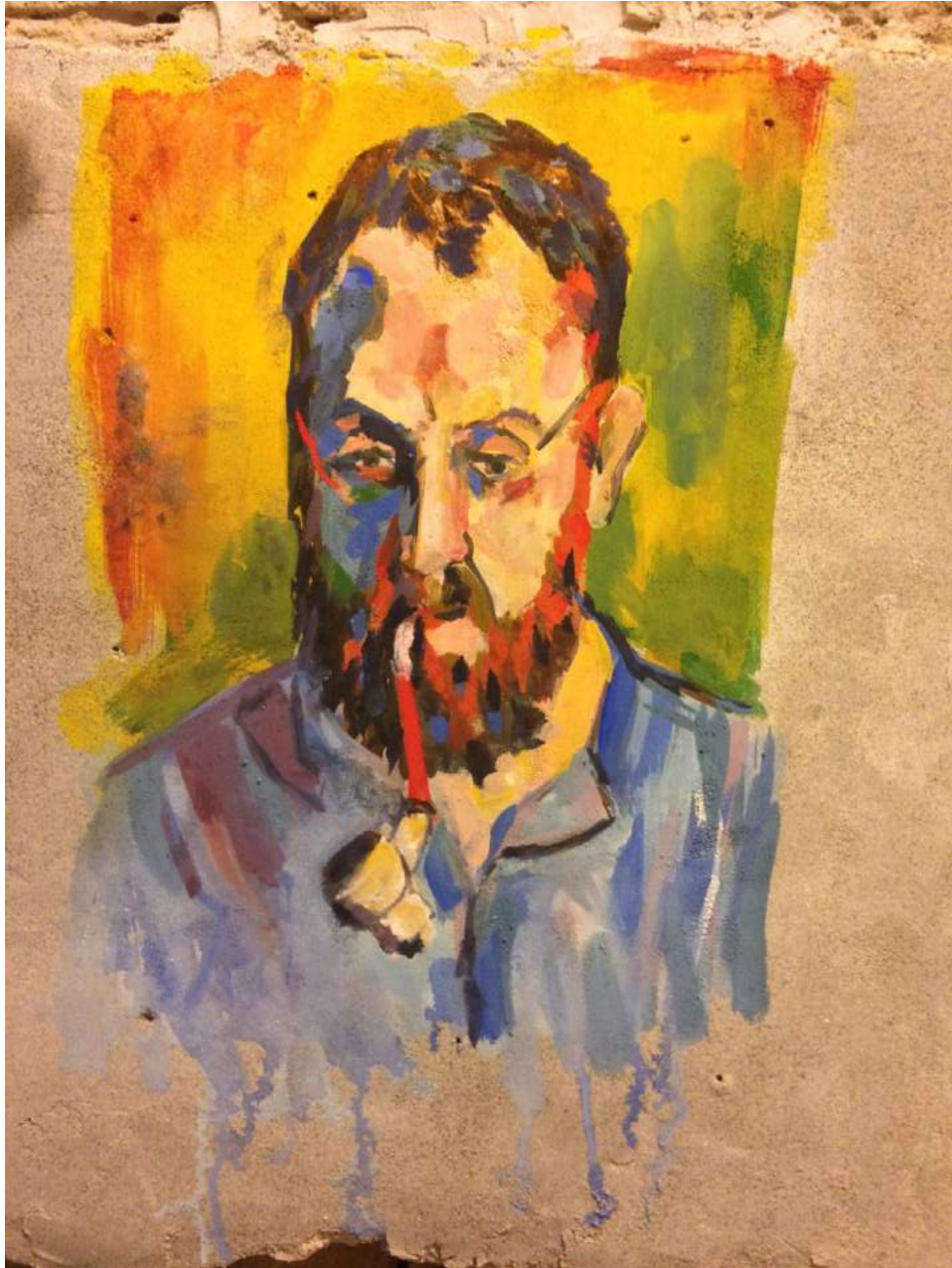
Freskó-technikák

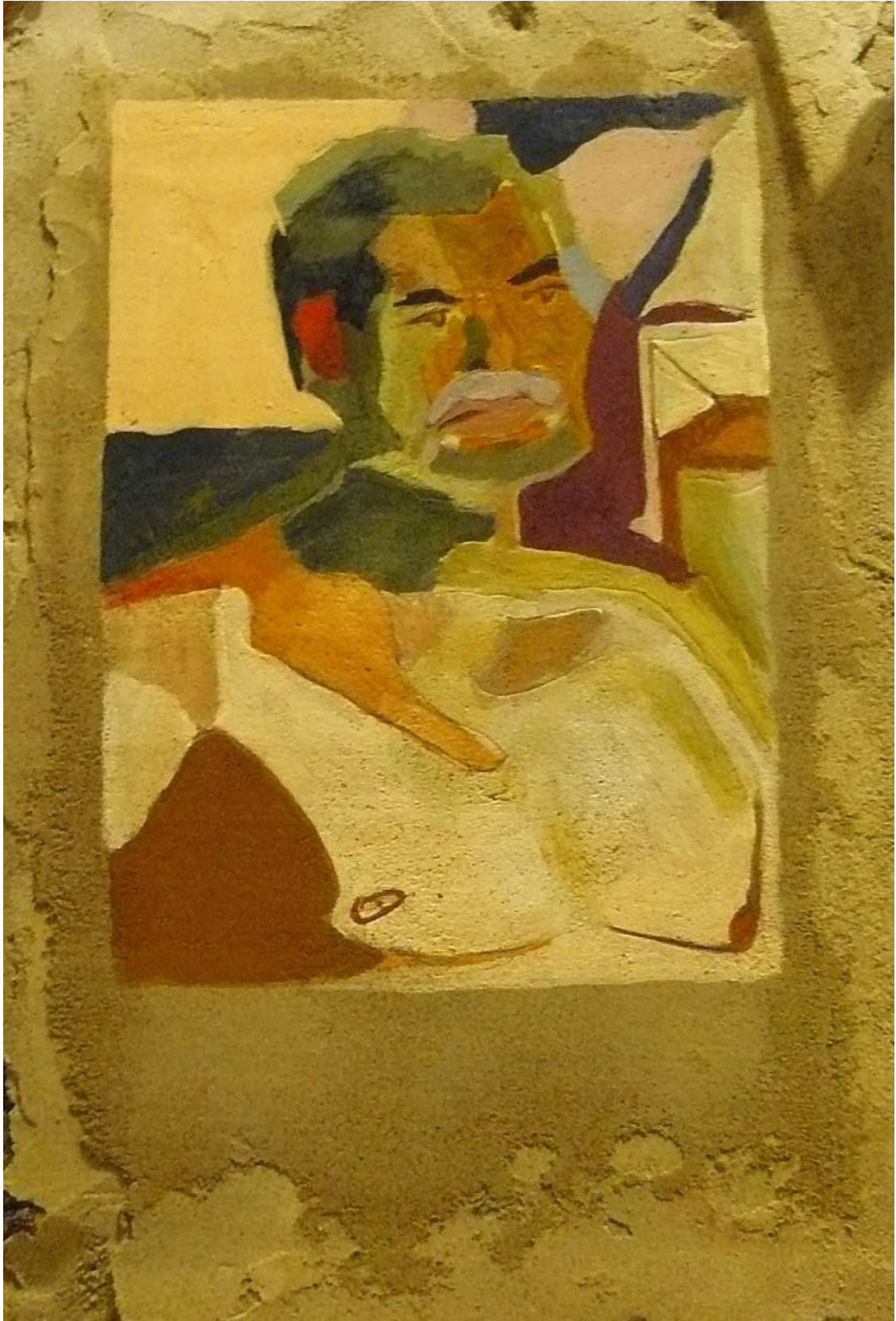
Szaniszló Anna mészfreskó

Békefi Róbert tiszta freskó-technikával készült munkája (Matisse)

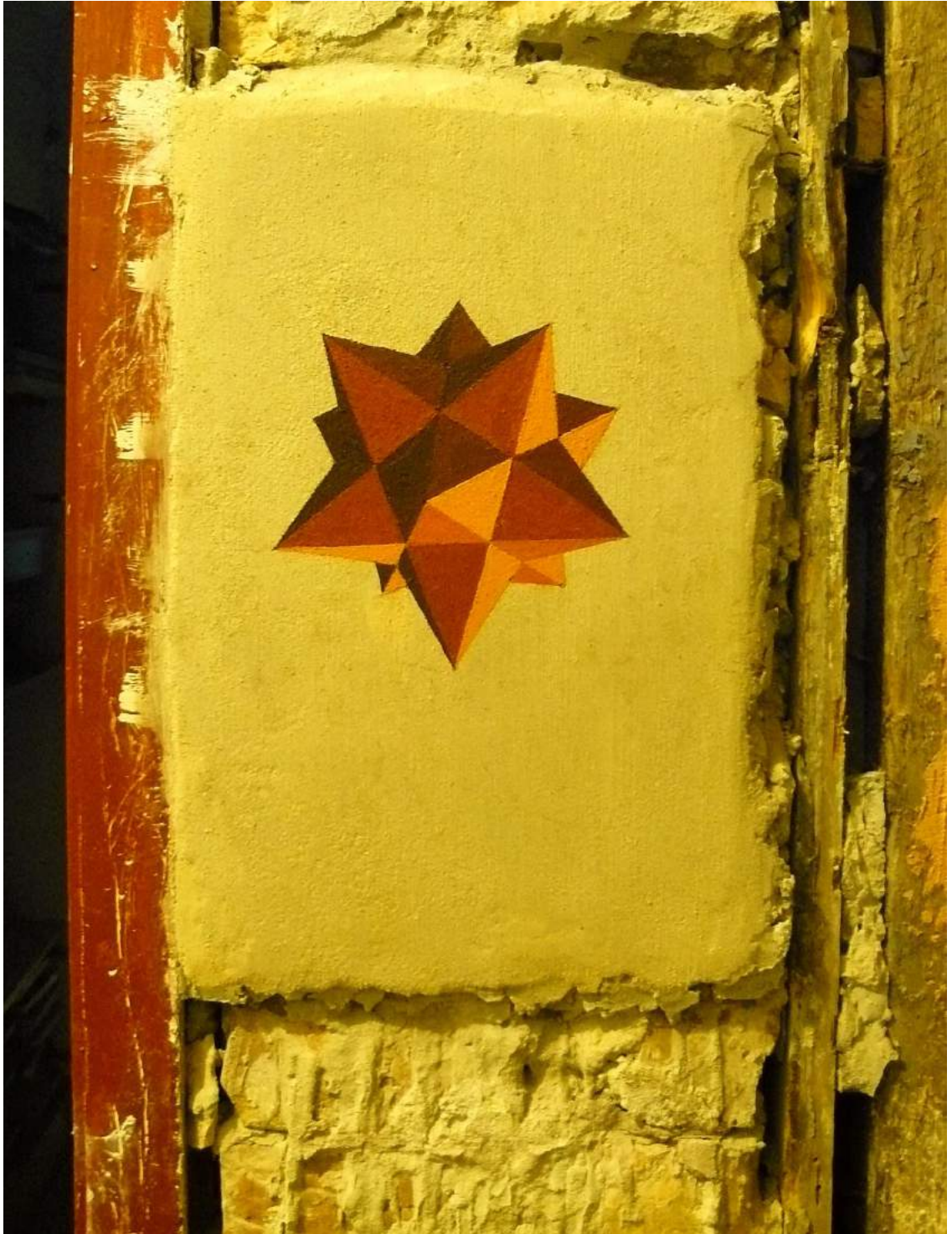
Orcsik Jessica tiszta freskó-technikával készített munkája

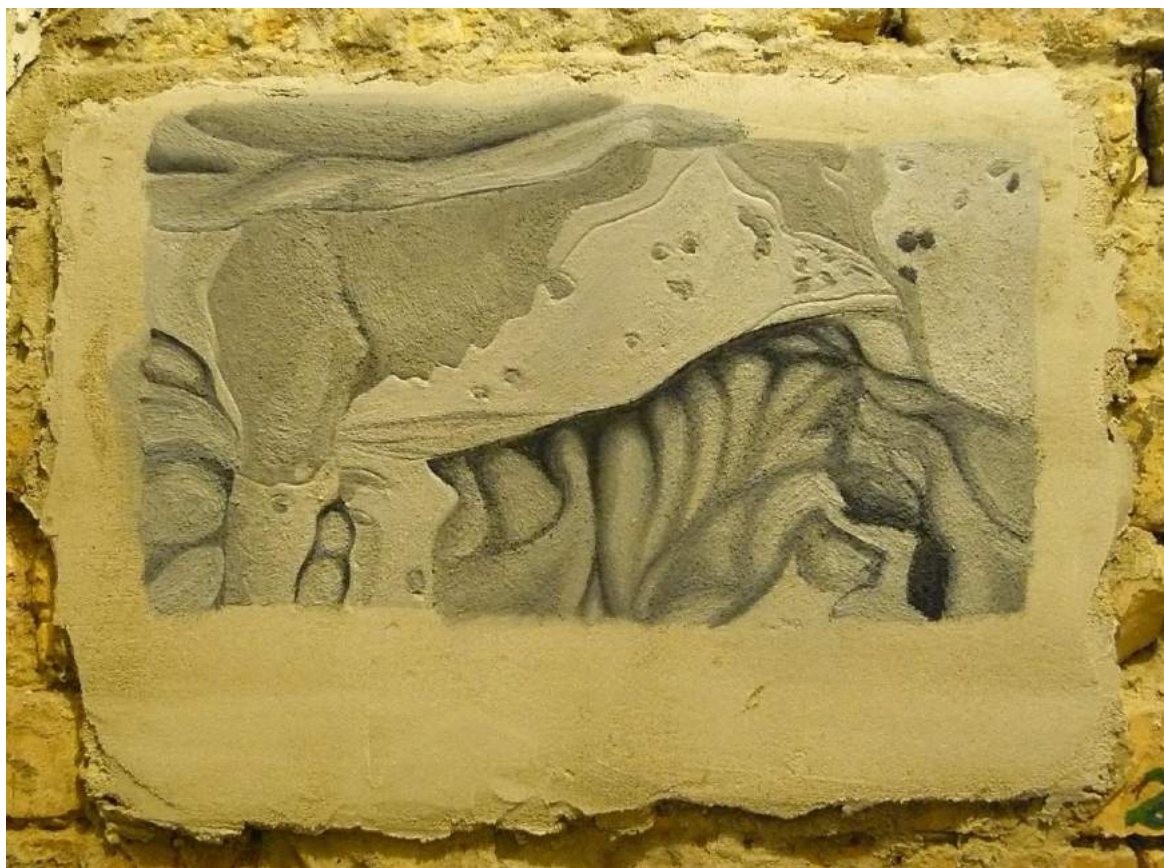
Gyenes Júlia Boróka tiszta freskó-technikával készült munkája

László Kristóf mészfreskója

Szlávik Barbara mészfreskója

Kulcsár Rebeca mészfreskója

Kaszás Konrád tiszta freskó-technikával készült munkája

Szekkó-technikák

Bakó Helén mészszekekője

László Kristóf eurocyl-technikával készült munkája

Szaniszló Anna eurocryl-technikával készített munkája (Goya)

Gyenes Júlia Boróka eurocryl-technikával készült munkája (Botticelli)

László Kristóf tojásszekkója

László Kristóf tojásszekkója

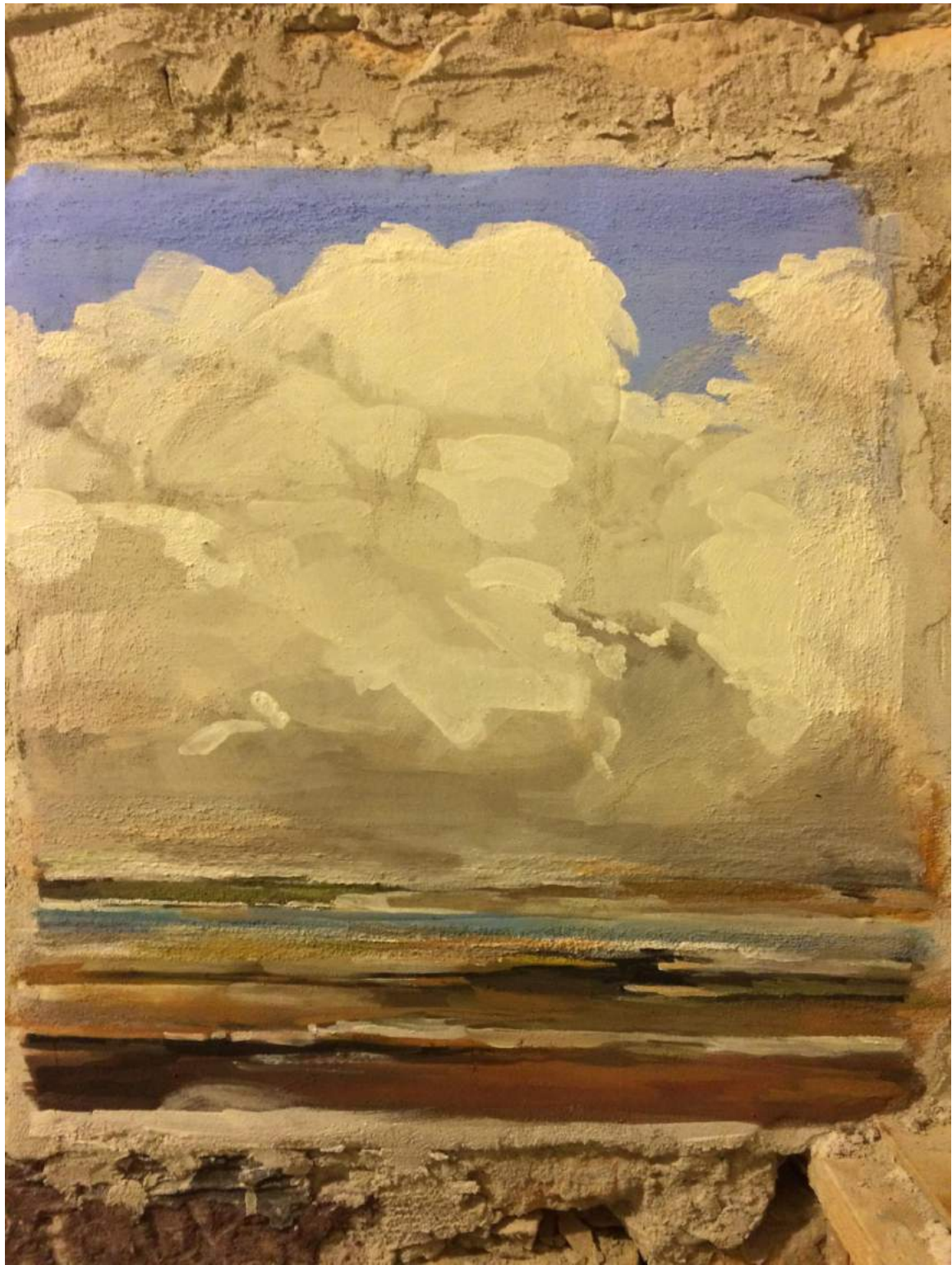
Szaniszló Anna tojásszekkója

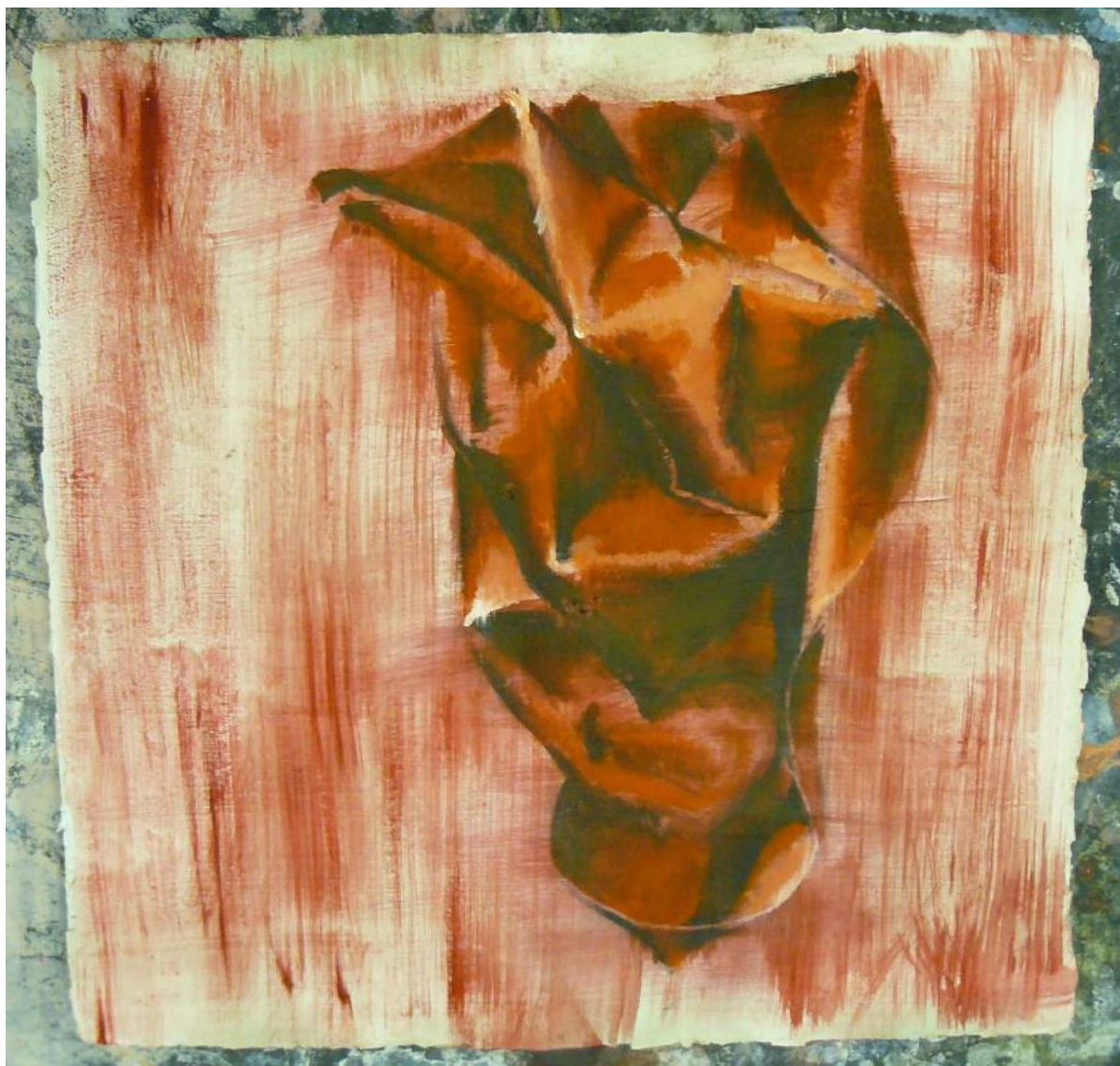
Skublics Ádám eurocryl-technikával készített munkája

Bakó Helén eurocyl-technikával készített munkája

Orcsik Jessica mészszekkója

Skublics Ádám olajszekkója

Bakó Helén tojásszekkója

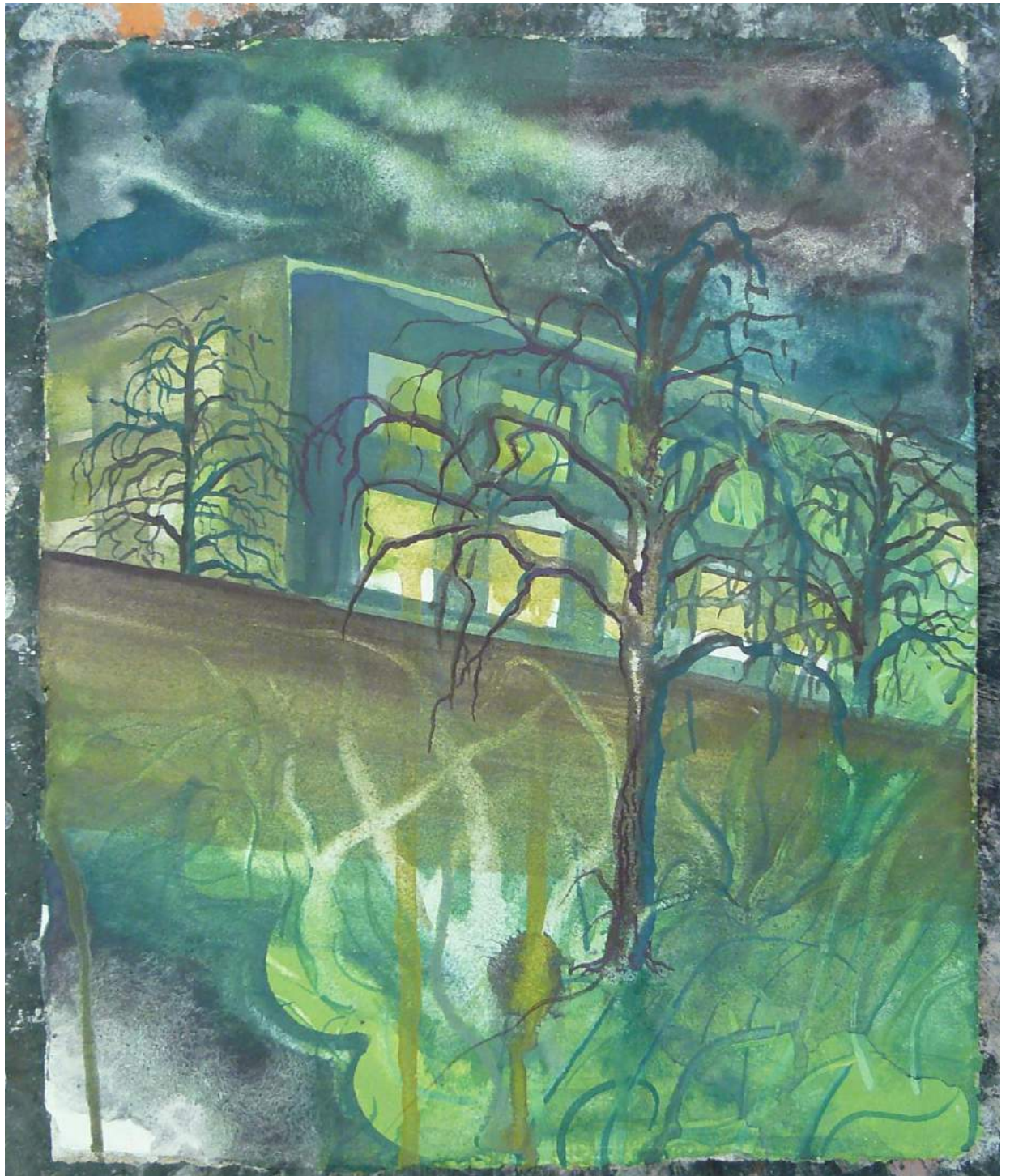
Skublics Ádám tojásszekkója

Bakó Helén olajszekkója

László Kristóf olajszekkója

Mándli Kristóf olajsekkója

László Kristóf eurocryl-technikával készült munkája

Szlávik Barbara eurocryl-technikával készült munkája

Békefi Róbert eurocryl-technikával készített munkája

Kaszás Konrád tojásszekkója

Kozma Anita tojásszekkója

Gyenes Júlia Boróka tojásszekkója

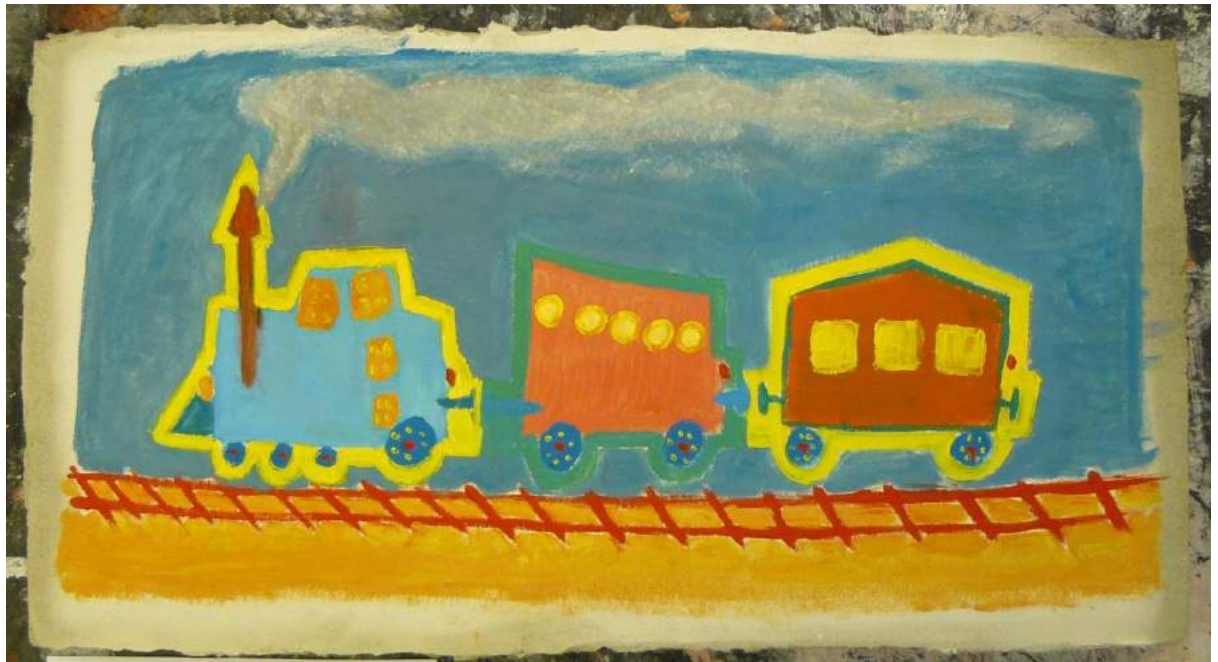
Kaszás Konrád tojásszekkója

Gyenes Júlia Boróka eurocryl-technikával készült munkája

Kaszás Konrád olajszekkója

Kozma Anita olajszeckója

Sgraffito technika

Orcsik Jessica munkája

Bakó Helén munkája

Orcsik Jessica munkája

Kaszás Konrád munkája

Mándli Kristóf munkája

László Kristóf munkája

Békefi Róbert munkája

Szaniszló Anna munkája

Békefi Róbert munkája

Polacsek Áron munkája

László Kristóf munkája

Németh-Hamerli Judit munkája (száradás közben)

Mozaik tehnika

Orcsik Jessica munkája

Békefi Róbert munkája

Skublics Ádám munkája

Kozma Anita munkája

Polacsek Áron munkája

Szaniszló Anna munkája

Németh-Hamerli Judit munkája

Bakó Helén munkája

Külső helyszíni programok

Látogatás a Népszínház utcai Róth-mozaikfríz restaurálási helyszínén

Látogatás a Keim újpesti mintaboltjában (szilikát-technika)

Az Újpesten készült munkák (balról): Gyenes Júlia Boróka, Kaszás Konrád, Lázár Kristóf, Szlávik Barbara, Skublics Ádám és Szaniszló Anna munkái

Látogatás a Fiumei úti temetőben

Oktatók

Oktatók: balra Szokán Erika, jobbra Udvardy Emese

Szakmai életrajz

Udvardy Emese
Budapest, 1978

E-mail: emese.udvardy@gmail.com

Mobil: +36-20-571-3655

Tanulmányok, szakképzettség

A 2016/2017-es tanévtől: Murális műhely (MKE) - „Murális technikák” kurzus
(Szokán Erika festő-restaurátorművésszel közösen)

2009-től egyetemi tanársegéd Radák Eszter mellett a Magyar Képzőművészeti Egyetemen

- 2010- **Magyar Képzőművészeti Egyetem, Doktori Iskola DLA képzés**
- 2001 – 2004 **Veszprémi Egyetem Tanárképző kar, Antropológia és Etika Tanszék**
Ember-, erkölcs és vallásismeret szakirányú képzés, pedagógus szakvizsga
- 1996 – 2001 **Magyar Képzőművészeti Egyetem, Budapest**
Festő tanszék – festőművész
Mesterek: Károlyi Zsigmond, Nemes Csaba, Radák Eszter
Művészeti rajz és művészettörténet szakos középiskolai tanári képzés
- 1992 – 1996 **Képző- és Iparművészeti Szakközépiskola, Budapest**
Festő szak
Mesterek: Nemes Csaba, Szűcs Attila, Záborszky Gábor
- 1987 – 1991 **Nádasdy Kálmán Művészeti Iskola, Budapest**
Mesterek: Radóczy Mária, Kárpáti József, Neuberger István

Egyéni kiállítások

- 2011 Nádasdy Kálmán Alapfokú Művészeti és Általános Iskola, Budapest
- 2010 „**Munkák**”, HUBA Bemutatóterem és Galéria, Budapest
- 2008 „**Hiány**”, HUBA Bemutatóterem és Galéria, Budapest
- 2002 „**Gyerekjátékok**”, kArton Galéria, Budapest

Csoportos kiállítások

2018. 05. 17. - 06. 15. „Angyal – mail art”, Újlipótvárosi Klub Galéria, Budapest
2017. 09. 02. - 10. 01. „CIC – Cicák és Macskák – képző- és iparművészeti kiállítás”, Erdős Renée Ház, Budapest

2015. 12. 05. - 2016. 02. 07. „Harmónia”, Művészetmalom, Szentendre

2014. 09. 10. - 10. 30. „*amit a szem lát*”, Önképtár (HUBA Galéria), Budapest

2014. 09. 04. - 10. 30. - *Realtà delle Opere / A művek valósága – Kortárs magyar képzőművészeti tárlat*, Chiostro di Voltorre, Milánó, Varese Provincia

2014. 03. 27 – 05. 11. - „*Kép-tár-ház 2014*”, Szombathelyi Képtár, Szombathely

2012. 08. 03. – 08. 24. „*Életem táguló körökben...*”, huba Művészcsoport (Kortárs Magyar Galéria – Vermes-villa, Dunaszerdahely, Szlovákia)

2012. 03. 13. – 03. 30. „*Bulgária képekben*”, huba Művészcsoport (Bolgár Intézet, Budapest)

2011. 11. 11. – 2012. 01. 28. *A park és a kert*, huba Művészcsoport (Duna Menti Múzeum, Komárom, Szlovákia)

2011. 09. 06. – 10. 31. *Gyerekkori emlék-képek*, huba Művészcsoport (Hotel Ibis Budapest Váci úti Galériája)

2011. 02. 26. – 05. 15. „*Istenem*” *Keresztény nézőpont a kortárs magyar művészetben*. MODEM, Debrecen

2011 „*Thanatosz körbenéz a Vérmezőn*” (Nézhely, Budapest)

2010 „*A mozgás öröme*”, huba Művészcsoport (HUBA Bemutatóterem és Galéria, Budapest)

2010 Nádasy Kálmán Alapfokú Művészeti és Általános Iskola – Jubileumi képző- és iparművészeti kiállítás, KUSZA, Budapest

2010 „*Elmulás*”, Kegyeleti Múzeum – Fiumei úti sírkert, Budapest

2010 „*Elmulás*” Sokszem Alapítvány, Budapest

2009 „*Ataraxia*”, huba Művészcsoport (HUBA Bemutatóterem és Galéria, Budapest)

2009 „*Mosolygó Mona Lisa IV.*” Volksbank Galéria, Budapest

2009 „*Mimézis*”, huba Művészcsoport (HUBA Bemutatóterem és Galéria, Budapest)

2009 „*Praxis*”, huba Művészcsoport (Rusze, Bulgária)

2009 „*Praxis*”, huba Művészcsoport (Veliko Tirnovo, Bulgária)

2009 „*Praxis*”, huba Művészcsoport (Szófia Magyar Intézet, Szófia, Bulgária)

2008 „*Praxis*”, huba Művészcsoport (Kernstok Galéria, Nyergesújfalu)

2008 „*Praxis*”, HUBA Művészeti Egyesület (HUBA Bemutatóterem és Galéria, Budapest)

2007 „*Egy nyári mosoly*” (HUBA Bemutatóterem és Galéria, Budapest)

- 2004 „Festmények”, kArton Galéria, Budapest
- 2004 *X. Táblaképfestészeti Biennále*, Olasz Kulturális Központ, Szeged
- 2004 „Labirintus”, Fióka Art – Kilátó Galéria, Budapest
- 2003 *Őnarckép 2002 pályázat*, Arte Galéria, Budapest
- 2002 *Budapest Art Expo Friss II.*, Művészetmalom, Szentendre
- 2002 „Shopping”, Új Galéria, Pécs
- 2001 „Tigrisek, gepárdok és leopárdok”, Dovin Galéria, Budapest
- 2001 „Tanulóévek”, Artus Stúdió Galéria, Budapest
- 2001 „Folyt. köv.”, MKE, Budapest
- 2001 „Ajándék”, Budapest
- 2000 Jazz Galéria, Budapest
- 2000 „Andy Warhol Recycled II.” Fészek Klub, Budapest
- 1999 Radóczy Mária Galéria, Budapest

Bibliográfia:

Harmónia, kiállítási katalógus (Magyar Alkotóművészek Országos Egyesülete, Budapest, 2015), reprodukció a 391. oldalon

Realtà delle Opere / A művek valósága – Kortárs magyar képzőművészeti tárlat, kiállítási katalógus (Magyar Képzőművészek és Iparművészek Szövetsége Budapest, 2014), reprodukció (oldalszám nélkül)

Kép-tár-ház 2014, kiállítási katalógus (Magyar Képzőművészek és Iparművészek Szövetsége – Szombathelyi Képtár, Szombathely-Budapest, 2014), reprodukciók: 10. o.; 64. o.

„A HUBA Művészcsoporthoz kiállítása Révkomáromban” – kiállítás-ajánló (*Atelier* 2012. első szám, 33. o.)

Szemethy Imre: Szabadszéli Kalevala (*Tekintet* XXV. évfolyam, 2012. 2. szám, 81. o.)

P. Szabó Ernő: A fény és az árnyék (*Új Művészet* XXII. évfolyam, 6. szám, 2011. június, 41-44. o.)

Láng Eszter: Profán eszközökkel a szakrális felé (*Balkon*, 2011., 4. szám, 15-17. o.)

Sturcz János: Mosolygó Mona Lisa IV. (*Új Művészet* XX. évfolyam, 8. szám, 2009. augusztus, 32-34. o.)

Bretus Imre: Mona Lisa Budán (*Szalon* XIII. évfolyam 2009/4. szám, 56-59. o.)

Kiállítás ajánló (*Új Művészet* XX. évfolyam, 7. szám, 2009. július, 3. o.)

Rózsa Gyula: A szék alól nézve (*Népszabadság Online* 2009. június 10.)

Kiállítás ajánló (*Nyergesújfalui Hírmondó* XVIII. évfolyam, 11. szám, 2008. november)

Praxis kiállítási katalógus + CD-ROM melléklet (2008)

Ébli Gábor: Művészet kArtonban – Képregény- és karikatúramúzeum Kozma Péter gyűjteményéből (*artmagazin* III. évfolyam 3. szám, 2005. május-június, 33-37. o. illusztrációk: 35. o., 36. o.)

X. Szegedi Táblaképfestészeti Biennále (2004, katalógus), reprodukció a 64. oldalon

Díjak, ösztöndíjak

2003 „Önarckép 2002” pályázat III. díj

2001 MAOE Diploma-díj

1996 Képző- és Iparművészeti Szakközépiskola, Nívó-díj

1995 Budapesti Középiskolai Rajzverseny IV. hely

1990 Fővárosi Képző- és Iparművészeti Diákbiennále díja (festészet és tűzzománc)

Egyesületi tagság

2008 HUBA Művészeti Egyesület / huba Művészcsoport tagság

2001 Magyar Alkotóművészek Országos Egyesülete